

МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени М. В. ЛОМОНОСОВА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

МОСКВА – 2017

УДК 811.162.3'34(075.8)
ББК 81.2Чеш-1я73
ИЗ8

*Печатается в соответствии с решением редакционно-издательского совета
филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова*

Рецензенты:

Р. Генкрихова – доктор философии, лектор чешского языка
филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова;

В. Г. Кульпина – доктор филологических наук, доцент кафедры славянских языков и
культур факультета иностранных языков и регионоведения МГУ имени М. В. Ломоносова;

А. В. Литвинов – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков
экономического факультета Российского университета дружбы народов

Изотов, Андрей Иванович.

ИЗ8 Лексикология чешского языка: учебное пособие / А. И. Изотов. –
Москва: МАКС Пресс, 2017. – 264 с.
ISBN 978-5-317-05699-5

Учебное пособие предлагает курс «Лексикология чешского языка», открывающий, вместе с курсом теоретической фонетики, цикл теоретических дисциплин, читающихся на чешском языке студентам-богемистам (теоретическая грамматика чешского языка, история чешского языка, стилистика чешского языка), и знакомящий студентов с метаязыком чешской лингвистики.

Предназначается для студентов-богемистов филологических факультетов и факультетов иностранных языков, владеющих чешским языком на уровне В1-2.

Ключевые слова: славистика, богемистика, чешский язык, чешская лексикология.

УДК 811.162.3'34(075.8)
ББК 81.2Чеш-1я73

Izotov, Andrey Ivanovich.

A Theoretical Course of Czech Lexicology: textbook / A. I. Izotov. –
Moscow: MAK S Press, 2017. – 264 p.
ISBN 978-5-317-05699-5

The manual presents a theoretical course of Czech lexicology as the first one in the line of such courses as Czech phonetics, Czech Grammar, History of the Czech Language, Czech stylistics, which are taught in Czech for students of Czech as a foreign language.

Intended for students of linguistics and students of Czech studies of universities of the level B1-2 in the Czech language.

Keywords: Slavic studies, Czech studies, Czech phonetics, Czech language.

Учебное издание

ИЗОТОВ Андрей Иванович

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА
ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

Учебное пособие

Подготовка к печати:

Издательство «МАКС Пресс»

Главный редактор *Е. М. Бугачева*

Подписано в печать 16.11.2017 г.

Формат 60x 90 1/16. Усл.печ.л. 16,5. Тираж 500 экз. (1-й завод 50 экз.). Изд. № 274

Издательство ООО «МАКС Пресс». Лицензия ИД N 00510 от 01.12.99 г.

119992, ГСП-2, Москва, Ленинские горы, МГУ имени М.В. Ломоносова,
2-й учебный корпус, 527 к. Тел. 8(495) 939-3890/91, Тел./Факс 8(495) 939-3891.

Отпечатано в ППП «Типография «Наука» 121099, Москва, Шубинский пер., 6
Заказ №

ISBN 978-5-317-05699-5

© Составление А.И. Изотов, 2017

© Оформление. ООО «МАКС Пресс», 2017

СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Предисловие.....	12
1. LEXIKOLOGIE JAKO NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ.....	14
1.1. Slovní zásoba a mluvnice.....	14
1.2. Predmět zkoumání lexikologie.....	14
1.3. Slovo jako jednotka slovní zásoby.....	15
1.3.1. Forma a obsah slova.....	15
1.3.2. Mluvnická utvářenost slova.....	16
1.3.3. Základní tvar ohebného slova.....	16
1.3.4. Slovo jako jednotka lexikálního jazykového plánu.....	17
1.3.5. Samostatnost slova.....	17
1.3.6. Definice slova.....	18
1.4. Varianty slova.....	18
1.4.1. Hláskové varianty.....	18
1.4.2. Tvaroslovné varianty.....	19
1.4.3. Slovotvorné varianty.....	19
1.4.4. Varianty slova ve vývoji jazyka.....	19
1.5. Slovní zásoba a její složení.....	20
1.5.1. Slovní zásoba aktivní a pasivní.....	20
1.5.2. Jádro slovní zásoby.....	21
1.5.2.1. Původ a trvalost slov.....	21
1.5.2.2. Struktura slov.....	21
1.5.2.3. Význam slov.....	22
1.5.2.4. Jádrová slova a běžná komunikace.....	22
1.6. Systém ve slovní zásobě.....	23
1.6.1. Systém a struktura.....	23
1.6.2. Jazykový systém a jeho dílčí systémy.....	23
1.6.3. Systém ve slovní zásobě.....	23
1.6.3.1. Slovnědruhové vztahy.....	23
1.6.3.2. Formální (slovotvorné) vztahy.....	24
1.6.3.3. Významové vztahy.....	24
1.6.4. Pojmové pole.....	25
1.7. Vrstvy ve slovní zásobě.....	26
1.7.1. Možnosti překrývání vrstev slovní zásoby.....	26
1.7.2. Slovní zásoba spisovná a nespisovná.....	27
1.7.3. Slovní zásoba celonárodní a omezená územně nebo sociálně.....	28
Kontrolní otázky.....	28
Klíče.....	31

2. SLOVA NESPISOVNÁ A NE ÚPLNĚ SPISOVNÁ	44
2.1. Slova obecné češtiny	44
2.2. Slova oblastní (regionalismy)	44
2.3. Slova nářeční (dialektismy)	45
2.3.1. Etnografické dialektismy	45
2.3.2. Slova lidová	45
2.4. Slang	46
2.4.1. Slang skupin zájmových a skupin profesionálních	46
2.4.2. „Nářečí zeměpisná“ a „nářečí sociální“	47
2.4.3. Slangy živé a slangy zaniklé	47
2.4.4. Studium slangů	47
2.4.5. Slangy a spisovný jazyk	48
2.4.6. Professionalismy a spisovné termíny	48
2.4.7. Univerbizace	48
2.4.8. Haplogie	49
2.4.9. Sousloví a frazeologizmy	49
2.4.10. Sémantické tvoření	49
2.4.11. Slova cizího původu	50
2.4.12. Bohatost synonymních pojmenování a expresivita	50
2.5. Argot	51
2.5.1. Prameny argotu	51
2.5.2. Bohatství synonym a expresivita	51
2.5.3. Argot a krásná literatura	52
Kontrolní otázky	52
Klíče	53
3. SLOVA HOVOROVÁ, KNIŽNÍ, TERMÍNY, POETISMY	60
3.1. Vrstvy slov podle slohových příznaků	60
3.2. Slova hovorová	61
3.2.1. Slova hovorová a slova obecná / slova slangová	61
3.2.2. Slova hovorová a expresivita	61
3.2.3. Slova hovorová a univerbizace	62
3.2.4. Slova hovorová cizího původu	63
3.2.5. Slova hovorová a psané projevy	63
3.2. Slova knižní	63
3.3. Odborné názvy, termíny	64
3.3.1. Jednoznačnost termínu	64
3.3.2. Přesnost termínu	65
3.3.3. Ustálenost termínu	67
3.3.4. Nosnost termínu	67
3.3.5. Neexpresivnost termínu	67
3.3.6. Definice termínu	68

3.3.7. Motivovanost termínů	68
3.3.8. Tvoření termínů	69
3.3.9. Vnitřní rozvrstvení terminologie	70
3.3.10. Slovnědruhová povaha termínů	71
3.3.11. Místo termínů ve slovní zásobě a jejich vývoj	71
3.4. Poetismy	72
Kontrolní otázky	73
Klíče	75
4. SLOVA ZASTARALÁ A SLOVA NOVÁ	83
4.1. Vrstvy slov podle časových příznaků	83
4.2. Slova zastaralá	83
4.2.1. Archaismy	84
4.2.1.1. Rozlišení podle postupu zastarávání	84
4.2.1.2. Rozlišení z významového hlediska	84
4.2.1.3. Rozlišení podle jazykové struktury	84
4.2.2. Historismy	85
4.2.3. Užití zastaralých slov	85
4.3. Neologismy	86
4.3.1. Neologismy strukturní a neologismy kontextové	87
4.3.2. Neologismy a historické epochy	87
4.3.3. Vnější mimojazykové příčiny vzniku neologismů	87
4.3.4. Vnitřní jazykové důvody vzniku neologismů	88
4.3.5. Neologismy původu domácího a cizího	88
4.3.6. Slovtvorné neologismy	89
4.3.7. Souslovné neologismy	90
4.3.8. Frazeologické neologismy	90
4.3.9. Sémantické neologismy	90
4.3.10. Neologismy přejaté	90
4.3.11. Autorství neologismů	91
4.3.12. Jazyková správnost neologismů	91
Kontrolní otázky	92
Klíče	93
5. SLOVA EXPRESIVNÍ, CIZÍ, ŘÍDKÁ	99
5.1. Slova expresivní	99
5.1.1. Druhy expresivity podle způsobu vyjádření	99
5.1.1.1. Expresivita hlásková	99
5.1.1.2. Expresivita slovtvorná	99
5.1.1.3. Expresivita lexikálně sémantická	100
5.1.2. Kladný a záporný expresivní příznak	101
5.1.2.1. Kladný expresivní příznak	101

5.1.2.2. Záporný expresivní příznak	102
5.1.3. Rozšíření expresivních pojmenování	102
5.2. Slova cizí	102
5.2.1. Přizpůsobení slovům domácím	103
5.2.2. Znaky cizího původu	103
5.2.3. Cizí slova zdomácnělá/přizpůsobená a cizí slova nepřizpůsobená	103
5.2.4. Proces přizpůsobování cizích slov domácím	104
5.2.5. Cizí vlastní jména	104
5.2.6. Slova citátová	105
5.2.7. Stáří přejetí	106
5.2.8. Prameny přejetí	106
5.2.8.1. Přejetí z jazyků klasických	106
5.2.8.2. Přejetí z jazyků západoevropských	107
5.2.8.3. Přejetí z jazyků slovanských	107
5.2.8.4. Přejetí z jazyků asijských, afrických a amerických	108
5.2.9. Slova mezinárodní	108
5.2.10. Funkce cizích pojmenování	109
5.3. Slova řídka	110
Kontrolní otázky	111
Klíče	112
6. SLOVNÍ VÝZNAM	120
6.1. Stránka formální a stránka významová	120
6.2. Znaková teorie	121
6.3. Slovní význam a pojem	121
6.3.1. Zvláštní případy	122
6.3.1.1. Citoslovce	123
6.3.1.2. Zájmena	123
6.3.1.3. Neplnovýznamová slova	123
6.3.1.4. Vlastní jména	123
6.3.2. Pojmové jádro	124
6.4. Vnitřní forma slova	124
6.5. Denotace a konotace	125
6.6. Struktura významu	126
6.7. Slovo a kontext	127
6.8. Obsah a rozsah významu	128
6.9. Význam lexikální a mluvnický	129
6.10. Definice	129
Kontrolní otázky	130
Klíče	132

7. SLOVA JEDNOVÝZNAMOVÁ A MNOHOVÝZNAMOVÁ.....	139
7.1. Slova jednovýznamová.....	139
7.1.1. Odborné názvy	139
7.1.2. Vlastní jména.....	139
7.1.3. Jednovýznamová jména obecná netermnologická.....	140
7.2. Slova mnohovýznamová	140
7.2.1. Sémantické tvoření pojmenování	140
7.2.2. Význam původní a význam přenesený	141
7.2.3. Metafora	141
7.2.3.1. Podstatná jména	142
7.2.3.2. Přídavná jména	143
7.2.3.3. Příslovce	143
7.2.3.4. Slovesa	143
7.2.4. Metonymie	144
7.2.4.1. Metonymie strukturní	144
7.2.4.2. Metonymie kontextové	146
7.2.4.3. Metonymie etymologické (historické).....	146
7.2.5. Synekdocha	147
7.2.6. Významové změny historické	148
7.2.7. Mnohovýznamová slova ve slovní zásobě	149
Kontrolní otázky.....	149
Klíče	150
8. HOMONYMA	156
8.1. Homonyma a polisémie	156
8.2. Homonyma podle původu	156
8.2.1. Homonyma čistě lexikální	156
8.2.2. Homonyma slovtvorná	157
8.2.3. Homonyma slovnědruhová	158
8.2.4. Homonyma z rozpadlé polysémie	158
8.3. Homonyma podle rozsahu překrývání lexémů	159
8.3.1. Homonyma úplná	159
8.3.2. Homonyma částečná	159
8.4. Nepravá homonyma	161
8.4.1. Homofony	161
8.4.2. Homografy	161
8.4.3. Mezislovní homonyma	161
8.5. Mezijazyková homonyma	162
8.6. Paronyma.....	162
8.7. Homonyma a dorozumívání	162
Kontrolní otázky.....	162
Klíče	163

9. SYNONYMA A ANTONYMA	168
9.1. Synonyma	168
9.1.1. Příčiny vzniku synonymity	168
9.1.2. Synonyma jako lexikální jev systémový	168
9.1.3. Synonyma a nesynonyma	169
9.1.4. Tautonyma a jazykové ekvivalenty	170
9.1.5. Definice synonym	170
9.2. Klasifikace synonym	170
9.2.1. Synonyma podle rozsahu	170
9.2.1.1. Synonyma úplná	171
9.2.1.1. Synonyma částečná	171
9.2.2. Synonyma podle slovnědruhové příslušnosti	172
9.2.3. Synonyma podle struktur pojmenování	174
9.3. Synonymní pole	174
9.4. Synonymní řada	175
9.5. Užití synonym	175
9.6. Antonyma	176
9.7. Druhy antonym	177
9.7.1. Lexikální antonyma	177
9.7.2. Slovtvorná antonyma tvořená odvozeninami	177
9.7.2.1. Antonyma s předponou <i>ne-</i>	177
9.7.2.2. Antonyma s předponou <i>ni-</i>	179
9.7.2.3. Antonyma s předponou <i>bez-</i>	179
9.7.2.4. Antonyma s předponou <i>proti-</i>	179
9.7.2.5. Antonyma s cizími předponami	179
9.7.2.6. Předpony se vzájemným antonymickým významem	180
9.7.3. Slovtvorná antonyma tvořená složeninami	180
9.7.4. Souslovná antonyma	180
9.8. Zastoupení antonym u slovních druhů	180
9.9. Užití antonym	181
Kontrolní otázky	181
Klíče	183
10. ROZŠIŘOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSOPY	192
10.1. Vznik pojmenovávacích jednotek	192
10.2. Onomaziologická stavba slova	192
10.3. Pojmenování motivovaná a nemotivovaná	193
10.4. Tvoření slov	194
10.4.1. Obsah a pojetí	194
10.4.1.1. Tvoření slov a tvarosloví	194
10.4.1.2. Tvoření slov a syntax	195
10.4.2. Základní slovtvorný vztah či fundace	195

10.4.2.1. Fundace po stránce formální a po stránce významové	196
10.4.2.2. Slova odvozená a slova složená	196
10.4.3. Slovotvorný základ	196
10.4.4. Střídání hlásek neboli alternace jako průvodním jevem odvozování	197
10.4.5. Slovotvorná řada - slovní čeleď - slovotvorný svazek	197
10.4.6. Formant	198
10.4.6.1. Přípona (sufix)	199
10.4.6.2. Koncovka	200
10.4.6.3. Předpona (prefix)	200
10.4.6.4. Kmenová přípona	201
10.4.6.5. Kombinovaný formant	201
10.4.6.6. Formanty domácí a cizí	202
10.4.7. Slovotvorná hranice	202
10.4.7.1. Odhalení produktivních formantů	202
10.4.7.2. Odhalení formantů neproduktivních	203
10.4.7.3. Předponový šev	203
10.4.8. Slovotvorný typ	203
10.4.9. Slovotvorná kategorie	204
10.4.10. Produktivita slovotvorných prostředků a typů	206
10.4.11. Slovotvorné způsoby a postupy	207
10.5. Slovotvorný a morfématický rozbor slova	208
10.6. Přejímání z cizích jazyků	209
10.7. Kalkování	210
10.8. Dvojí přejetí	211
10.9. Česká slova v cizích jazycích	211
10.10. Přejímání slov z jiných útvarů národního jazyka	211
Kontrolní otázky	212
Klíče	214
11. POJMENOVÁNÍ VÍCESLOVNÁ	223
11.1. Pojmenování sdružená	223
11.1.2. Sdružená pojmenování versus volné spojení lexémů	223
11.1.3. Sdružená pojmenování substantivní	224
11.1.3.1. Shodný adjektivní přívlástek + jméno	224
11.1.3.2. Shodný substantivní přívlástek + jméno	224
11.1.3.3. Jméno + neshodný přívlástek	225
11.1.4. Sdružená pojmenování slovesná	225
11.1.4.1. Sloveso + předmět	225
11.1.4.2. Sloveso + příslovečné určení	225
11.1.5. Sdružená pojmenování příslovečná	226

11.1.6. Slovo a sousloví.....	226
11.1.6.1. Zastupitelnost sousloví jednoslovným pojmenováním.....	226
11.1.6.2. Náhrada sousloví odvozeninou v běžně mluveném jazyce	227
11.2. Pojmenování frazeologická	227
11.3. Třídění frazeologismů	227
11.3.1. Třídění podle rozsahu frazeologizace	228
11.3.1.1. Pojmenování s jedním frazeologizovaným členem	228
11.3.1.2. Pojmenování celkově frazeologizovaná	228
11.3.1.3. Vinogradovovo třídění frazeologismů a česká tradice.....	229
11.3.1.4. Idiomy	229
11.3.2. Třídění podle slovnědruhových kritérií	229
11.3.2.1. Slovnědruhová příslušnost klíčového slova.....	229
11.3.2.2. Slovnědruhová platnost ekvivalentu.....	230
11.3.3. Strukturní třídění	230
11.3.4. Třídění podle příznaků citových.....	231
11.3.5. Třídění podle příznaků stylistických	231
11.3.6. Třídění podle původu	231
11.4. Synonymita frazeologických jednotek	231
11.5. Ustálené větné obraty	232
11.5.1. Rčení.....	232
11.5.2. Pořekadla.....	232
11.5.3. Přísloví	232
11.5.4. Pranostiky.....	233
11.5.5. Okřídlená slova.....	233
Kontrolní otázky.....	233
Klíče.....	235
12. SLOVNÍKY	240
12.1. Výstavba hesla.....	240
12.1.1. Označení ve slovníku	240
12.1.2. Výklad významu.....	240
12.1.2.1. Výklad logický	240
12.1.2.2. Výklad opisný.....	241
12.1.2.3. Výklad podle slovotvorné motivace	241
12.1.2.4. Výklad synonymem a antonymem	241
12.1.2.5. Výklad významu u podstatných a přídavných jmen ...	242
12.1.2.6. Výklad významu u sloves.....	242
12.1.2.6. Výklad významu u slov neplnovýznamových	242
12.1.2. Spojování slov v jednom hesle	242

12.1.3. Mluvnické údaje	243
12.2. Typy slovníků	243
12.2.1. Slovník jazykový a slovník naučný	243
12.2.2. Slovník výkladový a překladový	244
12.2.3. Slovník normativní a informativní	244
12.2.4. Slovník abecední a věcný	245
12.2.4.1. Abecední řazení hesel	245
12.2.4.2. Řazení hesel podle pojmových skupin	245
12.2.4.3. Hallerovo třídění	246
12.2.4.4. Obrázkový slovník jako zvláštní typ věcného slovníku	247
12.2.5. Slovník současného jazyka a slovník minulých epoch	247
12.2.6. Slovník velký, střední a malý	247
12.2.7. Slovníky speciální	248
12.2.7.1. Slovníky dialektické	248
12.2.7.1. Slovníky etymologické	248
12.2.7.3. Slovníky místních jmen	248
12.2.7.4. Slovníky terminologické	249
12.2.7.5. Slovníky synonymické, antonymické, homonymické	249
12.2.7.6. Slovníky pravopisné	249
12.2.7.7. Slovníky frekvenční	249
12.2.7.8. Slovníky retrogradní	250
12.2.7.9. Slovníky cizích slov	250
12.2.7.10. Slovníky frazeologické	250
12.2.7.11. Další slovníky shrnující omezenou slovní zásobu	250
12.3. České slovníkářství	251
12.3.1. Bartoloměj z Chlumce zvaný Klaret	251
12.3.2. Slovníky období humanistického	251
12.3.3. Slovníky pobělohorské doby	252
12.3.4. Slovníky v době národního obrození	252
12.3.5. Příruční slovník jazyka českého	253
12.3.6. Slovník spisovného jazyka českého	254
12.3.6. Slovník spisovné češtiny	254
Kontrolní otázky	254
Klíče	255
Литература / Literatura	262

ПРЕДИСЛОВИЕ

Курс лексикологии изучаемого иностранного языка обычно открывает, наряду с курсом теоретической фонетики, цикл теоретических дисциплин, читающихся на иностранном языке для будущих специалистов по данному языку (затем идет, как правило, теоретическая грамматика, история языка и, наконец, стилистика данного иностранного языка в качестве некой синтезирующей дисциплины).

К этому времени студенты уже освоили курсы практической фонетики и практической грамматики изучаемого иностранного языка и владеют данным языком на уровне не ниже В1 по общеевропейской классификации, даже если они начали изучение данного языка на первом курсе «с нуля» (что обычно и происходит в случае с чешским языком). Уже пройдены и некоторые теоретические курсы (например, «Введение в языкознание»), позволяющие ориентироваться в базовых лингвистических понятиях. В силу данных обстоятельств основную сложность для студентов-богемистов представляет прежде всего не столько фактический материал, сколько сам метаязык чешского лингвистического дискурса, первое знакомство с которым происходит именно при освоении данного курса.

Поэтому в настоящем учебном пособии, предназначенном для занятий на семинарах, а также для самостоятельной работы студентов параллельно с прослушиванием соответствующих лекций теоретический материал дается не в пересказе (как это мы наблюдаем в многочисленных вывешенных в Сети пособиях по лексикологии английского, немецкого и французского языков), а в виде подбора фрагментов и микрофрагментов из снабженных ссылками на источник аутентичных чешских лингвистических текстов, которые мы сочли образцовыми для данного жанра. Мы стремились в максимальной степени сохранять стиль данных аутентичных отрывков, ограничиваясь лишь неизбежными сокращениями, о которых свидетельствуют многоточия в угловых скобках (<...>), а также, в случае необходимости, собственными примечаниями в скобках угловых, ср.:

Ridčeji se původní synonyma významově rozliší: z dvojice *vteřina / sekunda* označuje první z nich jednotku úhlové míry, druhé jednotku časovou. (Toto rozlišení si vynutila mezinárodní normalizace.) [Pilotní korpusové ověření kontextů užívání slov *vteřina* a *sekunda* ukázalo však, že v dané oblasti mezinárodní normalizace moc neuspěla. Vyhledávání v 4,6miliardovém podkorpusu Syn 5 podle lemmy *vteřina* s filtrem *přírodní vědy* dalo 914 kontextů, přičemž v absolutní většině kontextů šlo o význam právě jednotky časové. Význam jednotky úhlové míry jsme zaznamenali pouze v osmi z těch 914 kontextů, přičemž ve všech těch osmi kontextech šlo

o sousloví *úhlová vteřina*. U slova *sekunda* za stejných podmínek jsme našli 706 kontextů, z nichž v absolutní většině případů šlo také o význam jednotky časové. Význam jednotky uhlové jsme nezaznamenali, zaznamenali jsme ale další významy, a to význam jednotky hudební a význam označení školní třídy. Přitom ani jedno sousloví **úhlová sekunda* nalezeno nebylo, viz korpus.cz/. Takže současná situace s dvojicí *vteřina / sekunda* je trochu složitější a o ekvipolentní opozici tam rozhodně nejde. – A.I.]

Каждая из двенадцати рассмотренных в пособии тем снабжена контрольными вопросами, а также ключами к данным контрольным вопросам, предлагающими варианты правильных ответов. Среди контрольных вопросов нередко попадаются и общие вопросы типа *Zda se nauka o slovní zásobě spisovného jazyka zabývá slovní zásobou současnou?*, на которые следует отвечать не просто утвердительно или отрицательно, а «полным предложением», поскольку, как уже упоминалось, одной из основных, если не просто основной задачей курса мы видим освоение студентом метаязыка чешской лингвистики.

A. И. Изотов

1. LEXIKOLOGIE JAKO NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ

1.1. SLOVNÍ ZÁSoba A MLUVNICE

Jazykověda se dělí na dvě velká odvětví: **mluvnici** (gramatiku) a **nauku o slovní zásobě** (lexikologii). Lexikologie zkoumá slovo jako jednotku pojmenování, tedy základní stavivo jazykového projevu, mluvnické zjišťuje, jak se slova spojují ve věty a jak se přitom mění jejich tvary. Nezabývá se jednotlivostmi, ale formuluje obecné zákony platné pro celé skupiny jevů. Právem se tedy mluvnické považuje za vědu abstraktní. V lexikologii jde také o zobecnění, o postihu společných charakteristických rysů pojmenovávacích jednotek, není však do té míry abstraktní jako u jevů mluvnických. Rozdíl je patrný v zachycení obou složek jazyka: popis mluvnické stavby, gramatika, zobecňuje, popis slovní zásoby, slovník, individualizuje.

[Hauser 1980: 8]

1.2. PŘEDMĚT ZKOUMÁNÍ LEXIKOLOGIE

Nauka o slovní zásobě je [tedy] jednou z hlavních jazykovědných disciplín. Předmětem jejího zkoumání je obsah, forma a funkce pojmenovávacích jednotek a jejich vzájemné vztahy. Patří sem vše, co se týká pojmenovávacího plánu jazyka. Vymezují se základní pojmy z této oblasti, jako jsou slovo, sousloví, význam slova, pojednává se o systémové povaze slovní zásoby a zjišťují se vrstvy v ní, probírají se otázky spojené s významovou a formální stránkou slova.

Při zkoumání pojmenovávacích jednotek se uplatňují dva základní postupy: první vychází od formy pojmenovávací jednotky a zjišťuje, jaký je její význam, jaká skutečnost se jí označuje; druhý vychází od skutečnosti a zkoumá, jakými pojmenovávacími prostředky jsou jednotlivé jevy označeny. První postup se nazývá *sémaziologický*, druhý *onomaziologický*. Sémaziologický postup převažuje při zkoumání otázek spojených s významem slov, onomaziologickým postupem zkoumáme formy a způsoby pojmenování. Oba pohledy se však při výzkumu a popisu slovní zásoby uplatňují společně. Jedině jejich spojením můžeme vysvětlit povahu lexikálního systému a jeho složek i vztahů v něm.

Nauka o slovní zásobě spisovného jazyka se zabývá slovní zásobou současnou. Historický pohled je jen pomocný a uplatňuje se při odhalování vývoje slovní zásoby. Můžeme však učinit předmětem zkoumání i slovní zásobu některého minulého období, např. husitství, humanismu, národního obrození, nebo sledovat vývoj v celé historické epoše češtiny.

Nauka o slovní zásobě, lexikologie, se dělí na několik samostatných disciplín. Jejich náplň i vzájemné hranice nejsou pevně ustáleny ani jejich celkový počet nebývá v literatuře shodně uváděn. Zpravidla se vyčleňují jako samostatné obory:

- sémaziologie, sémantika** (nauka o významu)
- onomaziologie** (nauka o pojmenování)
- frazeologie** (nauka o frazeologických jednotkách)
- etymologie** (nauka o původu slov)
- onomastika** (nauka o vlastních jménech)
- lexikografie** (nauka o slovníku)

[Hauser 1980: 7]

1.3. SLOVO JAKO JEDNOTKA SLOVNÍ ZÁSObY

Základní jednotkou slovní zásoby je slovo. Souhrn slov každého jazyka tvoří jeho slovní zásobu. Slovo je zároveň jednou ze základních jednotek jazykových, neboť jazyk je jazykem slov. <...> Ve slově se obráží výsledek lidské poznávací a zobecňovací schopnosti.

Slovo je předmětem zkoumání nejen v lexikologii, ale i v tvoření slov, v tvarosloví a ve skladbě, má svou stránku zvukovou a grafickou. Je to tedy jazykový útvar komplexní povahy. Z toho důvodu je úplná definice slova postihující všechny jeho vlastnosti a funkce obtížná, ne-li nemožná. Proto se vymezuje slovo v každé z uvedených disciplín samostatně, jinak v lexikologii a tvoření slov než v tvarosloví a skladbě.

Avšak ani definice slova jen jako jednotky slovní zásoby není jednoduchá a mívá v odborné literatuře různé znění. Přesto se definice v určitých rysech shodují. Vždy se v definici podtrhuje dvojstránková (binární) povaha slova: spojení formy a obsahu.

[Hauser 1980: 9]

1.3.1. Forma a obsah slova

Formu slova tvoří jeho hlásková stavba. V naprosté většině případů vytváří slovo skupina hlásek, např. *úl, oko, šest, letět*. Nejdelšími slovy, pokud jde o počet hlásek, bývají složeniny, např. *vzduchotechnický, národohospodářský, Červenomodrobílý* a třetí stupeň přídavných jmen, jako *nejnezapomenutelnější, nejneproniknutelnější*. Zřídka sestává slovo z hlásky jedné. V češtině jsou takovými slovy některé spojky: *a, i*, předložky: *v, s, z, k, u, o*, citoslovce: *ó*.

Obsahem slova myslíme jeho význam, který je poukazem slova k určitému úseku skutečnosti zprostředkovanému naším vědomím: *stůl* označuje druh nábytku, *pes* domácí zvíře.

Význam slova je vázán na určitý jazyk. To znamená, že hláskový útvar, který je slovem v jednom jazyce, nemusí jím být v jazyce jiném, srov.: *pes* (čeština) – *Hund* (němčina) – *sobaka* (ruština) – *chien* (francouzština). Význam slova je přijímán uživateli jazyka jako zřejmý a srozumitelný, proto má slovo charakter společenský. Každé slovo má svůj význam, který je odlišuje od slov jiných. Neplatí však vztah: kolik slov, tolik významů. Některá slova mají významů více, označuje se jimi několik skutečností, jindy je naopak pro jeden význam, pro označení jedné skutečnosti, několik slov. První jev je mnohovýznamovost (polysémie) nebo homonymita, druhý synonymita.

[Hauser 1980: 9-10]

1.3.2. Mluvnická utvářenost slova

Dalším důležitým znakem slova je jeho mluvnická utvářenost, kterou je slovo součástí mluvnického systému jazyka. Vedle věcného významu může slovo vyjadřovat i různé významy mluvnické, jako jsou rod, číslo, pád u jmen, osoba, čas, způsob u sloves, a plnit úlohu větných členů (být podmětem, přísudkem, přívlastkem apod.).

K mluvnické stránce přiřazujeme i slovnědruhovou příslušnost slov.

Tvaroslovné významy vyjadřují ohebná slova různými tvary: *škola, školy, škole...*, *sedím, sedíš, sedí...* Nejde o samostatná slova, ale o různé tvary, jejichž soubor tvoří jednotu jednoho slova. Jistým problémem jsou slovesné tvary složené: *seděl jsem, budu sedět, seděl bych*. Protože mají jednotný společný věcný význam s tvary jednoduchými (*sedím, sedíš...*), považujeme je také za slovní tvary. Nositelem věcného významu je u těchto tvarů tvar neurčitý (*seděl, sedět*), pomocné sloveso *být* je nositelem mluvnických významů, věcný význam nemá. Má tedy stejnou funkci jako morfémy u jednoduchých tvarů. Proto se také označuje názvem „slovní morfém“. I z tohoto označení vyplývá, že zůstává stále slovem, plní však úlohu morfému.

[Hauser 1980: 10]

1.3.3. Základní tvar ohebného slova

V nauce o slovní zásobě zkoumáme slovo jen v jeho funkci pojmenovávající, k tvarové různosti nepřihlížíme nebo jen tam, kde má také důsledky významové, srov. *lidské oči – oka na punčoše*. Proto se v lexikologii a v tvoření slov zejména ve slovníku uvádějí ohebná slova pouze v jednom základním tvaru. U jmen je jím nominativ [jednotného čísla; samozřejmě až na pluralia tantum, ta mají číslo množné] a u sloves infinitiv. Jejich výběr je závislý zčásti na tradici, zčásti na tom, že právě na těchto tvarech je nejlépe zřejmá pojmenovávající funkce.

[Hauser 1980: 10]

1.3.4. Slovo jako jednotka lexikálního jazykového plánu

V definicích slova se také provádí rozhraničení slova od jednotek jiných jazykových plánů. V jazykovědné literatuře se obvykle uvádějí tyto plány a jednotky:

plán zvukový	jednotka foném
plán morfologický	jednotka morfém
plán lexikální	jednotka slovo
plán syntaktický	jednotka věta

Nejnižší jednotku, foném, charakterizuje pouze forma, je to jednotka jednostránková. Význam nemá foném samostatný, pouze rozlišující. Morfém je jednotkou binární (formální i významovou), nemá však samostatnou existenci, je vždy součástí slova. Slovo je binární jednotka se samostatným významem. Sestává minimálně z jednoho morfému: *jak, ale, za, hle* (někdy představovaného jen jedním fonémem: *a, i, v*), častěji však z morfému několika: *stav-b-a, před-sed-a, pře-dáv-a-t*.

Slovo jako jednotka plánu lexikálního zahrnuje všechny jednotky řádů nižších, fonémy a morfémy, a samo je součástí jednotky vyššího řádu syntaktického, věty. Maximálně může být slovo samo větou: *Ano. Jarmilo! Pište! Noclehárna.*

Vcelku ojedinělým případem je často v literatuře citované latinské *i*, které může být jednotkou všech plánů: je fonémem, morfémem, slovem (s významem českého *ji*) a zároveň i větou. [Jde o sázku dvou Římanů, kdo z nich dovede vyslovit nejkratší větu. Jeden řekl: *Eo rus* 'Jdu na venkov'. Druhý na to odpověděl: *I!* 'Jdi!' – *A.H.*]

[Hauser 1980: 10-11]

1.3.5. Samostatnost slova

Výrazným znakem slova je jeho samostatnost. Je znakem tak nápadným, že podle něho dovedou i děti vydělit z věty jednotlivá slova. Samostatnost slova se projevuje jeho přemístitelností ve větě a možností přenést slovo do věty jiné. Po zvukové stránce se v češtině spojuje i s přítomností jednoho hlavního přízvuku: *Tráva byla pěkně zelená*. Poslední znak však neplatí bez výjimek, protože ve větné souvislosti všechna slova hlavní přízvuk nemají, některá jej ztrácejí a jsou buď předklonná, nebo příklonná. Zůstává tedy jako nejbezpečnější znak samostatnosti přemístitelnost a možnost vložit mezi dvě slova jiné. Tím se prokáže např. samostatnost a slovní povaha zvrátneho *se*: *vracíme se domů – domů se vracíme sami* nebo předložek: *pracuje v továrně – pracuje v textilní továrně*. <...>

V pravopise má samostatnost slova výraz v odděleném psaní. Při analýze textu se tedy jednoduše pokládá za slovo vše, co je napsáno mezi dvěma mezerami (od mezery k mezeře). Odtud také název „slovo textové“. Pravopis však obráží ztrátu samostatnosti slov a tam, kde k ní došlo, píše slovo dohromady s tím, s nímž splynulo; týká se to psaní příslovečných spřežek, např. *nalevo, z paměti, zatím, proto*, a složenin *zeměřesení, okamžik, ohnivzdorný*. Z dokladů je patrná těsná souvislost slova a syntaktických spojení (skladebních dvojic). Dokonce i z celé věty může vzniknout spojením slov, která ji skládají, a ztrátou jejich samostatnosti nové slovo: *kdo ví jaký – kdovíjaký, budiž k ničemu – budižkničemu*.

[Hauser 1980: 11]

1.3.6. Definice slova

Funkcí slova je pojmenovávat. Vedle jednotlivých slov se v pojmenováních uplatňují také útvary složené, sousloví a frazeologismy, avšak slovu v tom přísluší úloha základní. Chceme-li postihnout všechny útvary souhrnně, slova i složená pojmenování, mluvíme o pojmenovávacích jednotkách. Základní pojmenovávací jednotkou zůstává slovo.

Shrnutím probraných znaků dostaneme **definici slova**: Slovo je základní pojmenovávací jednotka tvořená skupinou hlásek (zřídka hláskou jednou) s jednotným významem zřejmým a srozumitelným pro uživatele jazyka. Má svou gramatickou stavbu a odlišuje se od jednotek jiných jazykových plánů významovou samostatností.

Pro označení slova jako jednotky lexikálního systému se užívá název lexém. Někdy se jím rozumí především souhrn všech tvarů jednoho slova.

[Hauser 1980: 11-12]

1.4. VARIANTY SLOVA

Forma slova je jednotná a ustálená. Vyskytují se však případy, v nichž se při totožném významu forma liší. Takové obměny formy nazýváme **variantami**.

Podle toho, co je základem a příčinou obměn, lišíme varianty hláskové, tvaroslovné a slovtvorné.

[Hauser 1980: 12]

1.4.1. Hláskové varianty

Hláskové varianty vyznačuje obměna hlásek na témž místě ve slově. Střídají se zde:

a) samohlásky různé kvantity:

děšt' – dešt', dvěře – dveře, slévač – slevač, brankář – brankař, rozstříhat – rozstříhat, umývadlo – umyvadlo

- b) samohlásky různé kvality:
polévka – polívka, řepa – řípa, okénko – okýnko, hřmět – hřmít, kůzka – kožka, kůzle – kozle, strouha – struha, hejl – hýl
- c) samohláska a nula (prázdné místo):
více – víc, dále – dál, jako – jak, ihned – hned
- d) souhlásky:
kovoryjec – kovorytec, čistění – čištění
- Jenom na pravopis jsou omezena střídaní variant: *poesie – poezie, museum – muzeum, fyzika – fyzika* apod.

[Hauser 1980: 12]

1.4.2. Tvaroslovné varianty

Tvaroslovné varianty se různí souborem mluvnických tvarů. Patří sem všechny případy kolísání v rodě, kdy slovo existuje ve dvou rodových kategoriích.

Rodu mužského i ženského jsou slova jako: *čepel, hřídel, rez, prestiž, výstroj, obrouček – obroučka, řádek – řádka, pásek – páska, brambor – brambora, fazol – fazole* aj.

Rodu mužského a středního jsou slova: *břich – břicho, barok – baroko, pondělek – pondělí*.

Rodu ženského a středního jsou slova: *snídaně – snídání, náruč – náručí, líc – líce, snílka – snítka*.

Zahrnujeme sem dále slova mající tvary rodu mužského životného i neživotného: *bacil, mikrob; činitel, ukazatel*.

[Hauser 1980: 12-13]

1.4.3. Slovtvorné varianty

Slovtvorné varianty reprezentují odvozeniny od stejného základu stejného slovtvorného typu se shodným významem. Za varianty nepovažujeme příponové odvozeniny sice stejného typu, ale s odlišným významem, např. *průvodce – průvodčí, ředitel – řidič, strojírna – strojovna*. Varianty nalezneme u různých slovtvorných typů: *kytice – kytky, strniště – strnisko, cititelka – cititelkyně, úterý – úterek, účín – účinek; skladební – skladebný, tamní – tamější, raději – radši* apod.

[Hauser 1980: 13]

1.4.4. Varianty slova ve vývoji jazyka

Ve vývoji jazyka se některé původní varianty odlišily významově a stala se z nich samostatná slova, např. *dělo – dílo, sedlo – sídlo, město – místo*. I u některých dnešních variant pozorujeme přechod k významovému rozrůznění a tím k osamostatňování, např. podoby *brambor* se užívá v odborném označení rostliny, jinde jsou možné podoby obě, *brambor* i *brambora*. Někdy je

nesnadné rozhodnout, zda jde o varianty nebo o samostatná slova. Rozhodující je naprostá totožnost významu a užití. Tam, kde se obě formy liší, jde o samostatná slova, o slovotvorná synonyma: *stařec – stařík, lovec – lovčí, hlavička – hlavinka, hra – hraní, malba – malování* aj. Přesné a určité hranice mezi oběma jevy však nejsou.

[Hauser 1980: 13]

1.5. SLOVNÍ ZÁSoba A JEJÍ SLOŽENÍ

Slovní zásobu jednoho jazyka tvoří souhrn všech slov, která se v něm vyskytují. Obsáhlost slovní zásoby svědčí o bohatosti jazyka. Je ovšem třeba připomenout, že se v tom jazyky různých typů liší. Slovní zásoba jazyků s rozvinutým morfemtickým tvořením (odvozováním a skládáním) je početnější než jazyků s častým tvořením sémantickým, v němž se nové věci pojmenovávají přenesením významů slov stávajících. Počet slov [živého jazyka – *A.I.*] není uzavřen a je nezjistitelný. Obraz o rozsahu slovní zásoby poskytují údaje velkých slovníků. Náš největší slovník *Příruční slovník jazyka českého* obsahuje asi 250 000 hesel. Při tak velkém rozsahu slovní zásoby je nasnadě, že jednotliví uživatelé jazyka všechna slova neznají.

[Hauser 1980: 13]

1.5.1. Slovní zásoba aktivní a pasivní

Právě z jejich hlediska rozlišujeme slovní zásobu **aktivní**, zahrnující slova užívaná v běžné komunikaci (ústní i písemné), a slovní zásobu **pasivní**, kam patří slova, jimž běžný uživatel sice rozumí, ale kterých sám nepoužívá. Konkrétní číselné údaje o jejich rozsahu z poslední doby nemáme. Pro aktivní slovník se udává počet kolem 5 000 slov, pro pasivní slovník počet pětkrát až šestkrát vyšší. V naší literatuře nemáme slovník jednoho spisovatele, který by byl také ukazatelem užívání slovní zásoby. V cizích jazycích takové práce jsou. Shakespearův slovník má 23 000 slov, Dantův 17 000. Máme zachycen slovník jedné knihy, K. Čapka *Život a dílo skladatele Foltýna*. Je v něm 4 192 slov.

Zjištění aktivní slovní zásoby je důležité pro učení cizím jazykům. Didaktikové se snaží stanovit optimální slovníkové minimum, tzv. lexikální standard. Představuje jej soubor lexikálních prostředků pro dorozumívání v základních oblastech společenského styku a užívaných celým společenstvím v dané etapě historického vývoje. Za univerzální standard, v němž jsou i slova pasivní slovní zásoby, se považuje rozsah 50-60 tisíc slov.

[Hauser 1980: 13-14]

1.5.2. Jádru slovní zásoby

Rozlišení aktivní a pasivní slovní zásoby vyplývá z užívání jazyka a netýká se jeho struktury. Podle vnitřního uspořádání slovní zásoby rozlišujeme v ní jako její stabilní část jádro a ostatní proměnlivou slovní zásobu.

Jádru slovní zásoby (nazývané také základní slovní fond) je charakterizováno původem a trvalostí, strukturou, významem a užíváním. <...>

[Hauser 1980: 14]

1.5.2.1. PŮVOD A TRVALOST SLOV

Slova jádra slovní zásoby jsou jejím historickým základem. Tvoří je slova stará zůstávající v jazyce po dlouhá časová období, mnohdy po několik staletí. Setrvalostí těchto slov se udržuje kontinuita jazykového dorozumívání mezi generacemi i mezi epochami. Jádro české slovní zásoby tvoří podle původu:

1. slova prajazyková, doložená s určitými hláskovými obměnami i v jiných jazycích indoevropských, např. *matka, bratr, sestra, syn, ovce, dům, moře, víno, sůl*;

2. slova praslovanská nebo jen západoslovanská: *pole, řeka, stůl, kůň, pes, sad, les, dřevo, železo, nevěsta, žito, pšenice, ječmen, muž, lid, ryba, medvěd, mír*;

3. slova pračeská: *hebký, hejno, pouhý, nádoba, obloha, stín, trpaslík, povaha*;

4. slova přejatá z jiných jazyků ve staré době a zdomácnělá: *růže, škola, křída, tabule, kostel, páv, papír, kabát, klobouk, sobota, mistr*;

5. slova přejatá později a později vzniklá: *vzduch, příroda, socialismus, republika, automobil, elektřina, časopis, noviny*.

[Hauser 1980: 14]

1.5.2.2. STRUKTURA SLOV

Jádru slovní zásoby tvoří převahou slova nemotivovaná, která se sama stávají základem pro další tvoření (odvozováním a skládáním).

Jsou to slova kořenná a představují střed slovních čeledí, např. *les, voda, město, dřevo, pes*.

Podle slovních druhů sem patří část podstatných a přídavných jmen a sloves, část příslovcí, takřka všechna zájmena a číslovky základní, vlastní předložky a spojky, původní citoslovce.

[Hauser 1980: 14-15]

1.5.2.3. VÝZNAM SLOV

Z významového hlediska označují jádrová slova nejdůležitější skutečnosti spjaté se životem společnosti. Patří sem zejména tyto významové okruhy:

1. vztahy příbuzenské: *otec, matka, syn, dcera, teta, děd, bába*;
2. obydlí, jeho části a zařízení: *dům, chalupa, stěna, zeď, střecha, okno, dveře, dvůr, práh, komín, stůl, židle, postel, kamna, skříň, lavice*;
3. části lidského a zvířecího těla: *hlava, ruka, noha, rameno, koleno, pa-ta, oko, ucho, prst, nehet, tlapa, kůže, vlas, chlup, vlna, péro, zobák*;
4. zvířata domácí a divoká: *pes, kočka, koza, kůň, husa, slepice, zajíc, je-len, vlk, srna, had, žába, čáp, vrána, myš*;
5. rostliny a jejich části: *žito, pšenice, ječmen, oves, proso, hrách, fazole, mák, len, dub, buk, lípa, olše, vrba, smrk, bříza, jedle, větev, list, květ, seme-no, ořech*;
6. skutečnosti přírodní: *země, slunce, měsíc, kámen, voda, řeka, hora, oheň*;
7. lidské výrobky jako nástroje, oděv, potřeby, jídlo: *nůž, lopata, klíč, mo-tyka, pluh, šaty, boty, chléb, maso, mouka*;
8. nejdůležitější děje: *jít, stát, sedět, spát, jíst, vědět, vidět, slyšet, mluvit, nést, bít, dát, žít, téci, růst*;
10. základní vztahy prostorové (směrové) a časové: *zde, tam, v, za, od, pod, brzy, hned, již*.

[Hauser 1980: 15]

1.5.2.4. JÁDROVÁ SLOVA A BĚŽNÁ KOMUNIKACE

Jádrová slova jsou nepostradatelná pro běžnou komunikaci. Podle odhadů je jejich počet v jazyce nízký, reprezentují jen malý díl slovní zásoby, avšak jejich frekvence v jazykových projevech je vysoká a zabírá asi 90% celého počtu užívaných slov.

Větší část slovní zásoby je proměnlivá, neustále se vyvíjí a odráží tak bezprostředně pohyb ve společenském životě. Hranice mezi jádrem slovní zásoby a její proměnlivou vrstvou je plynulá. Z delšího časového odstupu pozorujeme i změny jádrových slov. Některá z nich vyšla z běžného užívání a dostala se na okraj slovní zásoby, jako např. *luk, šíp, kněz*, jiná naopak z proměnlivé části přešla do jádra: *motor, atom, republika*.

[Hauser 1980: 15]

1.6. SYSTÉM VE SLOVNÍ ZÁSOBĚ

1.6.1. Systém a struktura

Pojem **systému** patří k nejdůležitějším vědeckým pojmům a má své významné místo i v terminologii jazykovědné. Systémem rozumíme soubor jednotek stejného druhu vzájemně spojených tak, že se podmiňují a vytvářejí souvislý vnitřně uspořádaný celek.

Někdy se nerozlišuje mezi názvy systém a struktura. Vhodnější je ponechat označení struktura pro vnitřní uspořádání prvků nějakého celku.

[Hauser 1980: 16]

1.6.2. Jazykový systém a jeho dílčí systémy

Jazyk je systém skládající se z dílčích systémů, jazykových plánů, fonologického, morfologického, lexikálního a syntaktického, spjatých zvláštními vztahy. Povaha systému je dobře patrná v plánu fonologickém, srov. např. soustavu českých samohlásek, i v plánu gramatickém (morfologickém a syntaktickém). Lexikální systém je složitější a obsažnější nežli morfologický a pro jeho zvláštní povahu jej nelze přehledně sestavit. Z toho důvodu není při jeho vymezování mezi jazykovědci jednoty, a dokonce se i o jeho existenci pochybuje. Je však již ze zkušenosti zřejmé, že slovní zásoba není pouhým nakupením slov, ale souborem, jehož jednotky, slova, jsou v něm uspořádány.

[Hauser 1980: 16]

1.6.3. Systém ve slovní zásobě

Odhalit organizaci systému ve slovní zásobě ztěžují dvě okolnosti: neuzavěřený, nekonečný počet jeho jednotek a složitost povahy základní jednotky, slova. Proto se nepodařilo nalézt jednotný princip uspořádání. Ukazuje se, že slova jsou v systému vázána několika různými vztahy a že je tedy nutno uplatňovat třídění komplexní. Teprve souhrn několika kritérií odhalí specifčnost uspořádání lexikálního systému. K těmto patří vztahy:

1. slovnědruhov
2. formální (slovotvorné)
3. významové (souřadné a hierarchické)

1.6.3.1. SLOVNĚDRUHOVÉ VZTAHY

Podle prvního hlediska se do skupin slovních druhů rozdělí beze zbytku všechna slova. Slovní druhy jsou však samy kategorie komplexní, uplatňují se v lexikologii i v mluvnici a nejsou tedy jevem výhradně lexikálním. Protože se uplatní v celé slovní zásobě, považují se někdy za jediné opravdové

systemové rozdělení. Uvážíme-li, že pojmenovávacími jednotkami jsou také sousloví a frazeologismy, u kterých jako celku slovnědruhového rozlišení užít nemůžeme, je platnost tohoto kritéria omezena. Slovnědruhová platnost je důležitou vlastností slov a nutno s ní v lexikologii počítat, není však základní vlastností systémovou.

[Hauser 1980: 16]

1.6.3.2. FORMÁLNÍ (SLOVOTVORNÉ) VZTAHY

Formální vztahy se týkají rovněž všech slov ve slovní zásobě a zahrnují i pojmenování sdružená. Rozdělujeme podle nich všechna pojmenování takto:

nemotivovaná <i>voda</i>	motivovaná
	jednoslovná
	sružená <i>minerální voda</i>
	odvozená složená
	<i>vodní</i> <i>vodovod</i>

Uvnitř motivovaných pojmenování jednoslovných se na základě vztahu fundace konstituují:

a) slovotvorné řady lineární: *učít – učitel – učitelský*
listina – listinný

b) slovotvorné rady mnohostranné: *list*
lístek – lístkový – lístkov-

nice

c) slovní čeledi (slovotvorná pole); vznikají kombinací všech řad a jejich sdružením kolem kořenného slova [například slovotvorné pole pojmenování ‚žena v zaměstnání, povolání‘]

d) slovotvorné typy seskupující slova se stejnou příponou v rámci jedné kategorie: *řidič, topič, kopáč, slévač; kovový, cukrový, plechový*

e) slovotvorné kategorie, v nichž se spojují slova různých slovotvorných typů se stejným obecným významem, např. názvy činitelské: *řidič, učitel, průvodce, běžec, tulák*, názvy míst: *posluchárna, koupelna, letiště, včelín*

[Hauser 1980: 16-17]

1.6.3.3. VÝZNAMOVÉ VZTAHY

Významové hledisko rozdělí slova podle vztahů souřadných, tj. vztahů podobnosti (synonymních) a protikladnosti (antonymních) a vztahů hierarchických, tj. významové nadřaděnosti a podřaděnosti.

Synonyma vytvářejí řady slov seskupených kolem základního slova, tzv. dominanty, např.:

dům – chalupa, budova, chatrč, chata, barák, stavení

bílý – běloučký, běloskvoucí, sněhový, alabastrový

Do synonymních řad se včleňuje velká většina slov. Někdy se právě synonymní vztah považuje za základní vztah systémový. Avšak i podle něho se slova seskupují jen do relativně uzavřených skupin, jejichž vzájemná souvislost už synonymitou vysvětlitelná není.

Antonyma tvoří vždy dvojice: *dobrý – zlý, den – noc, pracovat – odpočívat, doma – venku*. Jejich výskyt je omezen, zdaleka ne všechna slova do takových párů vstupují.

Podle nadřazenosti významu se vytváří vertikální spojení slov ve slovní zásobě. Slova s menším počtem významových znaků mají obecnější význam a jsou nadřazena slovům s větším počtem znaků: *ovoce – peckovice – třešeň, živočich – obratlovec – pták – dravec – orel*. Vystihuje se tak poměr pojmenování obecných a zvláštních, zejména pojmenování druhu, rodu a jednotliviny.

Všechny druhy významových vztahů jsou v určité vzájemné souvislosti. Určitý výsek slovní zásoby tvoří slovo se svými synonymy, antonymy a výrazy nadřazenými a podřazenými. Tuto skupinu můžeme označit názvem sémantické pole.

[Hauser 1980: 17-18]

1.6.4. Pojmové pole

Kombinace formálních (slovotvorných) a významových vztahů spolu s přihlédnutím k slovnědruhové povaze slov vytváří osu systémových vztahů ve slovní zásobě.

Někdy se za systémové vztahy považují i vztahy pojmové označované také jako pojmové významové nebo věcné. Seskupují se podle nich slova tak, jak jsou seskupeny věci jimi označované. Jsou to spojení podle prostorové, časové, příčinné nebo účelové souvislosti. V centru skupiny je slovo, jehož význam se považuje pro danou skupinu za základní. Např. kolem slova *škola* se seskupí další slova: *třída, tabule, křída, pravítko, sešit, učebnice..., učitel, žák, školník, inspektor, ředitel..., čeština, tělocvik, dějepis..., vysvědčení, známka, prázdniny...* Tento způsob třídění je základem pojmových neboli věcných slovníků. Protože vztahy jsou do slovní zásoby přeneseny zvnějška, z mimojazykové skutečnosti, nelze je považovat za systémové vztahy lexikální. Zdůrazňujeme-li souvislost pojmů, jde o třídění logické, nikoli jazykové.

Pro tyto skupiny slov bylo v jazykovědě poprvé použito názvu pole, s dodatkem jazykové nebo pojmové pole. Pojetí propracoval německý jazykovědec **J. Trier**. Později se název přenesl na sémantické skupiny (sémantické

pole). Jeho pojetí dodnes kolísá a ve vymezení je hodně hledisek subjektivních.

[Hauser 1980: 18]

1.7. VRSTVY VE SLOVNÍ ZÁSOBĚ

Naprostou většinu slovní zásoby spisovného jazyka tvoří slova s funkcí pojmenovávací bez zvláštních vedlejších příznaků. Možno jich použít v různých oblastech vyjadřování, jsou to slova **neutrální**.

Menší počet slov má vedle své pojmenovávací funkce další příznaky slohové nebo citové, jiná se cítí jako zvláštní pro svůj původ, příslušnost k jiným útvarům národního jazyka, nebo z hlediska dobového.

Tak se ve slovní zásobě vytvářejí vrstvy charakterizované:

1. příslušností k jiným útvarům národního jazyka (slova nářeční, obecná, slangová, argotická)
2. původem (slova cizí a přejatá)
3. časovou platností (archaismy a neologismy)
4. frekvencí užití (slova řídká, ojedinělá)
5. slohovými příznaky (slova knižní, hovorová, poetismy, termíny)
6. citovostí (slova s kladnými a zápornými citovými příznaky)

Za zvláštní vrstvy se považují někdy také skupiny podle formálních a významových vztahů. Tyto vztahy jsme určili jako vztahy systémové, spojují všechna slova slovní zásoby a týkají se i shora uvedených vrstev. Také to svědčí o tom, že jde o vztahy jiné povahy.

Příznakové vrstvy slovní zásoby patří k její proměnlivé části a nacházejí se někdy až na jejím okraji (periferii). Jádro slovní zásoby tvoří základ lexika neutrálního s funkcí pouze nociónální (pojmenovávací).

[Hauser 1980: 18-19]

1.7.1 Možnosti překrývání vrstev slovní zásoby

Vrstvy slov jsou navzájem dobře rozlišitelné, a tedy i ohraničené, protože příznaky, které je konstituují, vycházejí z různých hledisek. Příznaky se mohou u jednoho slova překrývat, takže slovo patří k několika vrstvám současně. Překrývání není libovolné. Vrstvy slov podle příslušnosti k jiným útvarům národního jazyka, nářeční, slangová a argotická, a spisovná slova se stylovými příznaky, termíny, poetismy, slova knižní a hovorová, se ani ve svých vnitřních skupinách nijak navzájem nepřekrývají. Ostatní příznaky se mohou na ně navrstvovat. Postup i možnosti překrývání vyznačuje tabulka:

	archaismy	neologismy	citová	cizí	řidká
slova ná- řeční	+	0	+	+	+
slova slan- gová a argotická	0	+	+	+	+
termíny	+	+	0	+	+
poetismy	+	+	+	+	+
slova kniž- ní	+	0	+	+	+
slova hovo- rová	0	+	+	+	+

Archaismy a neologismy tvoří společnou vrstvu, jejíž oba póly se vylučují: slovo nemůže být archaismem i neologismem současně. Ostatní znaky se překrývají postupně. Slovo tedy může být slangové, archaické (nebo neologické), citové, cizí, řídké. Chybějící příznakové možnosti jsou vyznačeny nulou. Tabulka zachycuje v jednom řádku celou skupinu příznakových možností. Je pochopitelné, že takových slov, která by měla všechny možné příznaky, je ve skutečnosti velmi málo. Často mívá slovo jen dva z nich, je např. knižní a cizí, slangové a citové, poetické a řídké aj. Z tabulky vyplývá, že vzdálenější příznak může překrývat kterýkoli předchozí.

[Hauser 1980: 19]

1.7.2 Slovní zásoba spisovná a nespisovná

V první řadě se slovní zásoba národního jazyka skládá ze slovní zásoby spisovné a ze slovní zásoby nespisovné. Tu tvoří [podle P. Hausera] slova obecné češtiny, jednotlivých dialektů, slangu a argotu.

[V knize *Čeština bez příkras* na s. 136 Petr Sgall a Jiří Hronek mluví o vyšších slanzích (inženýrů, lékařů ap.), které patří do spisovné češtiny, a o nižších slanzích (vojáků, řemeslníků ap.), které tam nepatří.]

Ve slovní zásobě spisovného jazyka, slovní zásobě jednotlivých nářečí i obecné češtiny je velká část slov společná. Sestává ze slov označujících běžné skutečnosti, stylově neutrálních, jako jsou *voda, skála, vzduch, země, les, zelený, dlouhý, malý* aj. Případně rozdílů spisovných a nářečních slov jako *mouka – muka – muka – moka, štěstí – scestí, mlýn – mlejn – mlén* apod. se týkají jen jejich formy, hláskové podoby, nikoli významu. Představují ke spisovné podobě, kterou považujeme za základní, nespisovné nářeční varianty fonetické. Stejně hodnotíme nářeční varianty slovtvorné, např. *pardubský, jistebský, vsacký* (pardubický, jistebnický, vsetínský), *kovárna, pekárna*, a tvaroslovné: *okurek, hadra*.

Za skutečné lexikální rozdíly považujeme nespisovná synonyma ke slo-
vům spisovným, lišící se především svou podobou, a zvláštní slova, která
nemají příslušný (jednoslovný) ekvivalent ve spisovném jazyce.

[Hauser 1980: 20]

1.7.3 Slovní zásoba celonárodní a omezená územně nebo sociálně

Spisovná slovní zásoba má platnost celonárodní. Celonárodní rozšíření
zjišťujeme i u slov obecné češtiny, a to těch, která pronikla do hovorového
stylu a jsou společná obecné češtině a dialektům. Představují celonárodní
slovní zásobu nespisovnou.

Ostatní slova nespisovná jsou v užívání omezena územně nebo sociálně.
Toto základní rozlišení vystihuje přehled.

I.	Slovní zásoba celoná-
rodní	
	A. spisovná:	slova spisovného jazyka
	B. nespisovná:	nářeční varianty spisovných slov
II.		slova obecné češtiny společná hovorovému
stylu a dialektům
	Slovní zásoba omezená	
	A. územně:	slova obecné češtiny
slova oblastní (regionalismy)
slova nářeční (dialektismy)
	B. sociálně:	slova slangová
slova argotická

[Hauser 1980: 20]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Na která dvě velká odvětví můžeme rozdělit jazykovědu?
2. Co zkoumá lexikologie?
3. Co zkoumá mluvnice?
4. Proč považujeme mluvnici za vědu abstraktní?
5. Copak v lexikologii nejde také o zobecnění?
6. Jak můžeme zhodnotit rozdíl v zachycení obou složek jazyka?
7. Co je předmětem zkoumání nauky o slovní zásobě?
8. Co patří do předmětu zkoumání lexikologů?
9. Které dva základní postupy se uplatňují při zkoumání pojmenovávání
jednotek?
10. Kde převažuje sémaziologický postup?
11. Co zkoumáme onomaziologickým postupem?

12. Proč se oba pohledy při výzkumu a popisu slovní zásoby uplatňují společně.
13. Zda se nauka o slovní zásobě spisovného jazyka zabývá slovní zásobou současnou?
14. Zda je zkoumání slovní zásoby některého minulého období vyloučeno?
15. Zda se nauka o slovní zásobě či lexikologii dělí na několik samostatných disciplín?
16. Jak můžeme zhodnotit sémaziologii?
17. Jak můžeme zhodnotit onomaziologii?
18. Jak můžeme zhodnotit frazeologii?
19. Jak můžeme zhodnotit etymologii?
20. Jak můžeme zhodnotit onomastiku?
21. Jak můžeme zhodnotit lexikografii?
22. Co je základní jednotkou slovní zásoby?
23. Čím je tvořena slovní zásoba každého jazyka?
24. Zda je slovo předmětem zkoumání jenom v lexikologii?
25. Proč je úplná definice slova postihující všechny jeho vlastnosti a funkce obtížná, ne-li nemožná?
26. Proč se definice slova jako jednotky slovní zásoby v určitých rysech shodují, i když mívají v odborné literatuře různé znění?
27. V čem vidíme formu slova?
28. V čem vidíme obsah slova?
29. Co míníme tvrzením, že význam slova je vázán na určitý jazyk?
30. Proč tvrdíme, že slovo má charakter společenský?
31. Proč neplatí však vztah: kolik slov, tolik významů?
32. Co míníme mluvnickou utvářeností slova?
33. Čím vyjadřují ohebná slova tvaroslovné významy?
34. Proč jsou slovesné tvary složené jistým problémem?
35. Proč se v lexikologii uvádějí ohebná slova pouze v jednom základním tvaru?
36. Který tvaru ohebného slova máme za tvar základní?
37. Které jazykové plány se obvykle uvádějí v jazykovědné literatuře?
38. Jaký je vztah slova jako jednotky plánu lexikálního k jednotkám jiných plánů?
39. Jak máme hodnotit často v literatuře citované latinské *i*, které může být jednotkou všech plánů (může být fonémem, morfémem, slovem a zároven i větou)?
40. Jak se projevuje samostatnost slova?
41. Zda pravopis obráží ztrátu samostatnosti slov?
42. Jaká definice slova by pro lexikologii hodila?
43. Jakého názvu se užívá pro označení slova jako jednotky lexikálního systému?

44. Co označujeme jako varianty slova?
45. Jaké varianty slova lišíme?
46. Co označujeme jako hláskové varianty slova?
47. Jaké hlásky se mohou střídat v případě hláskových variant slova?
48. Co označujeme jako tvaroslovné varianty slova?
49. Co označujeme jako slovtvorné varianty slova?
50. Proč nepovažujeme za slovtvorné varianty páry slov jako *průvodce – průvodčí, ředitel – řidič, strojrna – strojovna*?
51. Co se mohlo stát některým variantám slov ve vývoji jazyka?
52. Zda je počet slov ve slovní zásobě živého jazyka uzavřen?
53. Jak můžeme soudit o rozsahu slovní zásoby toho či onoho jazyka?
54. Kolik hesel obsahuje největší český slovník?
55. Zda jednotliví uživatelé jazyka všechna slova znají všechna slova z *Průručního slovníku jazyka českého*?
56. V čím je rozdíl mezi slovní zásobou aktivní a slovní zásobou pasivní?
57. Jak velká by měla být aktivní a pasivní slovní zásoba?
58. Čemu didaktikové říkají lexikální standard?
59. Co rozlišujeme podle vnitřního uspořádání slovní zásoby?
60. Čím je charakterizováno jádro slovní zásoby?
61. Proč jsou slova jádra slovní zásoby jejím historickým základem?
62. Jak můžeme rozdělit slova jádra české slovní zásoby tvoří podle původu?
63. Jak můžeme zhodnotit slova jádra slovní zásoby podle jejich struktury?
64. Jak můžeme zhodnotit slova jádra slovní zásoby z významového hlediska?
65. O které významové okruhy jde?
66. Proč jsou jádrová slova jsou postradatelná pro běžnou komunikaci?
67. Zda je hranice mezi jádrem slovní zásoby a její proměnlivou vrstvou pevná?
68. Proč má pojem systému význačné místo v jazykovědné terminologii?
69. Jak můžeme definovat systém?
70. Jaký vztah mají pojem systému a pojem struktury?
71. Jaký je vztah jazykového systému jako celku a fonologického systému, morfologického systému a podobně?
72. Jaký je lexikální systém ve srovnání s morfologickým systémem?
73. Co ztěžuje odhalení organizace systému ve slovní zásobě?
74. Která kritéria jsou zapotřebí k odhalení specifičnosti uspořádání lexikálního systému?
75. Proč není v lexikologii slovnědruhá platnost základní vlastností systémovou i když je důležitou vlastností slov?
76. Jak můžeme třídit slovní zásobu podle slovtvorného kritéria?
77. Jak vypadá slovtvorná řada lineární a slovtvorná řada mnohostranná?

78. Jak vypadá slovní čeled'?
79. Jak vypadá slovotvorný typ?
80. Jak vypadá slovotvorná kategorie?
81. Jak třídíme slova podle významových vztahů?
82. Jak se seskupují podle významových kritérií synonyma?
83. Proč se právě synonymní vztah někdy považuje za základní vztah systémový?
84. Proč to neplatí pro vztah antonymní?
85. Jak jsou uspořádána spojení slov podle nadřazenosti významu?
86. Co můžeme označit názvem sémantické pole?
87. Čím je vytvořena osa systémových vztahů ve slovní zásobě?
88. Jak můžeme popsat způsob třídění slov, který je základem pojmových neboli věcných slovníků?
89. Jakého názvu se užívá v jazykovědě pro takové skupiny?
90. Jaká slova tvoří naprostou většinu slovní zásoby spisovného jazyka?
91. Co můžeme říci o těch slovech spisovného jazyka, která nejsou neutrální?
92. Čím mohou být charakterizované vrstvy ve slovní zásobě?
93. Která slova tvoří jádro slovní zásoby a která patří k její periferii?
94. Proč může slovo patřit k několika vrstvám současně?
95. Zda je to překrývání libovolné?
96. Která slova tvoří slovní zásobu nespisovnou?

KLÍČE

1.	Na která dvě velká odvětví můžeme rozdělit jazykovědu?	Jazykovědu můžeme rozdělit na dvě velká odvětví: mluvnici či gramatiku a nauku o slovní zásobě či lexikologii.
2.	Co zkoumá lexikologie?	Lexikologie zkoumá slovo jako jednotku pojmenování, tedy základní stavivo jazykového projevu.
3.	Co zkoumá mluvnice?	Mluvnice zjišťuje, jak se slova spojují ve věty a jak se přitom mění jejich tvary
4.	Proč považujeme mluvnici za vědu abstraktní?	Mluvnice se právem považuje za vědu abstraktní, protože se nezabývá jednotlivostmi, ale formuluje obecné zákony platné pro celé skupiny jevů.
5.	Copak v lexikologii nejde také o zobecnění?	V lexikologii jde také o zobecnění, o postižení společných charakteristických rysů pojmenovávacích jednotek, není však do té míry abstraktní jako u jevů mluvnických.

6. Jak můžeme zhodnotit rozdíl v zachycení obou složek jazyka? Popis mluvnické stavby zobecňuje, kdyžto popis slovní zásoby individualizuje.
7. Co je předmětem zkoumání nauky o slovní zásobě? Předmětem jejího zkoumání je obsah, forma a funkce pojmenovávacích jednotek a jejich vzájemné vztahy.
8. Co patří do předmětu zkoumání lexikologů? Patří sem vše, co se týká pojmenovávacího plánu jazyka. Například, vymezují se základní pojmy z této oblasti, jako jsou slovo, sousloví, význam slova, pojednává se o systémové povaze slovní zásoby a zjišťují se vrstvy v ní, probírají se otázky spojené s významovou a formální stránkou slova.
9. Které dva základní postupy se uplatňují při zkoumání pojmenovávacích jednotek? Při zkoumání pojmenovávacích jednotek se uplatňují dva základní postupy: první vychází od formy pojmenovávací jednotky a zjišťuje, jaký je její význam, jaká skutečnost se jí označuje; druhý vychází od skutečnosti a zkoumá, jakými pojmenovávacími prostředky jsou jednotlivé jevy označeny. První postup se nazývá sémaziologický, druhý onomaziologický.
10. Kde převažuje sémaziologický postup? Sémaziologický postup převažuje při zkoumání otázek spojených s významem slov.
11. Co zkoumáme onomaziologickým postupem? Onomaziologickým postupem zkoumáme formy a způsoby pojmenování.
12. Proč se oba pohledy při výzkumu a popisu slovní zásoby uplatňují společně. Oba pohledy se při výzkumu a popisu slovní zásoby uplatňují společně, protože jedině jejich spojením můžeme vysvětlit povahu lexikálního systému a jeho složek i vztahů v něm.
13. Zda se nauka o slovní zásobě spisovného jazyka zabývá slovní zásobou současnou? Ano. Nauka o slovní zásobě spisovného jazyka se zabývá slovní zásobou současnou. Historický pohled je jen pomocný a uplatňuje se při odhalování vývoje slovní zásoby.
14. Zda je zkoumání slovní zásoby některého minulého období vyloučeno? Ne. Můžeme učinit předmětem zkoumání i slovní zásobu některého minulého období, například husitství, humanismu, národního

- obrození, nebo sledovat vývoj v celé historické epoše češtiny.
15. Zda se nauka o slovní zásobě či lexikologie dělí na několik samostatných disciplín? Ano. Nauka o slovní zásobě se dělí na několik samostatných disciplín. Jejich náplň i vzájemné hranice nejsou pevně ustáleny ani jejich celkový počet nebývá v literatuře shodně uváděn.
16. Jak můžeme zhodnotit sémaziologii? Sémaziologie je nauka o významu.
17. Jak můžeme zhodnotit onomaziologii? Onomaziologie je nauka o pojmenování.
18. Jak můžeme zhodnotit frazeologii? Frazeologie je nauka o frazeologických jednotkách.
19. Jak můžeme zhodnotit etymologii? Etymologie je nauka o původu slov.
20. Jak můžeme zhodnotit onomastiku? Onomastika je nauka o vlastních jménech.
21. Jak můžeme zhodnotit lexikografii? Lexikografie je nauka o slovníku.
22. Co je základní jednotkou slovní zásoby? Základní jednotkou slovní zásoby je slovo.
23. Čím je tvořena slovní zásoba každého jazyka? Slovní zásobu každého jazyka tvoří souhrn všech slov, která se v něm vyskytují.
24. Zda je slovo předmětem zkoumání jenom v lexikologii? Ne. Slovo je předmětem zkoumání nejen v lexikologii, ale i v tvoření slov, v tvarosloví a ve skladbě.
25. Proč je úplná definice slova postihující všechny jeho vlastnosti a funkce obtížná, ne-li nemožná? Úplná definice slova postihující všechny jeho vlastnosti a funkce obtížná, ne-li nemožná, protože jde o jazykový útvar komplexní povahy a slovo se vymezuje v lexikologii a tvoření slov jinak než v tvarosloví a skladbě.
26. Proč se definice slova jako jednotky slovní zásoby v určitých rysech shodují, i když mívají v odborné literatuře různé znění? Definice slova jako jednotky slovní zásoby se v určitých rysech shodují, protože se tam vždy podtrhuje dvojstránková (binární) povaha slova: spojení formy a obsahu.
27. V čem vidíme formu slova? Formu slova tvoří jeho hlásková stavba. V naprosté většině případů vytváří slovo skupina hlásek, například *úl, oko, šest, letět*. Zřídka sestává slovo z hlásky jedné.

- V češtině jsou takovými slovy některé spojky: *a, i*, předložky: *v, s, z, k, u, o*, citoslovce: *ó*.
28. V čem vidíme obsah slova? Obsahem slova myslíme jeho význam, který je poukazem slova k určitému úseku skutečnosti zprostředkovanému naším vědomím: *stůl* označuje druh nábytku, *pes* domácí zvíře.
29. Co míníme tvrzením, že význam slova je vázán na určitý jazyk? To znamená, že hláskový útvar, který je slovem v jednom jazyce, nemusí jím být v jazyce jiném.
30. Proč tvrdíme, že slovo má charakter společenský? Slovo má charakter společenský, protože jeho význam je přijímán uživateli jazyka jako zřejmý a srozumitelný (platí to samozřejmě pro jádro slovní zásoby nebo když bereme pojem „slovo“ všeobecně).
31. Proč neplatí však vztah: kolik slov, tolik významů? Protože některá slova mají významů více, označuje se jimi několik skutečností, jindy je naopak pro jeden význam, pro označení jedné skutečnosti, několik slov. První jev je mnohovýznamovost (polysémie) nebo homonymita, druhý synonymita.
32. Co míníme mluvnickou utvářeností slova? To znamená, že vedle věcného významu může slovo vyjadřovat i různé významy mluvnické, jako jsou rod, číslo, pád u jmen, osoba, čas, způsob u sloves, a plnit úlohu větných členů (být podmětem, přísudkem, přívlastkem apod.).
33. Čím vyjadřují ohebná slova tvaroslovné významy? Tvaroslovné významy vyjadřují různými tvary: *škola, školy, škole...*, *sedím, sedíš, sedí...* Nejde o samostatná slova, ale o různé tvary, jejichž soubor tvoří jednotu jednoho slova.
34. Proč jsou slovesné tvary složené jistým problémem? Slovesné tvary složené (*seděl jsem, budu sedět, seděl bych*) mají jednotný společný věcný význam s tvary jednoduchými (*sedím, sedíš...*), považujeme je také za slovní tvary. Nositelem věcného významu je u těchto tvarů tvar neurčitý (*seděl, sedět*), pomocné sloveso *být* je nositelem mluvnických významů, věcný význam nemá. Má tedy stejnou funkci jako morfémy u

- jednoduchých tvarů. Proto se také označuje názvem „slovní morfém“. I z tohoto označení vyplývá, že zůstává stále slovem, plní však úlohu morfému.
- Protože v nauce o slovní zásobě zkoumáme slovo jen v jeho funkci pojmenovací a k tvarové různosti nepřihlížíme.
- U jmen je jím nominativ a u sloves infinitiv. Jejich výběr je závislý zčásti na tradici, zčásti na tom, že právě na těchto tvarech je nejlépe zřejmá pojmenovací funkce.
- V jazykovědné literatuře se obvykle uvádějí tyto plány a jednotky těchto plánů: plán zvukový (jednotka foném), plán morfologický (jednotka morfém), plán lexikální (jednotka slovo), plán syntaktický (jednotka věta).
- Slovo jako jednotka plánu lexikálního zahrnuje všechny jednotky řádů nižších, fonémy a morfémy, a samo je součástí jednotky vyššího řádu syntaktického, věty. To máme hodnotit jako vcelku ojedinělý případ.
- Samostatnost slova se projevuje jeho přemístitelností ve větě a možností přenést slovo do věty jiné. V pravopise má samostatnost slova výraz v odděleném psaní.
- Ano. Pravopis obráží ztrátu samostatnosti slov a tam, kde k ní došlo, píše slovo dohromady s tím, s nímž splynulo; týká se to psaní příslovečných spřežek, např. *nalevo*, *z paměti*, *zatím*, *proto*, a složenin *zeměměřeni*, *okamžik*, *ohnivzdorný*.
- Slovo je základní pojmenovací jednotka
35. Proč se v lexikologii uvádějí ohebná slova pouze v jednom základním tvaru?
 36. Který tvaru ohebného slova máme za tvar základní?
 37. Které jazykové plány se obvykle uvádějí v jazykovědné literatuře?
 38. Jaký je vztah slova jako jednotky plánu lexikálního k jednotkám jiných plánů?
 39. Jak máme hodnotit často v literatuře citované latinské *i*, které může být jednotkou všech plánů (může být fonémem, morfémem, slovem a zároveň i větou)?
 40. Jak se projevuje samostatnost slova?
 41. Zda pravopis obráží ztrátu samostatnosti slov?
 42. Jaká definice slova by

- pro lexikologii hodila? tvořená skupinou hlásek (zřídka hláskou jednou) s jednotným významem zřejmým a srozumitelným pro uživatele jazyka. Má svou gramatickou stavbu a odlišuje se od jednotek jiných jazykových plánů významovou samostatností.
43. Jakého názvu se užívá pro označení slova jako jednotky lexikálního systému? Pro označení slova jako jednotky lexikálního systému se užívá názvu lexém. Někdy se jím rozumí především souhrn všech tvarů jednoho slova.
44. Co označujeme jako varianty slova? Forma slova je jednotná a ustálená. Vyskytují se však případy, v nichž se při totožném významu forma liší. Takové obměny formy nazýváme variantami.
45. Jaké varianty slova lišíme? Podle toho, co je základem a příčinou obměn, lišíme varianty hláskové, tvaroslovné a slovtvorné.
46. Co označujeme jako hláskové varianty slova? Hláskové varianty vyznačuje obměna hlásek na téměř místě ve slově.
47. Jaké hlásky se mohou střídát v případě hláskových variant slova? Střídát se mohou samohlásky různé kvantity (*dvěře – dveře*), samohlásky různé kvality (*polévka – polívka*), samohlásky a nula (*více – víc*), souhlásky (*čištění – čistění*). Jenom na pravopis jsou omezena střídání variant *poesie – poezie*, *museum – muzeum*, *fysika – fyzika* apod.
48. Co označujeme jako tvaroslovné varianty slova? Tvaroslovné varianty se různí souborem mluvnických tvarů. Patří sem všechny případy kolísání v rodě, kdy slovo existuje ve dvou rodových kategoriích, například slova *čepel, rez, prestiž* mohou být rodu mužského nebo rodu ženského. Máme také slovní páry jako *fazol – fazole*, *pondělek – pondělí*, *snidaně – snídání*.
49. Co označujeme jako slovtvorné varianty slova? Slovtvorné varianty reprezentují odvozeniny od stejného základu stejného slovtvorného typu se shodným významem, například *kytice – kytky, čitelka – čitelkyně, úterý – úterek* apod.
50. Proč nepovažujeme za slovtvorné varianty Taková slova nepovažujeme za slovtvorné varianty, protože jde o příponové od-

- páry slov jako *průvodce* – *průvodčí*, *ředitel* – *řidič*, *strojírna* – *strojovna*?
51. Co se mohlo stát některým variantám slov ve vývoji jazyka?
52. Zda je počet slov ve slovní zásobě živého jazyka uzavřen?
53. Jak můžeme soudit o rozsahu slovní zásoby toho či onoho jazyka?
54. Kolik hesel obsahuje největší český slovník?
55. Zda jednotliví uživatelé jazyka všechna slova znají všechna slova z *Průručního slovníku jazyka českého*?
56. V čím je rozdíl mezi slovní zásobou aktivní a slovní zásobou pasivní?
57. Jak velká by měla být aktivní a pasivní slovní zásoba?
58. Čemu didaktické říkají lexikální standard?
59. Co rozlišujeme podle vnitřního uspořádání slovní zásoby?
- vozeniny sice stejného typu, ale s odlišným významem.
- Ve vývoji jazyka se některé původní varianty odlišily významově a stala se z nich samostatná slova, např. *dělo* – *dílo*, *děvka* – *dívka*, *město* – *místo*.
Počet slov není uzavřen a je nezjistitelný.
- Obraz o rozsahu slovní zásoby poskytují údaje velkých slovníků.
- Největší český slovník *Průruční slovník jazyka českého* obsahuje asi 250 000 hesel.
- Při tak velkém rozsahu slovní zásoby je nasnadě, že jednotliví uživatelé jazyka všechna slova neznají.
- Slovní zásoba aktivní zahrnuje slova užívaná v běžné komunikaci (ústní i písemné), kdyžto do slovní zásoby pasivní patří slova, jimž běžný uživatel sice rozumí, ale kterých sám nepoužívá.
- Konkrétní číselné údaje o rozsahu aktivní a pasivní slovní zásoby z poslední doby nemáme. Pro aktivní slovník se udává počet kolem 5 000 slov, pro pasivní slovník počet pětkrát až šestkrát vyšší.
- To je optimální slovníkové minimum důležité pro učení cizím jazykům. Představuje jej soubor lexikálních prostředků pro dorozumívání v základních oblastech společenského styku a užívaných celým společenstvím v dané etapě historického vývoje.
- Podle vnitřního uspořádání slovní zásoby rozlišujeme v ní jako její stabilní část jádro a ostatní proměnlivou slovní zásobu.

60. Čím je charakterizováno jádro slovní zásoby: Jádrem slovní zásoby (nazývané také základní slovní fond) je charakterizováno původem a trvalostí, strukturou, významem a užíváním.
61. Proč jsou slova jádra slovní zásoby jejím historickým základem? Protože jádro slovní zásoby tvoří slova stará zůstávající v jazyce po dlouhá časová období, mnohdy po několik staletí a setrvalostí těchto slov se udržuje kontinuita jazykového dorozumívání mezi generacemi i mezi epochami.
62. Jak můžeme rozdělit slova jádra české slovní zásoby tvoří podle původu? Jsou to za prvé slova prajazyková, doložená s určitými hláskovými obměnami i v jiných jazycích indoevropských (*matka, bratr, sestra, syn*). Za druhé to jsou slova praslovanská nebo jen záposlovanská (*pole, řeka, stůl, kůň, pes*). Za třetí to jsou slova pračeská (*hebký, hejno, pouhý*). Za čtvrté to jsou slova přejatá z jiných jazyků ve staré době a zdomácnělá (*růže, škola, křída, tabule*). Za páté to jsou slova přejatá později a později vzniklá (*vzduch, časopis, automobil, noviny*).
63. Jak můžeme zhodnotit slova jádra slovní zásoby podle jejich struktury? Jádro slovní zásoby tvoří převahou slova nemotivovaná, která se sama stávají základem pro další tvoření (odvozováním a skládáním).
64. Jak můžeme zhodnotit slova jádra slovní zásoby z významového hlediska? Z významového hlediska označují jádrová slova nejdůležitější skutečnosti spjaté se životem společnosti.
65. O které významové okruhy jde? Patří sem zejména tyto významové okruhy:
1. vztahy příbuzenské (*otec, matka, syn, dcera* ap.);
 2. obydlí, jeho části a zařízení (*dům, stěna, zeď, střecha, okno, dveře, dvůr, práh* ap.);
 3. části lidského a zvířecího těla (*hlava, ruka, noha, koleno, pata, oko, ucho, prst* ap.);
 4. zvířata domácí a divoká (*pes, kočka, koza, kůň, husa, slepice, zajíc, jelen, vlk* ap.);

5. rostliny a jejich části (*žito, pšenice, oves, proso, hrách, fazole, len, dub, buk, lípa* ap.);
6. skutečnosti přírodní (*země, slunce, měsíc, kámen, voda, řeka, hora, oheň* ap.);
7. lidské výrobky jako nástroje, oděv, potřeby, jídlo (*nůž, lopata, klíč, pluh, šaty, boty, chléb, maso, mouka* ap.);
8. nejdůležitější děje (*jít, stát, sedět, spát, jíst, vědět, vidět, slyšet, mluvit, nést, bít, dát, žít* ap.);
9. základní vztahy prostorové (směrové) a časové (*zde, tam, v, za, od, pod, brzy, hned* ap.).
66. Proč jsou jádrová slova jsou postradatelná pro běžnou komunikaci? Protože i když reprezentují jen malý díl slovní zásoby, jejich frekvence v jazykových projevech je vysoká a zabírá asi 90% celého počtu užívaných slov.
67. Zda je hranice mezi jádrem slovní zásoby a její proměnlivou vrstvou pevná? Ne. Hranice mezi jádrem slovní zásoby a její proměnlivou vrstvou je plynulá. Z delšího časového odstupu pozorujeme i změny jádrových slov. Některá z nich vyšla z běžného užívání a dostala se na okraj slovní zásoby, jako např. *luk, šíp*, jiná naopak z proměnlivé části přešla do jádra: *motor, atom, republika*.
68. Proč má pojem systému význačné místo v jazykovědné terminologii? Protože patří k nejdůležitějším vědeckým pojmům.
69. Jak můžeme definovat systém? Systémem rozumíme soubor jednotek stejného druhu vzájemně spojených tak, že se podmiňují a vytvářejí souvislý vnitřně uspořádaný celek.
70. Jaký vztah mají pojem systému a pojem struktury? Někdy se nerozlišuje mezi názvy systém a struktura. Vhodnější je ponechat označení struktura pro vnitřní uspořádání systému.
71. Jaký je vztah jazykového systému jako celku a fonologického systému, morfologického systému, morfológického systému a podobně? Jazyk je systém skládající se z dílčích systémů, jazykových plánů, fonologického, morfologického, lexikálního a syntaktického, spjatých zvláště vztahy.
72. Jaký je lexikální systém? Lexikální systém je složitější a obsažnější

- ve srovnání s morfologickým systémem?
- nežli morfologický a pro jeho zvláštní povahu jej nelze přehledně sestavit. Z toho důvodu není při jeho vymezení mezi jazykovědci jednoty, a dokonce se i o jeho existenci pochybuje. Je však již ze zkušenosti zřejmé, že slovní zásoba není pouhým nakupením slov, ale souborem, jehož jednotky, slova, jsou v něm uspořádány. Odhalit organizaci systému ve slovní zásobě ztěžují dvě okolnosti: neuzavřený, nekonečný počet jeho jednotek a složitost povahy základní jednotky, slova.
73. Co ztěžuje odhalení organizace systému ve slovní zásobě?
74. Která kritéria jsou zapotřebí k odhalení specifčnosti uspořádání lexikálního systému?
75. Proč není v lexikologii slovnědruhovatá platnost základní vlastností systémovou i když je důležitou vlastností slov?
76. Jak můžeme třídit slovní zásobu podle slovo-
tvorného kritéria?
77. Jak vypadá slovo-
tvorná řada lineární a slovo-
tvorná řada mnoho-
stranná?
78. Jak vypadá slovní čeleď?
79. Jak vypadá slovo-
tvorný
- Teprve souhrn několika kritérií odhalí specifčnost uspořádání lexikálního systému. K těmto patří vztahy: slovnědruhovatá, slovo-
tvorná, významová.
Podle slovnědruhovatého kritéria se do skupin slovních druhů rozdělí beze zbytku všechna slova. Pojmenovávacími jednotkami jsou však také sousloví a frazeologismy, u kterých jako celku slovnědruhovatého rozlišení užít nemůžeme. Takže je platnost tohoto kritéria omezena.
Podle slovo-
tvorného kritéria můžeme rozdělit všechna pojmenování na nemotivovaná (*voda*) a motivovaná, poslední pak na sdružená (*minerální voda*) a jednoslovná, která mohou být zase odvozená (*vodní*) nebo složená (*vodovod*).
Jako příklad slovo-
tvorné řady lineární můžeme uvést řadu *učit – učitel – učitel-
ský*, jako příklad slovo-
tvorné řady mnoho-
stranné – řadu
listina – listinný
list
lístek – listkový – lístkovnice
Slovní čeledi (slovo-
tvorná pole) vznikají kombinací všech řad a jejich sdružením kolem kořeného slova, například slovo-
tvorné pole pojmenování ‚žena v zaměstnání, povolání‘.
Slovo-
tvorné typy seskupují slova se stej-

- typ?
80. Jak vypadá slovtvorná kategorie? nou příponou v rámci jedné kategorie, jako třeba *řidič, topič, kopáč, slévač* nebo *kovový, cukrový, plechový*. Do slovtvorných kategorií se spojují slova různých slovtvorných typů se stejným obecným významem, například názvy činitelské (*řidič, učitel, průvodce, běžec, tulák*) nebo názvy míst (*posluchárna, koupelna, letiště, včelín*).
81. Jak třídíme slova podle významových vztahů? Významové hledisko rozdělí slova podle vztahů souřadných, tj. vztahů podobnosti (synonymních) a protikladnosti (antonymních) a vztahů hierarchických, tj. významové nadřazenosti a podřazenosti.
82. Jak se seskupují podle významových kritérií synonyma? Synonyma vytvářejí řady slov seskupených kolem základního slova, tzv. dominy, například *dům – chalupa, budova, chatrč, chata, barák, stavení* nebo *bílý – běloučký, běloskvoucí, sněhový, alabastrový*.
83. Proč se právě synonymní vztah někdy považuje za základní vztah systémový? Protože se do synonymních řad včleňuje velká většina slov.
84. Proč to neplatí pro vztah antonymní? Antonyma tvoří vždy dvojice, například *dobrý – zlý, den – noc, pracovat – odpočívat, doma – venku*. Jejich výskyt je však omezen, protože zdaleka ne všechna slova do takových párů vstupují.
85. Jak jsou uspořádána spojení slov podle nadřazenosti významu? Podle nadřazenosti významu se vytváří vertikální spojení slov ve slovní zásobě. Slova s menším počtem významových znaků mají obecnější význam a jsou nadřazena slovům s větším počtem znaků: *ovoce – peckovice – třešeň, živočich – obratlovec – pták – dravec – orel*.
86. Co můžeme označit názvem sémantické pole? Tak můžeme označit určitý výsek slovní zásoby tvořený slovem se všemi jeho synonymy, antonymy a výrazy nadřazenými a podřazenými.
87. Čím je vytvořena osa systémových vztahů ve vytváří kombinace formálních (slovtvor-

- slovní zásobě?
- ných) a významových vztahů spolu s přihlédnutím k slovnědruhovému povaze slov.
88. Jak můžeme popsat způsob třídění slov, který je základem pojmových neboli věcných slovníků?
- Slova se seskupují tak, že v centru skupiny je pojmenovávací jednotka, jejíž význam se považuje pro danou skupinu za základní. Například kolem slova *škola* se seskupí další slova: *třída, tabule, křída, pravítko, sešit, učebnice...*, *učitel, žák, školník, inspektor, ředitel...*, *čeština, tělocvik, dějepis...*, *vysvědčení, známka, prázdniny...*
89. Jakého názvu se užívá v jazykovědě pro takové skupiny?
- Pro tyto skupiny slov bylo v jazykovědě poprvé použito názvu pole, s dodatkem jazykové nebo pojmové pole. Pojetí zpracoval německý jazykovědec J. Trier. Později se název přenesl na sémantické skupiny (sémantické pole). Jeho pojetí dodnes kolísá a ve vymezení je hodně hledisek subjektivních.
90. Jaká slova tvoří naprostou většinu slovní zásoby spisovného jazyka?
- Naprostou většinu slovní zásoby spisovného jazyka tvoří slova s funkcí pojmenovávací bez zvláštních vedlejších příznaků. Možno jich použít v různých oblastech vyjadřování, jsou to slova neutrální.
91. Co můžeme říci o těch slovech spisovného jazyka, která nejsou neutrální?
- Menší počet slov spisovného jazyka má vedle své pojmenovávací funkce další příznaky slohové nebo citové, jiná se pocítují jako zvláštní pro svůj původ, příslušnost k jiným útvarům národního jazyka, nebo z hlediska dobového.
92. Čím mohou být charakterizované vrstvy ve slovní zásobě?
- Jsou to například
1. příslušnost k jinému než spisovný jazyk idiomu národního jazyka (slova nářeční, obecná, slangová, argotická);
 2. původ (slova cizí a přejatá);
 3. časová platnost (archaismy a neologismy);
 4. frekvence užití (slova řídká, ojedinělá);
 5. slohové příznaky (slova knižní, hovorová, poetismy, termíny);
 6. citovost (slova s kladnými a zápornými citovými příznaky).

93. Která slova tvoří jádro slovní zásoby a která patří k její periférii? Příznakové vrstvy slovní zásoby patří k její proměnlivé části a nacházejí se někdy až na jejím okraji (periférii). Jádro slovní zásoby tvoří základ lexika neutrálního s funkcí pouze nociónální (pojmenovací).
94. Proč může slovo patřit k několika vrstvám současně? Protože příznaky, které ty vrstvy slov konstituují, vycházejí z různých hledisek a proto mohou se u jednoho slova překrývat.
95. Zda je to překrývání libovolné? Překrývání není libovolné. Je třeba samozřejmé, že vrstvy slov podle příslušnosti k nespisovným idiomům národního jazyka a vrstvy slov spisovných se stylovými příznaky, termíny, poetismy. Archaismy a neologismy tvoří společnou vrstvu, jejíž oba póly se vylučují: slovo nemůže být archaismem i neologismem současně. Jinak slovo může být slangové, archaické (nebo neologické), citové, cizí, řídké.
96. Která slova tvoří slovní zásobu nespisovnou? Slovní zásobu nespisovnou tvoří slova obecné češtiny, jednotlivých teritoriálních dialektů, nižších slangů a argotu.

2. SLOVA NESPISOVNÁ A NE ÚPLNĚ SPISOVNÁ

2.1. SLOVA OBECNÉ ČEŠTINY

Ve slovní zásobě obecné češtiny tvoří zvláštní vrstvu slova, která pronikla do hovorového stylu, jako např. *chleba, deko, dechovka, háklivý, kilo, kibic, kluk, moc* (mnoho), *pár, párkrát, malinovka, montérky, textilka*. Spolu se spisovnými slovy hovorovými konstituují hovorovou vrstvu. Ve slovnících bývá tato jejich vlastnost vyznačena společným označením: slova obecná a hovorová. [Musíme ale dodat, že některé slovníky mají zase pro tyto dvě kategorie slov označení různá, a to *ob.* pro slova obecná a *hovor.* pro slova hovorová. – *A.I.*] Jsou všeobecně rozšířena a představují celonárodní vrstvu nespisovnou.

Jiná slova obecné češtiny mívají užití omezenější a za hovorová je nepovažujeme. Jejich nespisovný ráz je ovšem nesterpně pociťován. Sem patří např. slova: *baštit, babral, bendit, ceknout, citovka, činžák, fajrum, flink, flák, flákač, flaksa, flinta, frajer, grunt, gruntovat, habaděj, kapánek, kajda, kafe, lajznout, mindrák, nátfesek, padavka*. Některá jsou původu cizího, zvláště německého, a užívá se jich většinou v prostředí venkovském: *furt, almara, akorát, rýgl, pasovat, šiknout se, štrikovat, šuple, štafle*. Jiná slova charakterizují prostředí městské, často do obecné češtiny přecházejí ze slangu a mívají jako mnohá jiná slova obecné češtiny velmi často příznak citový: *citlivka, fajnovka, flákat se, kecat, hecovat někoho, splichtit něco, podraz, zařezávat, marodit*.

[Hauser 1980: 21]

2.2. SLOVA OBLASTNÍ (REGIONALISMY)

Slova, jejichž užívání přesahuje hranice jednoho nářečí a rozšiřuje se na větší oblast, nazýváme slovy oblastními, regionalismy. Pro českou slovní zásobu jsou typická slova, která mají omezen výskyt na oblast moravskou, tzv. **moravismy**. Příslušné ekvivalenty spisovné jsou zároveň slovy užívanými na území Čech: *dědina* (vesnice), *duchna* (peřina), *hody* (posvícení), *kamilky* (*heřmáněk*), *palach* (rákos), *pletýnka* (houska), *sdělat* (sundat), *seč* (paseka), *suk* (uzel), *zatmět* (zdržet se do setmění), *zhlavec* (polštář), *zmla* (rokle). Slova omezená jen na území Čech nazýváme **čechismy**. Patří k nim: *drandit* (ujíždět), *špitat* (šeptat), *umolousaný* (ušpiněný). Někdy se v obou oblastech užívá běžných slov v jiném významu. Jsou to tzv. sémantické moravismy: *sífon* (sodovka), *sodovka* (limonáda) a sémantické čechismy: *kytka* (květina), *víno* (*hrozen*), *přišel dlouho* (pozdě). Několik slov má platnost spisovnou a hodnotí se jako oblastní spisovné varianty: *stolař – truhlář*,

slimák – hlemýžď, zavazet – překážet, haluz – větev (na prvním místě uvedena varianta moravská).

[Hauser 1980: 21-22]

2.3. SLOVA NÁŘEČNÍ (DIALEKTISMY)

Slova užívaná jen na území nářečním a neznámá příslušníkům z jiných oblastí nazýváme **dialektismy**. Mimo tuto oblast se jich užívá v uměleckém stylu jako prostředku charakterizačního. Často k nim sahali spisovatelé realisté na přelomu [devatenáctého a dvacátého] století, v dnešní době slouží jako zvláštní jazykový prostředek už jen zřídka.

[Hauser 1980: 22]

2.3.1. Etnografické dialektismy

Slova spjatá se životem a zvyklostmi určité oblasti nazýváme dialektismy etnografickými. Nacházíme je v označování jevů těchto věcných okruhů:

1. části oděvu: *kordule, fěrtoch, kacabajka, halena, vlnák, gatě, leknice (sukně), šerka, topánky, čížmy, krpce*

2. věci z domácnosti: *almara, truhla, štokrle, šprudlák, šufánek, čerpák, hrnčák, krajáč*

3. jídla: *homolka, praženice, pučálka, houbovec, hnětýnky, kyselice, posypánik, pěra, nekysánek, křehance, osůch*

4. zemědělství: *žebrina, rozporka, drábice (části vozu), humno, párník, záteň (části stodoly), řičice (sít), slepičárna, koplín (kurník), kotár, sádovec.*

[Hauser 1980: 22]

2.3.2. Slova lidová

Slova označující věci spojené se starým způsobem života venkovského lidu se označují jako lidová.

Specializované názvy, v užití úzce omezené, působí ve spisovném kontextu nezvykle a nejsou pro uživatele z jiných jazykových oblastí srozumitelné. Proto se v psaném textu opatřují vysvětlivkami. Takovým komentářem jsou vybavena díla **Terezy Novákové**, užívající slov z nářečí východočeského, nebo bratří **Mrštiků**, prostoupená nářečnými prvky středomoravskými. V určitém výběru se právě prostřednictvím užití v umělecké literatuře dostala tato slova i do Příručního slovníku a do Slovníku spisovného jazyka českého.

Ještě v minulém století bylo pronikání nářečnických prvků do spisovného jazyka výrazné. Vyplývalo to z toho, že struktura dialektů byla v té době ještě pevná. Příslušníci národa byli dialektem silně ovlivněni a nářeční prvky přenášeli do spisovných projevů bezděčně. Dokladem toho je jazyk spisovatelů národního obrození, **B. Němcové**, **K. H. Máchy**, **J. K. Tyla** aj. i pozdějších autorů, jako byli **A. Jirásek**, **A. Stašek**, **J. Herben**.

[Hauser 1980: 22]

2.4. SLANG

Nespisovná slovní zásoba spjatá se sociálním prostředím, a to pracovním nebo zájmovým, se nazývá **slang**. Slangová pojmenování jsou omezena zpravidla na mluvené projevy příslušníků určitého povolání nebo pracovní skupiny a váží se tematicky na toto prostředí. Názvu slang užíváme pro označení sociálně diferencované slovní zásoby souhrnně. Někdy se v literatuře rozlišuje:

a) slovní zásoba profesionální (stavovská) motivovaná vztahem k povolání a zahrnující soubor nespisovných názvů odborných a pojmenování a obrátů rozšířených v daném pracovním okruhu;

b) slovní zásoba slangová (slang v užším smyslu) vázaná na projevy skupin zájmových.

Toto vnější rozlišení lexikálních vrstev (podle jejich nositelů) není zcela přesné. Ke slangu v užším slova smyslu se vždy přiřazuje slang studentský, jehož uživatelé netvoří skupinu zájmovou (to platí do značné míry i o slangu vojenském).

[Hauser 1980: 23]

2.4.1. Slang skupin zájmových a skupin profesionálních

Jazykové rozdíly obou skupin se spatřují ve výrazové obraznosti a synonymičnosti, která se považuje za znak skupin zájmových, odlišující je od skupin profesionálních. Ani to však neodpovídá zcela skutečnosti. Synonymičnost i obraznost nacházíme rovněž v mluvě profesionální, a to v míře nikterak malé. Pro příklad uvedeme výrazy z mluvy horníků, tedy ze skupiny pracovní: *kilof*, *cvajšpic* (špičák), *šichtmistr*, *šicht'ák*, *pantáta* (směnmistr); *festšichta*, *festná*, *kovaná*, *nadřená*, *perná*, *peprná*, *zlá šichta* – *ležácká*, *lehká*, *levná*, *pohodlná*, *šikovná*, *faulencšichta*, *forhontšichta*. Také obrazná pojmenování a obraty, žertovná spojení využívající homonymie a záměrné deformace slov jsou zde zastoupeny: *chodí ve čtvrtém tritiu*; *je na kromšichtě* (= je nemocen – pracovní cyklus se dělí na tři směny, třetiny, proto žertem „čtvrtá třetina“; *kromšichta* zkomolením německého *Krankenschichte* s příklonou ke *kromě*), *pracuje na bicyklu* (žertovná záměna za cyklus), *sednout si na celý tělo* (= lehnout) atp.

Hromadění synonym, úsilí o nová neotřelá pojmenování, obraznost nejsou ani specifickým znakem slangu, ale setkáváme se s nimi také v projevech nářečních (srov. např. příběhy lidových vypravěčů). Jde spíše o znak živého mluveného jazyka.

[Hauser 1980: 23]

2.4.2. „Nářečí zeměpisná“ a „nářečí sociální“

Jako protějšku pojmenování „nářečí zeměpisná“ se pro slang užívá názvu „nářečí sociální“ nebo „sociální, stavovský jazyk“. Označení je nesprávné, protože slang není strukturální jazykový útvar jako zeměpisné nářečí. Nemá svou mluvnickou stavbu ani vlastní úplnou slovní zásobu. Je to jen úzká vrstva zvláštní slovní zásoby navrstvená na slovní zásobě nářečí nebo obecné češtiny. Uživatelé slangu (i argotu) mluví nářečím nebo obecnou češtinou nebo hovorovým stylem spisovného jazyka a jen ve svém sociálním prostředí nebo ve vztahu k němu užívají zvláštních výrazů slangových.

[Tento problém se dá vyřešit velice jednoduše, a to nezahrnovat do skupiny strukturálních jazykových útvarů **všechny** nářečí, nýbrž jenom **nářečí zeměpisná/teritoriální**“. Tak v Stylistice současné češtiny (1997) na stránce 19 můžeme přečíst, že ke „komplexním“ jazykovým útvarům patří spisovná čeština, pak oblastní variety spisovné češtiny, „kulturní“ obecná čeština, regionálně vázaná obecná čeština, tradiční teritoriální dialekty a interdialekty, kdyžto ostatní idiomy českého národního jazyka jako profesní mluva, argot a slang jsou nekomplexními poloútvary – A.I.]

[Hauser 1980: 24]

2.4.3. Slangy živé a slangy zaniklé

Slangová pojmenování nejsou vyvinuta ve všech oblastech stejnou měrou. Někde se shledáváme jen s několika nespisovnými výrazy. Bohatá vrstva slangových pojmenování je u těch skupin, v nichž jsou silné vnitřní sociální vazby a které jsou zřetelně diferencované od skupin jiných. Obvykle se uvádějí v literatuře slangy: hornický, rybářský, myslivecký, studentský, sportovní, číšnícký, herecký, slang hudebníků, hráčů karet. Ze zaniklých povolání to byl slang vorařský, mlynářský, šumařský, nunvářský. Známe též slang hutnický, železničářský, poštovních zaměstnanců. Slangová pojmenování jsou v mluvě administrativních zaměstnanců, stavbařů, ale i pracovníků ve zdravotnictví a v jiných oborech.

[Hauser 1980: 24]

2.4.4. Studium slangů

Studium slangu je důležité pro poznání jeho pramenů, způsobů tvoření pojmenování. U zanikajících povolání přispívá vedle zachycení mizejících slov také k uchování vědomostí věcných (o životě a práci těchto sociálních skupin). V tom se bádání o slangu stýká s dialektologií, jejíž metod zkoumání také používá.

[Hauser 1980: 24]

2.4.5. Slangy a spisovný jazyk

Do spisovného jazyka, především do jeho hovorového stylu, se slangové výrazy dostávají z mluvy nositelů slangu často mimoděk. Záměrně se objevují v uměleckých dílech jako prostředek charakterizující postavy a prostředí. Srovnání nové literatury se starší ukazuje, že slang zaujímá dnes to místo, které dříve patřilo dialektismům. Svědčí to o nivelizaci a zanikání nářečí na jedné straně, na druhé o rozšíření jazykových zvláštností vyvěrajících z podmínek sociálních. Využití slangu v literatuře se šíří od 30. let. Hornického slangu užil **K. Čapek** v románu *První parta*, **J. Drda** v *Městečku na dlani*, sportovního **E. Bass** v povídce *Klabzubova jedenáctka* nebo **K. Poláček** v *Mužích v ofsajdu*, slang dělníků z továrny na stroje je v dramatu **V. Káni** *Parta brusiče Karhana*, studentský slang povýšil na literární prostředek **J. Žák** v dílech *Študáci a kantoři*, *Škola základ života*.

[Hauser 1980: 24]

2.4.6. Profesionalismy a spisovné termíny

Značný podíl ve slangové lexikální vrstvě představují profesionalismy, nespisovné odborné výrazy. Objevují se ve slangu z pracovního prostředí i ve slangu zájmových skupin, jako jsou studenti, myslivci, sběratelé, sportovci. Od spisovných termínů se profesionalismy liší tím, že nejsou obvykle obecně rozšířeny a normovány. V hornickém slangu nacházíme např. různá pojmenování v jednotlivých revírech (srov. rozdíly pojmenování na Oslavansku a Příbramsku: *cimrovač* – *cimrhajr*, *járek* – *oušrám*), rozdíly jsou ve studentském slangu různých typů škol a různých krajů.

Mezi profesionalismy a spisovnými termíny není ostrých hranic. Odborný styl čerpá ze slangu a mnoho původně slangových pojmenování se stalo termíny. Patrné je to v názvosloví sportovních odvětví, které se teprve postupně ustaluje. Slangový původ mají tu např. pojmenování *slalomář*, *sjezdař*, *košíkář*, *oštěpař*, *dráhař*, *volnostylař*, *koulař*, *silničář*, *kopačky*, *oteplovačky*, *trenýrky*, *běžky*, *sjezdovka*. Jako slangové už dnes nepocitujeme názvy ze školního prostředí *češtinář*, *ruštinář*, *tělocvikář*, *písemka* a z politického života *plenárka*, *agitka*, *desítkář*, *úsekář*.

[Hauser 1980: 24-25]

2.4.7. Univerbizace

Pro slang je příznačný i způsob utváření jeho pojmenování. Zvláště příznačná je pro tuto oblast *univerbizace*. Tam, kde má spisovný jazyk pojmenování víceslovné, vytváří slang v úsilí po stručnosti název jednoslovný. Nejčastěji k tomu využívá produktivních odvozovacích přípon. Tak se např. vytvářejí příponami:

-ář	názvy osob v různých oborech: <i>matykář, fyzikář, pětkář, dvojkař</i> (škola); <i>milař, čtvrtkař, štrekař, kraulař, prsař, tyčkař</i> (sport); <i>šachtař, mašinář, šramař</i> (hornictví); <i>muškař, kaprař, štikař, cejnař</i> (rybářství)
-ák	názvy osob podle povolání, příslušnosti: <i>dopravák, nádražák, tramvaják, autobusák, jézeďák, pošťák, lesák</i> názvy různých předmětů, prostředků: <i>osobák, nákladák, nafták, panelák, francouzák, slepák, cesták, couvák, bourák, širák</i>
-ka/-ovka	názvy věcí: <i>propiska, hrubka, plenárka, tuplovka, tutovka, přesilovka, rychlovka, kvalitovka, hotovka</i>
-ina	názvy povolání, oborů: <i>kantoriina, doktořiina, stavařiina, strojařiina, hnojařiina, řezničiina, nádeničiina, zedničičiina</i>

Řidčeji vznikají univerbizací složeniny: *volnostylař, dřevodílina, kovošrot, pucvola* (čisticí vlna).

Univerbizace stírá původní motivaci a slova mohou být homonymní: *cesták* – cestovní účet / obchodní cestující, *stoják* – noha pernaté zvěře / vzrostlý les / strmá sloj.

[Hauser 1980: 25]

2.4.8. Haplogie

Relativně hojná je ve slangu redukce slabik nebo hlásek ve slově, tzv. **haplogie**: *šim* (prosim), *čenina, franina, stača* (dostatečná). Slova jsou krácena, hláskově upravována a opatřována příponami: *řídá* (ředitel), *stípk* (stipendium), *děják, tělák, výzo* (vyznamenání), *kóna* (kompozice), *biják* (bio), *labiny* (laboratoře), *magneiák* (magnetofon).

[Hauser 1980: 25]

2.4.9. Sousloví a frazeologizmy

Vedle jednoslovných pojmenování bývají ve slangu i sousloví a frazeologizmy: *zelená ulice, třepací žlab, být tasenej, hodit kostrou, strojit rybník, lov na těžko / na lehko, běhat na kači* (vozit uhlí na malém vozíku), *jet po saních* (smykem).

[Hauser 1980: 25]

2.4.10. Sémantické tvoření

Sémantické tvoření, přenášení slov na jiné předměty, se vyznačuje často nezvyklostí. Využívá se přitom přenosu slov podle vnějších znaků, podobnosti (metafory) a podle znaků vnitřních (metonymie). K metaforicky vzniklým významům patří: *betony* (chrániče nohou hokejového brankáře), *klec* (branka), *šňůra / špagát* (roznožení), *obutí* (pneumatiky), *šťáva* (benzín), *jesle* (prohození míče mezi nohama protihráče), *fajfka* (saxofon), *lavór* (pád

při lyžování), *prkýnka* (lyže). Metonymií vznikly názvy: *šampaň*, *plzeň* (nápoje), *segedín* (jídlo), *peršan* (koberec), *míšen*, *čina* (porcelán).

Značně obrazná jsou označení: *dyňa*, *meloun* (hlava), *štěk*, *pes* (malá role), *štěbenec* (klarinet), *zouvak* (trombón). Hrou se slovy, využitím synonymity tvoří názvy zvláště studenti: *zemák* – *bramborák*, *zeměpis* – *bramboropis* (podle synonym *zemák* / *brambora*).

[Hauser 1980: 25-26]

2.4.11. Slova cizího původu

Ve slangu jsou zastoupena i slova cizího původu. Ve slangu řemeslnickém, hornickém, hutnickém a některých dalších oborů představují starší vrstvu, dnes už pomalu mizející, slova německého původu, hláskově různě pozměněná: *vercajk*, *majzl*, *pórek*, *pant*, *vinkl*, *rašple*, *šraubencigl*, *durchšlág*, *vint*, *šuplera*, *ponk*, *šmirgl* (řemeslnické názvy), *cimra*, *hajer*, *šár*, *šóla*, *filovat*, *fírt*, *grac*, *šichta*, *štempl* (hornické názvy), *flígrhorna* (křídlovka), *valdhorna* (lesní roh), *vechtr* (hlídač), *ajznboňák* (železničář), *glajza* (kolej), *veksl* (výhybka). Ve sportovním slangu zastarávají slova anglického původu tam, kde se rozšířila slova domácí: *halv*, *bek*, *forvard*, *góلمان*, *time*, *mač*, *upercut*.

[Hauser 1980: 26]

2.4.12. Bohatost synonymních pojmenování a expresivita

Jazyková tvořivost se projevuje v bohatosti synonymních pojmenování. Pro známku „nedostatečně“ mají studenti označení: *pětka*, *puma*, *bomba*, *petarda*, *koule*, *baňa*, *flek*, *sardel*. Sportovci označují branku (gól) při míčových hrách slovy *banán*, *kus*, *flák*. Ze staršího vojenského slangu se pro pušku dokládají výrazy: *kvér*, *bouchačka*, *břinkačka*, *stříkačka*, *prskačka*, *krochna*, *lať*, *tyčka*, *štangle*, *tágo*, *fagot*, *klacek*.

Slangová pojmenování mívají často ráz expresivní. Někdy jej vytvářejí nebo podtrhují odvozovací přípony, např. *-nda*: *makanda*, *šeptanda*, *fešanda*; *-oun*: *bifloun*, *šprtoun*; *-as*: *kraťas*, *krutás*, *pruďas*, *tříďas*, *přiras* (přírodopis), *dějás* (dějepis), *-ec* (rozšířená v Brně): *stadec*, *baskec*, *pinkec*. Citový příznak vyznačuje mnohá pojmenování s přeneseným a obrazným významem: *bouda* (škola), *beran* (razítko), *vrtule* (legrace), *banán* (gól), *macek* (zajíc).

<...>

Slangová pojmenování působí svou neotřelostí a tím svěžestí, výrazností, expresivitou, vtípností a často stručností. To vše přispívá k šíření slangu mimo jeho původní úzkou oblast užívání. Rada slangových výrazů přešla do hovorového stylu, v němž spoluvytváří hovorovou lexikální vrstvu. Tím se ovšem stírá jejich výlučně slangový ráz.

[Hauser 1980: 26-27]

2.5. ARGOT

Názvem **argot** označujeme zvláštní vrstvu slov v mluvě společenské spodiny. Argotu užívali v minulých dobách zlodějové, kasaři, překupníci a podobné kriminální živly. <...>

Argotická slova byla srozumitelná jen mezi příslušníky deklasovaných skupin. Byla zároveň známkou zařazení do této skupiny a diferencovala ji od jiných sociálních skupin. Důvodem tvoření zvláštních pojmenování byla snaha po utajení. Zlodějové, kasaři apod. používali slov, kterým nezasvěcenec nerozuměl, aby utajili své sdělení a zabránili prozrazení. Této vrstvě zvláštních slov se někdy říká zlodějská hantýrka.

[Hauser 1980: 27-28]

2.5.1. Prameny argotu

Zašifrování významu se dosahovalo tím, že běžná slova dostala nový obrazný význam: *káča* (pokladna), *prachy* (peníze), *prkenice* (náprsní taška), *šídlo* (paklič), *stříkačka* (pistole), *chlup* (detektiv). Jiným pramenem byla slova cizí, v češtině běžně neznámá. Zloději a kasaři byli společnost mezinárodní, proto je mnoho cizích slov v českém argotu společných s argoty v jiných jazycích, zejména s německým argotem zvaným Rotwelsch. Z němčiny přejal a upravil argot slova: *facha*, *fachčit* (práce, pracovat), *být švorc* (bez peněz), *lochčit se* (smát se), *ózlóg* (výklad), *loch* (vězení), *solna* (šaty), *futro* (jídlo). Z cikánštiny pocházejí argotická slova *čúro* (nůž), *čór* (zloděj), *máro* (chléb), *lóvy* / *love* (peníze), *čábě* (dítě). Židovský jazyk zvaný jiddisch poskytl argotu slova: *gauner*, *šoufl*, *šlamastika*, *melouch*.

[Hauser 1980: 28]

2.5.2. Bohatství synonym a expresivita

Z potřeby diferencovat si vytvořil argot řadu speciálních slov pro jevy v běžném jazyce nediferencované. Tak se zloději rozlišují podle toho, kde kradou, *na bytaře*, *půdaře*, *sklepaře*, podle toho, co kradou, *na kolaře*, *autaře*, *slepičáře*; *háčkař* je zloděj otvírající dveře bytů háčkem.

Výrazným znakem argotu je bohatství synonym. Vytvářejí se pro stálou obměnu již opotřebených nebo i prozrazených slov i jako výraz citových postojů. Tak se např. uvádí ze staršího argotu 82 slov pro ženu. Pro peníze užíval – a dodnes užívá – argot slova: *prachy*, *smetí*, *květy*, *boby*, *cinkanina*, *pavučiny*, *vata*, *mýdlo*, *mergle*, *grešle*, *lóvy*.

Argot není omezen jen na tajná slova zlodějské hantýrky. Jeho příznačným rysem je jazykové novotaření, neustálé hledání nových výrazů, silná expresivita, žertovnost, slovní hříčky. Tajnost argotických pojmenování se jejich prozrazením ztrácí, ale slov se přesto užívá dále a zmocňují se jich i jiné sociální skupiny. V kapitalistické společnosti se především ve velkých

městech tvořily zvláštní skupiny lidí bez zaměstnání, často stojící mimo tehdejší zákony. Jejich postoj k životu vyjadřoval také argot. V Praze to byli pečící, v Brně plotňáci (brněnská plotna), v Ostravě chachaři.

[Hauser 1980: 28]

2.5.3. Argot a krásná literatura

Argot přežival zánik svých nositelů. Zmizela např. plotna, ale jejích slov se ujala hlavně mládež, kterou přitahovala svou zvláštní expresivitou a vtipností. Avšak také slang různých oborů přejímá z argotu. Mluvíme v takových případech o argotizování, o užívání argotických prvků.

Lexikální prvky argotu, argotismy, se objevily také v umělecké literatuře jako charakterizační prostředek. Použil jich např. **K. Čapek** v *Povídkách z jedné i z druhé kapsy*, časté jsou v tzv. detektivkách a dílech s kriminalistickou tematikou.

[Hauser 1980: 28-29]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda některá slova obecné češtiny patří také do hovorového stylu spisovné češtiny?
2. Jak bývá tato jejich vlastnost vyznačena ve slovnících?
3. Která slova obecné češtiny podle P. Hausera mívají užití omezenější a do hovorového stylu spisovné češtiny nepatří?
4. Která slova označujeme jako regionalismy?
5. Která česká slova nazýváme moravizmy?
6. Která česká slova nazýváme čechizmy?
7. Která česká slova označujeme jako sémantické moravizmy nebo sémantické čechizmy?
8. Zda některé moravizmy a čechizmy mohou mít platnost spisovnou?
9. Která slova označujeme jako dialektismy?
10. Zda se mohou dialektismy užívat mimo své nářeční území?
11. Která slova označujeme jako etnografické dialektismy?
12. Která slova označujeme jako slova lidová?
13. Co označujeme jako slang?
14. Zda se literatuře někdy rozlišuje slang v širším a v užším slova smyslu?
15. Proč toto vnější rozlišení lexikálních vrstev (podle jejich nositelů) nepokládá P. Hauser za zcela přesné?
16. Kterého názvu pro slang se užívá jako protějšku pojmenování „nářečí zeměpisná“?
17. Proč P. Hauser pokládá označení slangu jako „nářečí sociální“ nebo „sociální, stavovský jazyk“ za nesprávné?

18. Zda jsou slangová pojmenování vyvinuta ve všech oblastech stejnou měrou?
19. Které slangy se obvykle v literatuře uvádějí?
20. K čemu je zapotřebí studium slangu?
21. Jak se dostávají slangové výrazy do spisovného jazyka?
22. Zda jsou ostré hranice mezi profesionalismy a spisovnými?
23. Který způsob utváření pojmenování je pro slang zvláště příznačný?
24. Co vzniká v důsledku univerbace?
25. Co to je haplologie?
26. Zda vedle jednoslovných pojmenování bývají ve slangu i sousloví a frazeologismy?
27. Co to je sémantické tvoření?
28. Která slangová pojmenování vznikla metaforou?
29. Která slangová pojmenování vznikla metonymií?
30. Zda ve slangu jsou zastoupena i slova cizího původu?
31. O čem svědčí bohatost synonymních pojmenování ve slangu?
32. Proč některá slangová pojmenování šíří mimo jejich původní úzkou oblast užívání?
33. Co to je argot?
34. Co bylo důvodem tvoření a užívání argotických pojmenování?
35. Jak se říká někdy vrstvě těchto argotických pojmenování?
36. Jak se běžná česká slova stávala argotickými pojmenováními?
37. Proč je v argotů mnoho slov cizího původu?
38. Z kterých dalších jazyků pocházejí některá argotická pojmenování?
39. Co je příznačným rysem argotu?
40. Zda se s prvky argotu, argotismy může člověk setkat také v umělecké literatuře?

KLÍČE

1. Zda některá slova obecné češtiny patří také do hovorového stylu spisovné češtiny? Ano. Ve slovní zásobě obecné češtiny tvoří zvláštní vrstvu slova, která pronikla do hovorového stylu [spisovné češtiny], jako například *chleba, deko, dechovka, háklivý, kilo, kibic, kluk, moc* (mnoho), *pár, párkrát, malinovka, montérky, textilka*. Spolu se spisovnými slovy hovorovými konstituují hovorovou vrstvu.
2. Jak bývá tato jejich vlastnost vyznačena ve slovnících? Ve slovnících bývá tato jejich vlastnost vyznačena společným označením: slova obecná a hovorová.
3. Která slova obecné Jsou to například slova *baštit, činžák, flinta*,

češtiny podle
P. Hausera mívají
užití omezenější a do
hovorového stylu
spisovné češtiny ne-
patří?

frajer, habaděj, kapánek, kafe.

4. Která slova označujeme jako regionalismy?
 5. Která česká slova nazýváme moravizmy?
 6. Která česká slova nazýváme čechizmy?
 7. Která česká slova označujeme jako sémantické moravizmy nebo sémantické čechizmy?
 8. Zda některé moravizmy a čechizmy mohou mít platnost spisovnou?
 9. Která slova označujeme jako dialektismy?
 10. Zda se mohou dialektismy užívat mimo své nářeční území?
 11. Která slova označujeme jako etnografické dialektismy?
- Jsou to slova, jejichž užívání přesahuje hranice jednoho nářečí a rozšiřuje se na větší oblast.
- Jsou to jsou typická slova, která mají omezen výskyt na oblast moravskou. Příslušné ekvivalenty spisovné jsou zároveň slovy užívanými na území Čech, například *dědina* (vesnice), *hody* (posvícení), *kamilky* (*heřmánek*).
- Jsou to slova omezená jen na území Čech. Patří k nim například *drandit* (ujíždět), *špitat* (šeptat), *umolousaný* (ušpiněný).
- Jde o to, že někdy se v obou oblastech užívá běžných slov v jiném významu. Takže máme sémantické moravizmy jako *sifon* (sodovka), *sodovka* (limonáda) a sémantické čechizmy jako *kytka* (květina), *víno* (hrozen).
- Ano. Některá taková slova mají platnost spisovnou a hodnotí se jako oblastní spisovné varianty, například *stolař* – *truhlář*, *slimák* – *hlemýžď*, *haluz* – *větev* (na prvním místě je uvedena varianta moravská).
- Jsou to slova užívaná jen na území nářečním a neznámá příslušníkům z jiných oblastí.
- Mimo tuto oblast se jich užívá v uměleckém stylu jako prostředku charakterizačního. Často k nim sahalí spisovatelé realisté na přelomu devatenáctého a dvacátého století, v dnešní době slouží jako zvláštní jazykový prostředek už jen zřídka.
- Jsou to slova spjatá se životem a zvyklostmi určité oblasti, jako třeba *gatě*, *leknice* (*sukně*), *topánky*, *almara*, *štokrle*, *homolka*, *praženice*, *humno*.

12. Která slova označujeme jako slova lidová? Jsou to slova označující věci spojené se starým způsobem života venkovského lidu. Působí ve spisovném kontextu nezvykle a nejsou pro uživatele z jiných jazykových oblastí srozumitelné. Proto se v psaném textu opatřují vysvětlivkami. Takovým komentářem jsou vybavena díla Terezy Novákové, užívající slov z nářečí východočeského, nebo bratří Mrštíků, prostoupená nářečními prvky středomoravskými.
13. Co označujeme jako slang? Jde o nespisovnou slovní zásobu spjatou se sociálním prostředím, a to pracovním nebo zájmovým. Názvu slang užíváme pro označení sociálně diferencované slovní zásoby souhrnně.
14. Zda se literatuře někdy rozlišuje slang v širším a v užším slova smyslu? Ano. Někdy se v literatuře rozlišuje:
a) slovní zásoba profesionální (stavovská) motivovaná vztahem k povolání a zahrnující soubor nespisovných názvů odborných a pojmenování a obrátů rozšířených v daném pracovním okruhu;
b) slovní zásoba slangová (slang v užším smyslu) vázaná na projevy skupin zájmových.
15. Proč toto vnější rozlišení lexikálních vrstev (podle jejich nositelů) nepokládá P. Hauser za zcela přesné? Protože ke slangu v užším slova smyslu se vždy přiřazuje slang studentský, jehož uživatelé tvoří skupinu zájmovou, což to platí do značné míry i o slangu vojenském.
16. Kterého názvu pro slang se užívá jako protějšku pojmenování „nářečí zeměpisná“? Jako protějšku pojmenování „nářečí zeměpisná“ se pro slang užívá názvu „nářečí sociální“ nebo „sociální, stavovský jazyk“.
17. Proč P. Hauser pokládá označení slangu jako „nářečí sociální“ nebo „sociální, stavovský jazyk“ za nesprávné? Protože slang není strukturální jazykový útvar jako zeměpisné nářečí. Nemá svou mluvnickou stavbu ani vlastní úplnou slovní zásobu. Je to jen úzká vrstva zvláštní slovní zásoby navrstvená na slovní zásobě nářečí nebo obecné češtiny. Uživatelé slangu (i argotu) mluví nářečím nebo obecnou češtinou nebo hovorovým stylem spisovného

- jazyka a jen ve svém sociálním prostředí nebo ve vztahu k němu užívají zvláštních výrazů slangových.
18. Zda jsou slangová pojmenování vyvinuta ve všech oblastech stejnou měrou? Ne. Slangová pojmenování nejsou vyvinuta ve všech oblastech stejnou měrou. Bohatá vrstva slangových pojmenování je u těch skupin, v nichž jsou silné vnitřní sociální vazby a které jsou zřetelně diferencované od skupin jiných.
19. Které slangy se obvykle v literatuře uvádějí? Obvykle se uvádějí v literatuře slangy: hornický, rybářský, myslivecký, studentský, sportovní, číšnický, herecký, slang hudebníků, hráčů karet. Ze zaniklých povolání to byl například slang vorařský a slang mlynářský. Známe je též slang hutnický, železničářský, poštovních zaměstnanců. Slangová pojmenování jsou v mluvě administrativních zaměstnanců, stavbařů, ale i pracovníků ve zdravotnictví a v jiných oborech.
20. K čemu je zapotřebí studium slangu? Studium slangu je důležité pro poznání jeho pramenů, způsobů tvoření pojmenování. U zanikajících povolání přispívá vedle zachycení mizejících slov také k uchování vědomostí věcných (o životě a práci těchto sociálních skupin).
21. Jak se dostávají slangové výrazy do spisovného jazyka? Do spisovného jazyka, především do jeho hovorového stylu, se slangové výrazy dostávají z mluvy nositelů slangu často mimoděk. Záměrně se objevují v uměleckých dílech jako prostředek charakterizující postavy a prostředí. Sportovního slangu užil **E. Bass** v povídce *Klabzubova jedenáctka*. Studentský slang povýšil na literární prostředek J. Žák v dílech *Študáci a kantoři*, *Škola základ života*.
22. Zda jsou ostré hranice mezi profesionalismy a spisovnými? Mezi profesionalismy a spisovnými termíny není ostrých hranic. Odborný styl čerpá ze slangu a mnoho původně slangových pojmenování se stalo termíny. Slangový původ mají tu například pojmenování *slalomář*, *košíkář*, *oštěpař*, *trenýrky*, *běžky*, *sjezdovka*. Jako slangové už dnes nepocítíme názvy

- ze školního prostředí *češtinář, ruštinář, tělocvikář, písemka*.
23. Který způsob utváření pojmenování je pro slang zvláště příznačný?
Zvláště příznačná je pro tuto oblast *univerbizace*. Tam, kde má spisovný jazyk pojmenování víceslovné, vytváří slang v úsilí po stručnosti název jednoslovný jako třeba *matykář, tramvaják, pošťák, nákladák, panelák, francouzák, kantořina, doktořina, hnojářina*.
24. Co vzniká v důsledku univerbizace?
Univerbizace stírá původní motivaci a slova mohou být homonymní: *cesták* – cestovní účet / obchodní cestující, *francouzák* – francouzský klíč / francouzský polibek
25. Co to je haplogie?
Jde o relativně hojnou ve slangu redukci slabik nebo hlásek ve slově, například *'sím* (prosím). Slova jsou krácena, hláskově upravována a opatřována příponami: *řída* (ředitel), *štipko* (stipendium), *děják, tělák* a podobně.
26. Zda vedle jednoslovných pojmenování bývají ve slangu i sousloví a frazeologismy?
Ano. Vedle jednoslovných pojmenování bývají ve slangu i sousloví a frazeologismy: *zelená ulice, hodit kostrou, jet po saních* (smykem).
27. Co to je sémantické tvoření?
To je založeno na přenášení slov na jiné předměty. Využívá se přitom přenosu slov podle vnějších znaků, podobnosti (metafory) a podle znaků vnitřních (metonymie).
28. Která slangová pojmenování vznikla metaforou?
K metaforicky vzniklým významům patří například *klec* (hokejová branka), *obutí* (pneumatiky), *fajfka* (saxofon), *lavór* (pád při lyžování), *prkýnka* (lyže).
29. Která slangová pojmenování vznikla metonymií?
Metonymií vznikly názvy jako *šampaň, plzeň* (nápoje), *segedín* (jídlo), *peršan* (koberec), *mišen, čina* (porcelán).
30. Zda ve slangu jsou zastoupena i slova cizího původu?
Ano. Ve slangu jsou zastoupena i slova cizího původu. Ve slangu řemeslnickém, hornickém, hutnickém a některých dalších oborů představují starší vrstvu slova německého původu, hláskově různě pozměněná: *vercajk, rašple, cimra, šichta, vechtr* (hlídač), *ajznbónák* (železničář). Ve sportovním

- slangu zastarávají slova anglického původu tam, kde se rozšířila slova domácí: *halv, bek, forvard, gólman, time, mač, upercut*.
31. O čem svědčí bohatost synonymních pojmenování ve slangu? Bohatost synonymních pojmenování svědčí o jazykové tvořivosti. Ze staršího vojenského slangu se pro pušku dokládají výrazy: *kvér, bouchačka, břínkačka, stříkačka, prskačka, krochna, lať, tyčka, štangle, tágo, fagot, klacek*.
32. Proč některá slangová pojmenování šíří mimo jejich původní úzkou oblast užívání? Slangová pojmenování působí svou výrazností, expresivitou, vtipností a často stručností. To vše přispívá k šíření slangu mimo jeho původní úzkou oblast užívání. Rada slangových výrazů přešla do hovorového stylu, v němž spoluvytváří hovorovou lexikální vrstvu. Tím se ovšem stírá jejich výlučně slangový ráz.
33. Co to je argot? Název argot označujeme zvláštní vrstvu slov v mluvě společenské spodiny. Argotu užívali v minulých dobách zlodějové, kasaři, překupníci a podobně kriminální živly.
34. Co bylo důvodem tvoření a užívání argotických pojmenování? Argotická slova byla srozumitelná jen mezi příslušníky těchto skupin. Byla zároveň známkou zařazení do určité skupiny a diferencovala ji od jiných sociálních skupin. Důvodem tvoření zvláštních pojmenování byla snaha po utajení.
35. Jak se říká někdy vrstvě těchto argotických pojmenování? Této vrstvě zvláštních slov se někdy říká zlodějská hantýrka.
36. Jak se běžná česká slova stávala argotickými pojmenováními? Zašifrování významu se mohlo dosahovat tím, že běžná slova dostala nový obrazný význam: *káča* (pokladna), *prachy* (peníze), *prkenice* (náprsní taška), *šídlo* (paklíč), *stříkačka* (pistole), *chlup* (detektiv).
37. Proč je v argotů mnoho slov cizího původu? Zloději a kasaři byli společnost mezinárodní, proto je mnoho cizích slov v českém argotu společných s argoty v jiných jazycích, zejména s německým argotem zvaným Rotwelsch. Z němčiny přejal a upravil argot slova: *facha, fachčit* (práce, pracovat), *být švorc* (bez peněz), *lochčit se* (smát se), *loch*

- (vězení), *futro* (jídlo).
38. Z kterých dalších jazyků pocházejí některá argotická pojmenování?
Z cikánštiny pocházejí argotická slova *čúro* (nůž), *čór* (zloděj), *máro* (chléb), *lóvy / love* (peníze), *čábě* (dítě). Židovský jazyk zvaný jiddisch poskytl argotu slova: *gauner*, *šoufl*, *šlamastika*, *melouch*.
39. Co je příznačným rysem argotu?
Příznačným rysem argotu je neustálé hledání nových výrazů, silná expresivita, žertovnost, slovní hříčky.
40. Zda se s prvky argotu, argotismy může člověk setkat také v umělecké literatuře?
Lexikální prvky argotu, argotismy, se objevily také v umělecké literatuře jako charakterizační prostředek. Použil jich např. K. Čapek v *Povídkách z jedné i z druhé kapsy*, časté jsou v tzv. detektivkách a dílech s kriminalistickou tematikou.

3. SLOVA HOVOROVÁ, KNIŽNÍ, TERMÍNY, POETISMY

3.1. VRSTVY SLOV PODLE SLOHOVÝCH PŘÍZNAKŮ

Podle slohových příznaků se ve slovní zásobě vydělují jako zvláštní vrstvy slova **hovorová a knižní, termíny a poetismy**.

Hovorovost a knižnost tvoří z tohoto příznakového hlediska protikladnou dvojici, dva krajní póly stylových příznaků, odrážejících se od lexikálních prostředků bezpříznakových, stylově neutrálních.

Hovorová lexikální vrstva je vázána na projevy mluvené, knižní na psané. [Máme však mít na zřeteli, že ta vázanost není absolutní. Když se podíváme do Českého národního korpusu, tak snadno najdeme slova hovorová také v (pod)korpusech psaných. Například slovo *česnečka*, které je označeno ve Velkém česko-ruském slovníku z roku 2005 jako slovo *hovorové*, je zastoupeno v (pod)korpuse Syn2015 – což je korpus tvořený písemnými texty – 34krát. – *A.I.*] Přitom se hovorová vrstva spojuje s funkčním stylem hovorovým, zatímco knižní s funkčním stylovým rozlišením spojována nebývá. [Jak už bylo řečeno, ani u těch hovorových slov spojení s funkčním stylovým rozlišením není absolutní. Snad proto v současné české stylistice místo staršího termínu *funkční styl hovorový* je užíván termín *funkční styl prostěsdělovací*, který neprovokuje to nežádoucí ztotožňování. – *A.I.*] Třeba také připomenout, že hovorovost a knižnost není omezena jen na prostředky lexikální, ale že se týká také prostředků hláskových a mluvnických.

Obě další vrstvy, uvedené termíny a poetismy, přísluší funkčním stylům odbornému a uměleckému. Představují také jistý protiklad, aspoň pokud jde o základní vlastnosti: termín je jednoznačný, přesný, necitový a normalizován. Poetismy jsou často expresivní a postrádají znaky termínů.

O existenci zvláštní lexikální vrstvy typické pro styl publicistický, o tzv. publicismech, se pochybuje. Ti, kdo jejich svébytnost obhajují, poukazují na ustálenost, velkou frekvenci v projevech a zejména na ořetlost, automatizaci jako na jejich specifické znaky. Jejich výčet však ukazuje, že jsou to rysy vyplývající z užití slov a nepatří k jejich struktuře. To se týká v jistém smyslu i frazeologických spojení, např. *produktivita práce, životní úroveň, pracovní iniciativa, pozbytí důrazu, hladký průběh, růst cen*, která jsou publicistická svým užitím, ale mnohá z nich jsou společná i pro styl populárně odborný. Určitou svéráznou vrstvu představují multiverbizovaná pojmenování jako *divácká obec, čtenářské kruhy, členská základna*.

Chápu se na pozadí synonymních pojmenování jednoslovných (*diváci, čtenáři, členové*) a v projevech se s nimi střídají. Slovní jednotky skládající

multiverbizovaný výraz si uchovávají svůj význam. Spojení směřuje k ustálenosti a obvyklosti. Počet takových pojmenování je však poměrně nízký.

[Hauser 1980: 29-30]

3.2. SLOVA HOVOROVÁ

Do lexikální hovorové vrstvy patří pojmenování užívaná v projevech mluvených. V nich jsou prostředky základními a nepocit'ují se jako příznakové. Hovorovost jako svérázný rys této vrstvy vystupuje ve srovnání s prostředky neutrálními, popř. knižními, tedy v užití mimo vlastní stylovou oblast hovorovou.

[Hauser 1980: 30]

3.2.1. Slova hovorová a slova obecná / slova slangová

V hovorové vrstvě se vyděluje část spisovná a část nespisovná, složená z pojmenování obecné češtiny a slangů, která sem pronikla obecným rozšířením (viz o nich na str. 23). Pronikání stále postupuje, takže hranice mezi hovorovou vrstvou na jedné straně a obecnou češtinou a slangem na druhé nejsou pevné. Důsledek prostupování těchto vrstev se pak projevuje v tom, že se slova pocit'ují jako hovorová i jako obecná nebo slangová, např.: *moc*, *činžák*, *domáknout se něčeho*, *kapánek* (trochu); *mistrák*, *kulisák*, *jezed'ák*, *prašan*, *dodávka* (dodávkový automobil). Zdůrazňujeme, že tu nejde o navrstvování příznaků, ale o příslušnost ke dvěma vrstvám současně. Tam, kde se užívám slova rozšíří, ztrácí se jeho původní rys slangový nebo interdialektický a slovo nabývá rázu hovorového, např. *panelák*, *detektivka*, *garsonka*, *fandit*, *lyžařit*, *taxík*, *autosvětla*, *elektrospotřebiče*.

[Hauser 1980: 30]

3.2.2. Slova hovorová a expresivita

Hovorová slova bývají často expresivní, např. *průšvih*, *nátřesk*, *pipláčka*, *fajnovka*, *klimpr* (klavír), *dojác* (kýč), *klikař* (kdo má štěstí), *binec*, *rambajz*. Výrazně vystupuje tento příznak u hodnotících adjektiv a adverbii: *ohromný*, *úžasný*, *náramný*, *senzační*, *fantastický*, *bezvadný*, *šilený*, *přepychový*, *báječný*.

Protože hovorová vrstva přísluší živému mluvenému jazyku, je v neustálém vývoji. Projevuje se přejímáním nespisovných slov, jak jsme již uvedli, i ztrátou hovorového zabarvení a přesunem slov k neutrální slovní zásobě. Přítom se prostřednictvím hovorové vrstvy stávají neutrálními i slova obecná a slangová, jako např. *písemka*, *češtinář*, *silničář*, *úsekář*. Také četné neologismy se ve spisovném jazyce prvně objevují v hovorové vrstvě: *džínsy*, *džínovina*, *tramvajenka*, *chalupář*. Z toho vyplývá, že pro hovorovou vrstvu je příznačná živost a novost, neslučuje se s ní archaičnost. Někdy se jako tzv.

hovorové archaismy připomínají výrazy jako *parblé, perplex, šokující, pyramidální*, užívané dříve v konverzaci. Tato slova netvoří součást živé hovorové vrstvy a nebyla ostatně nikdy obecně rozšířena, byly to obraty vázané na poměrně úzkou skupinu městskou a intelektuální. Dnes je hodnotíme jako slova knižní a zastarávající. Z užívání vyšla i jiná slova, jejichž rozšíření bylo obecné, např. *kutálka* (vojenská hudba), *muzika* (taneční zábava), *execírák* (vojenské cvičiště). Stylové hodnocení je možné jen v jednom časovém průřezu s opřením o jazykové povědomí, pro starší dobu je rekonstruujeme pomocí kontextů. Každé hodnocení je však závislé na vzdělání, krajovém původu i generační příslušnosti uživatele. Je proto do značné míry subjektivní. Co se jeví mladší generaci jako neutrální, pociťuje generace starší jako hovorové.

[Hauser 1980: 30-31]

3.2.3. Slova hovorová a univerbizace

Rozšířeným postupem tvoření hovorových slov je podobně jako ve slangu *univerbizace*. Jednoslovná pojmenování se prosazují pro svou krátkost a nosnost (operativnost): *tryskáč* (tryskové letadlo), *Václavák* (Václavské náměstí), *gruziňák* (gruzínský koňak), *baloňák* (balonový plášť), *sanitka, záchranka* (vůz záchranné stanice), *úrazovka* (úrazová nemocnice). Nevýhodou univerbizovaných názvů je jejich případná homonymita, takže jsou až v kontextu zřetelné:

	modřiny		továrna
modráky		škodovka	automobil
	pracovní oděv		lokomotiva

Několikanásobně homonymní bývají názvy označující ve spisovném jazyce číslice, např. *stovka*: stokilometrová rychlost, stometrová dráha, vyhláška číslo 100, bankovka aj.

Obdobně jako slang i hovorový styl krátí slova a dává jim přípony: *trandák* (transformátor), *listák* (listonoš), *samoška* (samoobsluha).

Ze slovtvorných typů mají hovorový ráz obyvatelské názvy tvořené příponou *-ák*: *Pražák, Brňák, Ostravák, Plzeňák, Hradečák, Berlínák* a od nich tvořené názvy přechýlené: *Pražáčka, Brňáčka...*

Názvy osob podle příslušnosti se v hovorovém stylu tvoří i od jmen podniků: *konstruktivák, škodovák*, dokonce též od jmen zkratkových: *čedokář, jézedák, péesák* (PS), *esenbák, véupák* (VÚP).

3.2.4. Slova hovorová cizího původu

Zvláštní vrstvu představují slova cizí, většinou přejatá z němčiny: *kšeft*, *ksicht*, *pucovat*, *rajtovat*, *piglovat*, *rabovat*, *flek*, *figura*, *parta*, *kutloch* aj.

[Hauser 1980: 31]

3.2.5. Slova hovorová a psané projevy

Jen sekundárně se objevují hovorová slova v projevech psaných, a to v dopisech soukromé povahy nebo v zápise nějakého vypravování. V psaném projevu spisovném je pocítujeme jako příznaková. Využívá jich ovšem umělecký styl pro charakteristiku řeči postav.

[Pomocí českého národního korpusu můžeme doložit hojné užívání hovorových slov také v psaných projevech publicistických. Například v (pod)korpusu SYN2013, který se skládá z psaných publicistických textů, jsou zastoupena všechna hovorová slova uvedená v předchozím odstavci, přičemž všechna tato slova až na slovo *piglovat*, které bylo zaznamenáno jednou, byla užita mnohokrát: *kšeft* – 5 453krát, *ksicht* – 748krát, *pucovat* – 80krát, *rajtovat* – 109krát, *rabovat* – 858krát, *flek* – 3 848krát, *figura* – 9 505krát, *parta* – 31 474krát (!), *kutloch* – 121krát, viz korpus.cz/. – A.I.]

[Hauser 1980: 31]

3.2. SLOVA KNIŽNÍ

Knižní slova jsou vázána na jazyk psaný, vyskytují se však i v mluvených projevech slavnostního rázu. [Tak by to mělo být teoreticky, ale část uvedených v odstavce dole knižních slov je doložena v mluveném (pod)korpusu **oral v1**, a to slova *roucho* – 5krát, *obuvník* – 1krát *záhy* – 11krát, přičemž žádné projevy slavnostního rázu to nejsou, srovnej: *tak to jo no . ale jak mi pak kámoška záhy na to řekla že už sem malej agresorek* nebo *máma řekla že si myslí že by to někdy u obuvníka nebo i vona že by se to dalo jako* viz korpus.cz/. – A.I.] Na rozdíl od slov hovorových se nespojují s funkčním stylem, ale vyskytují se s výjimkou hovorové ve všech stylových oblastech. [Jak už bylo řečeno, s funkčním stylem nejsou jednoznačně spojena ani ta hovorová slova. – A.I.] Proto se také pocítují jako příznaková vždy a podržují tento svůj ráz v každém kontextu.

Příznak knižnosti vystupuje ve srovnání se synonymními prostředky neutrálními nebo hovorovými. Tak stojí proti sobě slovo knižní a neutrální: *odvětití* – *odpovědět*, *praviti* – *řici*, *pěti* – *zpívat*, *díti se* (někam) – *ztratit se*, *kap* – *mys*, *jinoch* – *mládenec*, *vatra* – *oheň*, *roucho* – *oděv*, *obuvník* – *švec*, *chutě* – *rychle*, *arci* – *ovšem*, *záhy* – *brzy*, *pohříchu* – *naneštěstí*.

Knižních pojmenování se využívá zejména ve vyšším stylu (rozlišovaném v stylovém třídění vertikálním). Připomeneme ještě některé příklady: *chrab-*

*ry, dlužno, záhodno, maně, líce, žertva, unylý, stříci, prahnouti, kynouti, čac-
ký, činuplný, obmyslný, sežehnouti, oslyšeti.*

Jako zvláštní vrstva se uvnitř vrstvy knižní vyděrují slova papírová, častá v administrativním vyjadřování: *stávající, pozůstávat z čeho.*

Mezi prvky neutrálními a knižními je plynulý přechod. Vývoj postupuje v obou směrech: neutrální slova zknížňují a knižní se stávají neutrálními. Patrné je to v posunu slov cizích. Knižními se stala slova *evokovat, konsekventní, procesuální, persekvoval, perlustrovat* a knižní příznak naopak ztratila slova *ekonom, produktivní, atraktivní, repatriace, investice, arbitráž.*

Z povahy knižních slov vyplývá, že mohou mít příznak zastaralosti, že se však neslučují s neologizací.

[Hauser 1980: 32]

3.3. ODBORNÉ NÁZVY, TERMÍNY

Zvláštní stylovou lexikální vrstvu vytvářejí pojmenování užívaná v odborném stylu. Nazýváme je **odbornými názvy** nebo **termíny** a jejich souhrn **odborným názvoslovím, terminologií**. Podle jednotlivých oborů mluvíme o odborném názvosloví jazykovědném, chemickém, zoologickém, historickém aj.

Protože je termín součástí odborného vyjadřování, posuzuje jeho vhodnost nejen jazykověda, ale též příslušný obor. Ze sloučení obou stanovisek vyplývají obecné požadavky, kterým má termín vyhovovat. Jsou to:

1. jednoznačnost
2. přesnost
3. ustálenost
4. nosnost
5. neexpresivnost

Požadované vlastnosti jsou ideální, v praxi se vyskytuje řada termínů, které se proti některé z nich prohřešují, ale přesto slouží svému pojmenovacímu účelu.

[Hauser 1980: 32-33]

3.3.1. Jednoznačnost termínu

Nejzávažnějším požadavkem je **jednoznačnost**. Souvisí přímo s požadavkem maximální určitosti vědeckého vyjadřování. Ideálně tomuto požadavku vyhovuje termín absolutně jednoznačný, označující pouze jednu skutečnost. Tomu odpovídají z termínů domácího původu např. *citoslovce, zájmeno, sloveso, podmět, dokonavý, obratník, kysličník, okvěti, prvohory*, z termínů cizích *infinitiv, laser, radar, cyklotron, vitamín, diabas, tetanus*. Absolutně jednoznačných pojmenování je však v jazyce málo, proto se v terminologii vystačí s jednoznačností relativní. To znamená, že odborný

název je jednoznačný uvnitř příslušné terminologie. Např. *předložka* označuje v mluvnicki slovní druh, jiný význam tu nemá.

Jako termín funguje tedy slovo, které má v jazyce více významů. Zpravidla je jím slovo ve svém základním významu neutrální, ne-terminologické, teprve jeho význam nebo významy přenesené jsou terminologické:

	část rostliny (ZV)	
	část slova	
k o ř e n		(TV)
	část rovnice	
	všechno, co spojuje (ZV)	
	slovní druh	
s p o j k a	část motoru	(TV)
	hráč ve sportu	
	vojín s určitým úkolem	

Terminologický význam (TV) je ve vztahu k základnímu (ZV) ne-terminologickému, neutrálnímu významu často užší a zároveň specializovanější:

přesah – přesahování (ZV); rozložení věty do dvou veršů (TV), tedy přesah jen určité povahy

svíčka – jednoduché zařízení na svícení (ZV); součást motoru (TV)

doplňk – doplnění něčeho (ZV); větný člen (TV)

Tam, kde slova fungují jako termíny v několika oborech a jejich významy nemůžeme vysvětlit přenesením, mluvíme o terminologických homonymech:

reakce – v chemii / v politice

asimilace – ve fonetice / v etnografii / v botanice

Mnohoznačnost slova není tedy v zásadě na závalu jeho terminologické úloze. V daném oboru se vždy rozumí jen příslušný terminologizovaný význam, ostatní významy sem nepřesahují. Jiné je ovšem, je-li slovo mnohoznačné uvnitř jednoho oboru. Pak je záměna možná a jednoznačnost vyjádření není zachována.

[A na to máme spoustu krásných dokladů z rozkolísané terminologie literární vědy, viz Mařušenkovu monografii z roku 1998 s podrobnou analýzou této terminologie. – A.I.]

[Hauser 1980: 33-34]

3.3.2. Přesnost termínu

S jednoznačností souvisí **přesnost**. Termín musí vystihovat přesně pojmenovávanou skutečnost. V rozporu s touto zásadou je případ, kdy se jedna skutečnost pojmenovává několika slovy, terminologická synonymita. Jeví se

nám jako terminologická nadbytečnost. Přesto se s případy synonymity v názvosloví setkáváme. Bývá to někdy způsobeno tím, že se termíny vytvářejí současně na různých místech. Zejména u nových oborů v počáteční fázi vývoje terminologie se hledají vhodné termíny, uvádějí se různé pojmenovávací možnosti a teprve později se prosazuje snaha po pojmenovávací jednotnosti. Vcelku se v terminologii toleruje paralelní užití pojmenování domácího i cizího, které má často internacionální ráz: *mluvnice / gramatika, zeměpis / geografie, modální / způsobový, přívlastek / atribut, kopaná / fotbal, samočinný / automatický* aj. Avšak i zde může dojít k tomu, že se udrží jen jeden z členů dvojice. Např. základním pojmenováním zůstal název *rozhlás*, synonymní *rádio* se stalo hovorovým. Jindy jeden z členů zastará a přestane být termínem. To se stalo s dřívějšími názvy vědních oborů *přírodopyt, krásověda, měřictví*, kterých se již neužívá vedle *fyzika, estetika, geometrie*. Řidčeji se původní synonyma významově rozliší: z dvojice *vteřina / sekunda* označuje první z nich jednotku úhlové míry, druhé jednotku časovou. (Toto rozlišení si vynutila mezinárodní normalizace.) [Pilotní korpusové ověření kontextů užívání slov *vteřina* a *sekunda* ukázalo však, že v dané oblasti mezinárodní normalizace moc neuspěla. Vyhledávání v 4,6miliardovém podkorpusu Syn 5 podle lemmy *vteřina* s filtrem *přírodní vědy* dalo 914 kontextů, přičemž v absolutní většině kontextů šlo o význam právě jednotky časové. Význam jednotky úhlové míry jsme zaznamenali pouze v osmi z těch 914 kontextů, přičemž ve všech těch osmi kontextech šlo o sousloví *úhlová vteřina*. U slova *sekunda* za stejných podmínek jsme našli 706 kontextů, z nichž v absolutní většině případů šlo také o význam jednotky časové. Význam jednotky úhlové jsme nezaznamenali, zaznamenali jsme ale další významy, a to význam jednotky hudební a význam označení školní třídy. Přitom ani jedno sousloví **úhlová sekunda* nalezeno nebylo, viz *korpus.cz*/. Takže současná situace s dvojicí *vteřina / sekunda* je trochu složitější a o ekvipolentní opozici tam rozhodně nejde. – A.I.]

Přesný termín vyjadřuje pojem. Pojmový charakter významu termínu se projevuje v tom, že jej lze vyjádřit definicí a že není ovlivněn – nebo jen minimálně – kontextem. Termín je sám o sobě zřetelný a přesný. Platí to v plné míře o základních názvech jednotlivých oborů, které tvoří páteř každého názvosloví.

Pojmy příslušného oboru jsou systémově uspořádány. Tento systém má také odrážet terminologie. Činí tak prostřednictvím své slovotvorné stavby. Např. názvy početních úkonů se vyjadřují podstatnými jmény slovesnými: *sčítání, odčítání, násobení, dělení, odmocňování* atp., názvy prostředků se odvozují příponou *-č*: *počítač, děrovač, rozdělovač, třídící, pořadač* atp. Názvy prvků se v češtině tvoří příponou *-ik*: *kyslík, vodík, dusík, draslík* aj. Přídavné jméno ve složených chemických názvech vyjadřuje mocenství prv-

ků: *železný, železnatý, železitý, železičitý*. Vřazení do soustavy vyjadřují i termíny *c vitamín* (vedle *vitamínu a, b, k* aj.), β *záření* (γ).

[Hauser 1980: 34]

3.3.3. Ustálenost termínu

Termíny jednotlivých oblastí jsou **ustáleny a normalizovány**. Ustálenost musíme ovšem chápat relativně, nejde o neměnnost. Také termíny se mění. Buď proto, že se změní poznání jevu, termín pak nevyhovuje obsahově, nebo proto, že nevyhovuje jeho forma. Zásahy do terminologie se provádějí uvážlivě a změny nebývají obvykle radikální. Tím se liší vývoj termínů od spontánního vývoje neutrální slovní zásoby.

[Hauser 1980: 34-35]

3.3.4. Nosnost termínu

Po jazykové stránce má být termín **nosný**, operativní. To znamená, že má poskytovat možnosti dalšího tvoření: *kyslík – kysličník – okysličovat – okysličovadlo, čtverec – čtvercový – čtverečný, rod – rodový – bezrodý – rodovost*. Proto jsou ve výhodě termíny jednoslovné a nevýhodné termíny víceslovné. Srov. názvy hudebních nástrojů: *housle – houslař – houslista – houslový*

lesní roh -0-

Víceslovné názvy nejsou sice operativní, ale snadno se tvoří a mají velkou míru popisnosti.

[Hauser 1980: 35]

3.3.5. Neexpresivnost termínu

Úlohou termínů je pojmenovávat. Proto se zdůrazňuje jejich obsahová, nociónální funkce a připomíná se, že jakékoli příznaky citové nejsou žádoucí. Termín **nemá být expresivní**. V době vzniku odborného názvosloví se mohla uplatnit i slova v obecném jazyce expresivní nebo tvořená příponami, které takový příznak měly.

Takového druhu jsou např. deminutiva v terminologii anatomické: *lopatka, průdušinka, kladívko, kovádlínka, třmínek, bubínek, panenka* nebo botanické: *tyčinka, blanka, lodyžka, čiška, lístek, měchýřek, mochnička, penízek, měsíček* aj. Tyto zdobněliny označují věci malé bez vedlejšího citového příznaku, který bývá jinak u deminutiv rozšířen. Jistý zbytek expresivního chápání proniká u zoologických názvů jako *pyskoun, vruboun, luskoun, piš-tůcha, poletucha, outloň* vlivem přípon, které mívají expresivní zabarvení mimo terminologii. Vcelku však můžeme konstatovat, že se u termínů tohoto typu expresivní příznak vytrácí, že dochází k deexpresivizaci. Expresivní

bývají pojmenování obrazná nebo s neobvyklým přeneseným významem, proto jsou takové názvy pro terminologii málo vhodné.

[Hauser 1980: 35]

3.3.6. Definice termínu

Na základě rozboru požadovaných vlastností termínu dospíváme k definici:

Termín je lexikální jednotka sloužící odbornému vyjadřování s přesným, zpravidla pojmovým významem, ve svém oboru jednoznačná, ustálená a normalizovaná, bez vedlejších příznaků citových.

[Hauser 1980: 35]

3.3.7. Motivovanost termínů

Při vytváření termínů a posuzování jejich vhodnosti je důležitá otázka, zda jsou vhodnější termíny motivované nebo nemotivované. Přednost motivovanosti je v popisnosti a zřetelnosti. Zároveň zařazuje motivovaný termín do terminologické soustavy, např.: *uhlik, uhličitan, sirnatan; třetina, šestina; tlakoměr, hustoměr, úhломěr; kružnice, kolmice*. Z motivovaného termínu usuzujeme na jeho význam. Někdy nemusí být toto usuzování správné a motivovaný termín může naopak zavádět. Např. název *jednočlenná věta* ve srovnání s názvem *dvojčlenná věta* navozuje, že je to věta s jedním členem z těch, které obsahuje dvojčlenná věta, tj. podmětem nebo přísudkem. Skladby však uvádějí, že tento jeden (lépe jednotný) člen neoznačujeme názvem podmět nebo přísudek. Motivovaností, tzv. vnitřní formou, nevysvětlíme význam mluvnických názvů *předložka, doplněk*, zeměpisných termínů *poledník, rovník, vrstevnice*, anatomických: *vrátník, vlásečnice, slinivka, dvánáctník*. Termíny sémanticky tvořené naznačují motivaci jen vzdáleně, např. mluvnické názvy *kořen, kmen*, anatomické *lopatka, jablko, pánev*.

Ve srovnání s motivovanými jsou nemotivované názvy v menšině. Vyhovují pro svou jednoznačnost a přesnost. Je však nevýhodné to, že si je uživatelé musí osvojit. Termíny méně známých oborů působí pro nezavěšeného jako značky. K takovým nemotivovaným termínům patří *blizna, pestík, lata, mícha, bérec*. Nemotivované jsou názvy přejaté z jiných jazyků a názvy internacionální. To platí ovšem jen pro přejímací jazyk; kdo jazyk, z kterého název přišel, zná, dovede si význam odvodit. Cizí termíny vyhovují pro jednoznačnost a někdy vytlačují z tohoto důvodu názvy domácí, např. v terminologii lékařské: *rachitis, tuberkulóza, tetanus* (domácí názvy téměř zanikají: *křivice, souchotiny, ztrnutí šíje*). Přemíra cizích názvů má i své nevýhody souvisící s jejich výslovností, pravopisem, ohýbáním a využitím v projevech (v přesycenosti projevu cizími prvky).

[Hauser 1980: 35-36]

3.3.8. Tvoření termínů

Termíny se v češtině tvoří tak jako jiná slova. Nejčastějším postupem je odvozování příponami. Setkáváme se s názvy takto utvořenými ve všech názvoslovných soustavách: *nemocnost, poruchovost, sňatečnost, úrazovost; sušička, třídička, dělička; rostlinář, krmivář, topenář, údržbář*. Využity jsou rovněž odvozeniny předponové: *prajazyk, prahory; pakobylka, pakůň; odmocnit, sestrojít, odvzdušnit*.

Složeniny jsou v odborných názvech zastoupeny relativně hojně: *tlakoměr, vlhkoměr, otáčkoměr; plynovod, ropovod, parovod*. Zvláštním typem omezeným na termíny jsou spojení se symbolickým označením: *c vitamín, RH faktor, U železo*.

Zkratky a zkratková slova se šíří v terminologii teprve v poslední době: *VKV* (velmi krátké vlny), *LPK* (lékařská posudková komise), *pam* (práce a mzdy), *ekg* (elektrokardiogram), *tbc* (tuberkulóza) aj.

Značnou část každé terminologie reprezentují pojmenování víceslovná, terminologická sousloví. Mají výhodu ve značné popisnosti i v tom, že dobře vyjadřují pojmovou systémovost, nadřazenost a podřazenost. Jejich nejčastějším typem je spojení přívlastkového (určujícího) adjektiva se substantivem: *podstatné jméno, první pád, větný člen; rotační válec, zbožní výroba, ostrý úhel, kosmická loď, legovaná ocel, umělá družice, samočinný počítač*. V některých terminologiích je obvyklý obrácený slovosled: substantivum a adjektivum: *chlorid sodný, kyselina sírová, tygr bengálský, mák polní, kudlanka nábožná*. Méně časté jsou souslovné typy s určujícími substantivy: *hod kladivem, rovnice přímky, rovnice o dvou neznámých, příslovečné určení způsobu, bod varu*. Nová sousloví vznikají v jazyce naprostou převahou právě pro potřeby odborného pojmenování.

Přízpůsobování běžných slov, tzv. sémantického tvoření, se v terminologii také využívá. Specifikují se takto slova širokého významu, která bývají pak jako termíny společná několika disciplínám, i když mají v různých oborech významy dále specializované: *pole, oběh, lože, základ, těleso, útvar, hodnota, clona*. Diferenční význam dodává obvykle přívlastek: *krevní oběh – oběh peněz, magnetické pole – slovní pole*.

Mnoho termínů bylo přejato z jiných jazyků. Např. v hudebním názvosloví jsou slova italského původu: *piano, allegro, sonatina, cembalo*, ve sportu jsou slova anglická: *gól, driblink, trénink, sprint, fotbal, golf, ofsajd, tenis*; anglismy jsou i v názvosloví hudebním a módním: *country beat, džez, play back, make up*. Řada názvů je mezinárodních, užívaných v jiných jazycích: *biologie, astronomie, kosmonaut, infinitiv, automatizace, materialismus*. Mezinárodní terminologii přesahuje odborná terminologie rámcem národního jazyka. Uspodňuje to přejímání informací z jiných jazyků při studiu cizí literatury a umožňuje snadnější dorozumění. Internacionalizace je výrazná v nových oborech, jako jsou kybernetika, teorie informace, výpočetní technika.

Nevýhoda užívání cizích názvů v českých kontextech, jejich někdy malá přizpůsobivost vede k snaze po zcestování názvosloví. Vedle nově utvořených domácích náhrad se přitom uplatňuje také doslovné překládání názvů, kalkování: *pronomem – zájmeno, adverbium – příslovce, etnografie – národopis.*

[Hauser 1980: 36-37]

3.3.9. Vnitřní rozvrstvení terminologie

Názvosloví různých oborů není stejné povahy. Obvykle rozlišujeme:

- a) terminologii vědních oborů
- b) výrobních a technických oborů
- c) řemesel

V první skupině jsou vědy základní jako matematika, fyzika, chemie, biologie, jazykověda a vědy speciální, zvláštní úseky uvnitř těchto věd, např. geometrie, aritmetika, mechanika, optika atp. Ve druhé skupině aplikované výrobní a technické úseky.

Uvnitř terminologií těchto oborů rozdělujeme podle obsahu a systémové závažnosti termíny:

- a) pojmoslovné
- b) popisné
- c) technologicko-praktické

Pojmoslovné termíny tvoří základní názvoslovnou síť. Jsou obecného významu, např. v gramatice sem patří názvy: *slovo, hláska, věta, slovní druh*; v geometrii: *obdélník, krychle, válec, úsečka, tečna*. Popisné termíny vytvářejí v jednotlivých oborech tzv. nomenklaturu, souhrn systematických pojmenování jevů, kterými se obor zabývá.

Obsáhlé nomenklatury mají přírodní vědy, botanika, zoologie, anatomie, chemie. Nomenklатурní termíny bývají přísně normalizovány a mění se poměrně zřídka. Větší úpravy se provádějí, jen vyžaduje-li to nové systémové uspořádání jejich soustavy nebo nové pojetí některých jevů. Svou pojmenovovací strukturou se zařazují tyto názvy do systému vyjádřením druhu nebo i rodu: *hrachor lecha, čirůvka havelka, žampion zápašný, cvrčík mravenčí* aj. Nomenklатурní povahy jsou názvy fyzikálních jednotek: *volt, ampér, kilopond, ohm, joule, rentgen* aj.

Součástí některých terminologií jsou i názvy jednotlivých předmětů zkoumání, jako např. v zeměpisu vlastní jména označující státy, země, osady, hory, řeky atp.: *Vietnam, Sýrie, Kyjev, Sofía, Triglav, Sáva, Nil*, v astronomii názvy nebeských těles: *Země, Jupiter, Měsíc, Mars, Polárka*.

Ve stylové klasifikaci se v odborné oblasti vyděluje styl ryze odborný od stylu populárně odborného. Odlišnost se obráží i v lexiku. Zatímco v ryze odborné vrstvě se užívá termínů, styl populárně odborný používá vedle nich i odborných slov nenormalizovaných, tzv. polotermínů a pojmenování zcela neterminologické povahy. Polotermíny nejsou součástí terminologické sou-

stavy, např. *baterie* místo *akumulátor*, *lampa* místo *elektronka*. Některá taková slova jsou za hranicí spisovnosti, mají příslušnost slangovou: *pasák*, *živocháň*, *couvák*.

[Hauser 1980: 37-38]

3.3.10. Slovnědruhá povaha termínů

Někdy bývají termíny omezovány jen na podstatná jména, na pojmenování předmětů a jevů: *světlo*, *hlučnost*, *zrychlení*. Adjektivní termíny se chápou jen ve spojení s termíny substantivními ve složených pojmenováních: *zpětná vazba*, *inteligentní kvocient*, *skupinové vyučování*. Zdůrazňuje se jejich úloha diferencovat a specifikovat: *lehká atletika* – *těžká atletika*, *bílé krvinky* – *červené krvinky*, *šedý zákal* – *zelený zákal*. Jsou však také adjektiva v úloze termínů, která nejsou přímo vázaná na sousloví: *pravouhý*, *rovnoběžný*, *protilehlý*. Musíme proto uznávat i jejich terminologickou povahu.

Od terminologických přídavných jmen jsou odvozena příslovce: *rovnoměrně*, *pravouhle*, *rovnoběžně*, *příslověčně*, *větně*. Také ona mají platnost termínů. Pro některé obory jsou příznačná zvláštní terminologická příslovce, např. *ležmo*, *skrčmo*, *dřepmo*, *snožmo*, *obouruč* (gymnastika).

Často se pochybuje o terminologických slovesech. Z dokladů je však patrné, že takové případy existují a není jich málo. Můžeme dokonce terminologická slovesa rozdělit do několika skupin podle jejich tvoření, povahy a funkce v terminologii:

1. samostatné termíny

a) přímé: *násobit*, *odmocňovat*, *umocňovat*, *integrovat*, *skloňovat*, *časovat*, *synchronizovat*, *rafinovat*

b) odvozené od podstatných nebo přídavných jmen: *okysličovat*, *opylovat*, *zavodnit*, *zalesnit*, *odvětvovat*, *silážovat*, *vzpažit*, *upažit*, *soustružit*, *frézovat*, *pokovovat*, *chromovat*

2. adaptované termíny vzniklé přenesením slov z běžné slovní zásoby: *vyvolat*, *ustálit*, *zvětšit* (fotografie), *zajíždět*, *spouštět*, *řadit* (motorismus), *dělit*, *řešit*, *krátit* (matematika)

3. spolitermíny v terminologických spojeních nebo kontextech: *posunovat vagóny*, *zvyšovat otáčky*, *vyvažovat kola*, *přetáčet motor*, *spínat proud*, *dotahovat šroub*.

[Hauser 1980: 38-39]

3.3.11. Místo termínů ve slovní zásobě a jejich vývoj

Podíl termínů ve složení slovní zásoby národního jazyka je obrovský. Žádná ze stylových oblastí nemá také tak velký lexikální rozsah jako odborná. Při zachycování slovní zásoby národního jazyka vyvstává tedy pro lexicografy problém, do jaké míry zařazovat do slovníku odborné názvy. Úplnost je vyloučena pro jejich rozsah. Kdyby se měly zachytit termíny všech oborů,

rozsah slovníku by se několikrát zvětšil. [Dodal bych k tomu, že by se takový slovník se všemi možnými terminologickými významy stal úplně nepřehledný pro uživatele, jen si vzpomeňte jak jste se prodírali stránky tlustých slovníků s podrobnými popisy kontextů využití té či oné předložky. – A.I.] Proto jsou ve slovníku uváděny jenom názvy základních oborů, a to s omezením na nejrozšířenější a nejdůležitější.

Vývoj termínů se vyznačuje stálým růstem i tím, že termíny jsou z celé slovní zásoby nejvíce přístupné umělým zásahům, normalizování, regulování, uspořádání. Vývoj se projevuje i ve vztahu k běžné slovní zásobě. Mnoho původně odborných názvů speciálních oborů se stává součástí neutrální slovní zásoby, determinologizuje se. Tento proces postihuje ve značné míře termíny technické, např. *zářič, tranzistor, transformátor, karburátor, série, ropovod*.

[Hauser 1980: 39]

3.4. POETISMY

Slova omezená na užívání v uměleckém stylu se nazývají **poetismy**. Tvoří vcelku nepříliš rozsáhlou lexikální vrstvu. Jejich vznik a užívání jsou spjata s uměleckými osobnostmi a směry. Poprvé se zvláštní básnická slova objevila v době obrozenské. V duchu tehdejších představ o výlučnosti básnického jazyka a jeho odlišnosti od jazyka běžného byla záměrně vytvářena odlišná slova. Některá z nich zanikla a připomínají se jen v této dobové souvislosti: *skalobr, milozář, zimodech, větrovůz, hvězdořeka, celota, větvice, ježeřiště, mladoň, truchleme, mrtvolina*. Několik z nich zůstalo jako poetismy: *bol, modrojas, lepý, rov* nebo se stalo slovy knižními: *lučina, skalina, chrabřý*. Původní poetický ráz ztratila a stala se neutrálními slova *svit, oslavenec, prázdnota, třtina, výšina, dalekosáhlý*.

Poetismy si vytvářela také básnická škola májovců: *hrdobce, sladkobolný, srdcejemný, zlatorusý, řasný* a zvláště lumírovců: *dol, tes, kles, ron, kyn, hled, lazurný, slední, mrazný, burný, čaruplný*.

Někdy přebírala úlohu poetismů slova cizí: *mystický, despotický, desiluze* (u lumírovců), *polyfonie, extáze, cyklon, meditace* (u symbolistů).

Většinou jsou tedy poetismy spjata se starším básnickým jazykem. Příznak zastarávání provází poetismy vystupující jako synonyma slov běžných: *vesna* – jaro, *luna* – měsíc, *jeseň* – podzim, *ručej* – potok, *oř, komoň* – kůň, *čarný* – čarovný, *jarý* – bujný, *niva* – pole, *haluz* – větev.

Poměrně zřídka vytvářejí poetismy i básníci nové doby, srov. např. poetismy **F. Halase**: *kostižerný, jarnička, zimula, nocula, obžurka, rozmilovanost, přištěbetat, pekelcování*. Mnohé tyto poetismy mají ráz neologismů.

[Hauser 1980: 40]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Když mluvíme o vrstvách slov podle slohových příznaků, co můžeme říci o vrstvě slov hovorových a vrstvě slov knižních?
2. Na které projevy je vázána hovorová lexikální vrstva / knižní lexikální vrstva?
3. Zda je ta vázanost absolutní a proč?
4. Proč v současné české stylistice místo staršího termínu *funkční styl hovorový* je užíván termín *funkční styl prostědělovací*?
5. Proč termíny a poetizmy představují jistý protiklad, pokud jde o jejich základní vlastnosti?
6. Zda můžeme mluvit také o publicismech jako o zvláštní lexikální vrstvě?
7. Z kterých dvou částí se skládá podle P. Hausera hovorová lexikální vrstva?
8. Zda hranice mezi hovorovou vrstvou na jedné straně a obecnou češtinou a slangem na druhé jsou pevné?
9. Jak se kombinuje hovorovost s expresivitou?
10. Proč je hovorová vrstva v neustálém vývoji?
11. V čem se ten vývoj projevuje?
12. Proč je stylové hodnocení do značné míry subjektivní?
13. Proč je univerbizace rozšířeným postupem tvoření hovorových slov stejně jak to je se slangem?
14. Co je nevýhodou univerbizovaných názvů?
15. Zda je část hovorových slov cizího původu?
16. Jak pociťujeme hovorová slova v psaném projevu?
17. K čemu jsou užívána hovorová slova v krásné literatuře.
18. Zda je užívání hovorových slov možné také v psaných projevech publicistických?
19. Zda jsou knižní slova vázána především na jazyk psaný?
20. Zda jsou knižní slova spojena s tím či oním funkčním stylem?
21. Ve srovnání s kterými lexikálními prostředky příznak knižnosti je patrný?
22. Zda jsou ostré hranice mezi prvky neutrálními a knižními?
23. Kde se využívá knižních pojmenování (z pohledu stylového třídění vertikálního)?
24. Čemu říkáme *odborné názvy* nebo *termíny*?
25. Jde o lexikální vrstvu homogenní?
26. Kterým obecným požadavkům má termín vyhovovat?
27. Zda všechny existující termíny těm požadavkům opravdu vyhovují?
28. Který z těchto požadavků je nejzávažnější a proč?
29. Co znamená absolutně jednoznačný termín?

30. Zda je absolutně jednoznačných termínů v jazyce hodně?
31. Co míníme, když mluvíme o relativní jednoznačnosti termínů?
32. Zda může lexikální jednotka mít jeden (nebo více) neterminologický význam a jeden (nebo více) terminologický?
33. Za jakých okolností můžeme mluvit o terminologických homonymech?
34. Zda je mnohознаčnost slova na závalu jeho terminologické úloze?
35. Co míníme, když mluvíme o přesnosti termínu?
36. Jak se zásadou přesnosti souvisí terminologická synonymita?
37. Proč se s případy synonymity v názvosloví občas setkáváme?
38. Který druh synonymity je v terminologii vcelku tolerován?
39. K čemu se ale může dojít i v takových případech?
40. V čem se projevuje pojmový charakter významu termínu?
41. Jak jsou uspořádány pojmy příslušného oboru?
42. Jak to systémové uspořádání odráží terminologie?
43. Proč můžeme mluvit o ustálenosti termínu?
44. Co znamená *nosnost* termínu?
45. Zda jsou víceslovné názvy v něčem dobré?
46. Proč termín nemá být expresivní?
47. Zda v terminologii se mohou uplatnit slova, která jsou v jazyce obecně expresivní?
48. Jak můžeme definovat termín z hlediska lexikologie?
49. V čem je přednost motivovaných termínů před nemotivovanými?
50. Proč může motivovaný termín zavádět?
51. V čem je výhoda a v čem je nevýhoda nemotivovaných termínů?
52. O která slova jde, když mluvíme o termínech nemotivovaných?
53. V čem je výhoda a v čem je termínů cizího původu?
54. Jak se termíny tvoří?
55. Čemu říkáme terminologická sousloví?
56. V čem je výhoda terminologických sousloví?
57. Jak můžeme zhodnotit podíl termínů ve složení slovní zásoby národního jazyka?
58. Proč při zachycování slovní zásoby národního jazyka vyvstává pro lexikografy problém, do jaké míry zařazovat do slovníku odborné názvy?
59. Čemu říkáme poetismy?
60. Zda jde o četná pojmenování?
61. Kdy se podle P. Hausera objevila zvláštní básnická slova v češtině poprvé?
62. Co se stalo s těmi obrozeneckými poetismy?
63. Zda se tvořily poetismy i později?

KLÍČE

1. Když mluvíme o vrstvách slov podle slohových příznaků, co můžeme říci o vrstvě slov hovorových a vrstvě slov knižních?

Hovorovost a knižnost tvoří z tohoto příznakového hlediska protikladnou dvojici, dva krajní póly stylových příznaků, odrážejících se od lexikálních prostředků bezpříznakových, stylově neutrálních.
2. Na které projevy je vázána hovorová lexikální vrstva / knižní lexikální vrstva?

Hovorová lexikální vrstva je vázána na projevy mluvené, knižní na psané.
3. Zda je ta vázanost absolutní a proč?

Ta vázanost není absolutní. Když se podíváme do Českého národního korpusu, tak snadno najdeme slova hovorová také v (pod)korpusech psaných. Například slovo *česnečka*, které je označeno ve Velkém česko-ruském slovníku z roku 2005 jako slovo *hovorové*, je zastoupeno v (pod)korpusu Syn2015 – což je korpus tvořený písemnými texty – 34krát.
4. Proč v současné české stylistice místo staršího termínu *funkční styl hovorový* je užíván termín *funkční styl prostěsdělovací*?

Jak už bylo řečeno, ani u těch hovorových slov spojení s funkčním stylovým rozlišením není absolutní. Snad proto v současné české stylistice místo staršího termínu *funkční styl hovorový* je užíván termín *funkční styl prostěsdělovací*, který neprovokuje to nežádoucí ztotožňování.
5. Proč termíny a poetismy představují jistý protiklad, pokud jde o základní vlastnosti?

Termíny a poetismy představují jistý protiklad, pokud jde o základní vlastnosti: termín je jednoznačný, přesný, necitový a normalizován, kdyžto poetismy jsou často expresivní a postrádají znaky termínů.
6. Zda můžeme mluvit také o publicismech jako o zvláštní lexikální vrstvě?

O existenci zvláštní lexikální vrstvy typické pro styl publicistický, o tzv. publicismech, se pochybuje. Ti, kdo jejich svébytnost obhajují, poukazují na ustálenost, velkou frekvenci v projevech a zejména na oťfelost, automatizaci jako na jejich specifické znaky. Jejich výčet však ukazuje, že jsou to

- rysy vyplývající z užití slov a nepatří k jejich struktuře.
7. Z kterých dvou částí se skládá podle P. Hausera hovorová lexikální vrstva?

P. Hauser píše, že v hovorové vrstvě se vyděluje část spisovná a část nespisovná, složená z pojmenování obecné češtiny a slangů, která sem pronikla obecným rozšířením.
 8. Zda hranice mezi hovorovou vrstvou na jedné straně a obecnou češtinou a slangem na druhé jsou pevné?

Ne. Hranice mezi hovorovou vrstvou na jedné straně a obecnou češtinou a slangem na druhé nejsou pevné, protože to pronikání stále postupuje.
 9. Jak se kombinuje hovorovost s expresivitou?

Hovorová slova bývají často expresivní, například *průšvih*, *fajnovka*, *binec*.
 10. Proč je hovorová vrstva v neustálém vývoji?

Hovorová vrstva je v neustálém vývoji, protože přísluší živému mluvenému jazyku.
 11. V čem se ten vývoj projevuje?

Projevuje se nejenom přejímáním nespisovných slov, ale také ztrátou hovorového zabarvení a přesunem slov k neutrální slovní zásobě. Přitom se prostřednictvím hovorové vrstvy stávají neutrálními i slova obecná a slangová, jako např. *písemka*, *češtinář*, *silničář*.
 12. Proč je stylové hodnocení do značné míry subjektivní?

Stylové hodnocení je do značné míry subjektivní, protože je však závislé na vzdělání, krajovém původu i generační příslušnosti uživatele. Co se jeví mladší generaci jako neutrální, pociťuje generace starší jako hovorové.
 13. Proč je univerbizace rozšířeným postupem tvoření hovorových slov stejně jak to je se slangem?

Jednoslovná pojmenování se prosazují pro svou krátkost a nosnost (operativnost): *tryskáč* (tryskové letadlo), *Václavák* (Václavské náměstí), *záchranka* (vůz záchranné stanice).
 14. Co je nevýhodou univerbizovaných názvů?

Podobně jak je to se slangem, nevýhodou univerbizovaných hovorových názvů je jejich případná homonymita. Například slovo *škodovka* může označovat auto, lokomotivu nebo továrnu.

15. Zda je část hovorových slov cizího původu?
 Ano. Četná hovorová slova jsou cizího původu, většinou přejatá z němčiny: *kšeft, ksicht, pucovat, flek, parta* aj.
16. Jak působíme hovorová slova v psaném projevu?
 V psaném projevu spisovném působíme hovorová slova jako příznaková.
17. K čemu jsou užívána hovorová slova v krásné literatuře?
 Hovorová slova mohou být užívána v krásné literatuře pro charakteristiku řeči postav.
18. Zda je užívání hovorových slov možné také v psaných projevech publicistických?
 Ano. Pomocí českého národního korpusu můžeme doložit hojně užívání hovorových slov také v psaných projevech publicistických.
19. Zda jsou knižní slova vázána především na jazyk psaný?
 Ano. Knižní slova jsou vázána především na jazyk psaný.
20. Zda jsou knižní slova spojena s tím či oním funkčním stylem?
 Ne. Knižní slova se nespojují s žádným funkčním stylem, ale vyskytují se ve všech stylových oblastech včetně funkčního stylu prostěsdělovacího, kterému se dříve říkalo funkční styl hovorový.
21. Ve srovnání s kterými lexikálními prostředky příznak knižnosti je patrný?
 Příznak knižnosti vystupuje ve srovnání se synonymními prostředky neutrálními nebo hovorovými. Tak stojí proti sobě slovo knižní a neutrální: *praviti – říci, jinoch – mládenec, roucho – oděv, obuvník – švec, arcí – ovšem, záhy – brzy*.
22. Zda jsou ostré hranice mezi prvky neutrálními a knižními?
 Ne. Mezi prvky neutrálními a knižními je plynulý přechod. Vývoj postupuje v obou směrech: neutrální slova zknížňují a knižní se stávají neutrálními.
23. Kde se využívá knižních pojmenování (z pohledu stylového třídění vertikálního)?
 Knižních pojmenování se využívá zejména ve vyšším stylu (rozlišovaném v stylovém třídění vertikálním).
24. Čemu říkáme *odborné názvy* nebo *termíny*?
 Jsou to pojmenování užívaná v odborném stylu, která tvoří zvláštní stylovou lexikální vrstvu.
25. Jde o lexikální vrstvu homogenní?
 Spíš ne, protože podle jednotlivých oborů mluvíme o odborném názvosloví jazykovědném, chemickém, zoologickém, historickém a podobně.

26. Kterým obecným požadavkům má termín vyhovovat? Jsou to podle P. Hausera:
1. jednoznačnost
2. přesnost
3. ustálenost
4. nosnost
5. neexpresivnost.
27. Zda všechny existující termíny těm požadavkům opravdu vyhovují? Ne. Požadované vlastnosti jsou ideální, v praxi se vyskytuje řada termínů, které se proti některé z nich prohřešují, ale přesto slouží svému pojmenovávácímu účelu.
28. Který z těchto požadavků je nejzávažnější a proč? Nejzávažnějším požadavkem je jednoznačnost, protože souvisí přímo s požadavkem maximální určitosti vědeckého vyjadřování.
29. Co znamená absolutně jednoznačný termín? Je to termín označující pouze jednu skutečnost. Z termínů domácího původu jsou to třeba *citoslovce*, *zájmeno*, *sloveso*, *podmět*, *dokonavý*, *obratník*, *kysličník*, *okvětí*, *prvohory*, z termínů cizích to budou *infinitiv*, *laser*, *cyklotron*, *vitamín*.
30. Zda je absolutně jednoznačných termínů v jazyce hodně? Ne. Absolutně jednoznačných pojmenování je v jazyce málo, proto se v terminologii vystačí s jednoznačností relativní.
31. Co míníme, když mluvíme o relativní jednoznačnosti termínů? To znamená, že odborný název je jednoznačný uvnitř příslušné terminologie.
32. Zda může lexikální jednotka mít jeden (nebo více) neterminologický význam a jeden (nebo více) terminologický? Ano. Například slovo *spojka* ve svém základním (neterminologickém) významu označuje všechno, co spojuje, kdyžto v lingvistice je to slovní druh, v motorismu je to část auta, ve vojenství je to voják s určitým úkolem a tak dále.
33. Za jakých okolností můžeme mluvit o terminologických homonymech? Tam, kde slova fungují jako termíny v několika oborech a jejich významy nemůžeme vysvětlit přenesením, mluvíme o terminologických homonymech: *reakce* – v chemii / v politice; *asimilace* – ve fonetice / v etnografii / v botanice.
34. Zda je mnohoznačnost slova na závalu jeho terminologické úloze? Mnohoznačnost slova není v zásadě na závalu jeho terminologické úloze. V tom či oním oboru se vždy rozumí jen příslušný terminologizovaný význam, ostatní význa-

- my sem nepřesahují. Jiné je ovšem, je-li slovo mnohoznačné uvnitř jednoho oboru. Pak je to horší, protože jednoznačnost vyjádření v takových případech není zachována.
35. Co míníme, když mluvíme o přesnosti termínu? To znamená, že termín musí vystihovat přesně pojmenovávanou skutečnost.
36. Jak se zásadou přesnosti souvisí terminologická synonymita? Případy terminologické synonymity, když jedna skutečnost je pojmenována několika slovy, je v rozporu se zásadou přesnosti a jeví se nám jako terminologická nadbytečnost.
37. Proč se s případy synonymity v názvosloví občas setkáváme? Bývá to někdy způsobeno tím, že se termíny vytvářejí současně na různých místech. Zejména u nových oborů v počáteční fázi vývoje terminologie se hledají vhodné termíny, uvádějí se různé pojmenovávací možnosti a teprve později se prosazuje snaha po pojmenovávací jednotnosti.
38. Který druh synonymity je v terminologii vcelku tolerován? Vcelku se v terminologii toleruje paralelní užití pojmenování domácího i cizího, které má často internacionální ráz: *mluvnice / gramatika, zeměpis / geografie, kopaná / fotbal* a podobně.
39. K čemu se ale může dojít i v takových případech? Avšak i zde může dojít k tomu, že se udrží jen jeden z členů dvojice. Např. základním pojmenováním zůstal název *rozhlas*, synonymní *rádio* se stalo hovorovým. Jindy jeden z členů zastará a přestane být termínem. To se stalo s dřívějšími názvy vědních oborů *přírodopyt, krásověda, měřictví*, kterých se již neuzívá vedle *fyzika, estetika, geometrie*.
40. V čem se projevuje pojmový charakter významu termínu? Pojmový charakter významu termínu se projevuje v tom, že jej lze vyjádřit definicí a že není ovlivněn – nebo jen minimálně – kontextem.
41. Jak jsou uspořádány pojmy příslušného oboru? Pojmy příslušného oboru jsou uspořádány systémově.
42. Jak to systémové Terminologie to činí prostřednictvím své

- uspořádání odráží terminologie?
43. Proč můžeme mluvit o ustálenosti termínu?
44. Co znamená *nosnost* termínu?
45. Zda jsou víceslovné názvy v něčem dobré?
46. Proč termín nemá být expresivní?
47. Zda v terminologii se mohou uplatnit slova, která jsou v jazyce obecně expresivní?
48. Jak můžeme definovat termín z hlediska lexikologie?
49. V čem je přednost
- slovotvorné stavby. Například názvy početních úkonů se vyjadřují podstatnými jmény slovesnými: *sčítání, odčítání, násobení, dělení, odmocňování* atp., názvy prostředků se odvozují příponou *-č*: *počítač, děrovač, rozdělovač, třídící, pořadač*, názvy prvků se v češtině tvoří příponou *-ik*: *kyslík, vodík, dusík, draslík* a tak dále.
- Protože i když se termíny taky mění, zásahy do terminologie se provádějí uvážlivě a změny nebývají obvykle radikální. Tím se liší vývoj termínů od spontánního vývoje neutrální slovní zásoby.
- To znamená, že termín má poskytovat možnosti dalšího tvoření: *kyslík* → *kysličník* → *okysličovat* → *okysličovací*. Proto jsou ve výhodě termíny jednoslovné a nevýhodné termíny víceslovné. Srov. názvy hudebních nástrojů: *housle* → *houslař* → *houslista* → *houslový, lesní roh* → ?
- Víceslovné názvy nejsou sice operativní, ale snadno se tvoří a mají velkou míru popisnosti.
- Úlohou termínů je pojmenovávat. Proto se zdůrazňuje jejich obsahová, nociónální funkce a připomíná se, že jakékoli příznaky citové nejsou žádoucí.
- Ano. V době vzniku odborného názvosloví se mohla uplatnit i slova v obecném jazyce expresivní nebo tvořená příponami, které takový příznak měly, například deminutiva v terminologii anatomické (*lopatka, kladívko*) nebo botanické (*tyčinka, čiška, lístek, měchýřek*) označují věci malé bez vedlejšího citového příznaku, který bývá jinak u zdobnělin rozšířen.
- Termín je lexikální jednotka sloužící odbornému vyjadřování s přesným, zpravidla pojmovým významem, ve svém oboru jednoznačná, ustálená a normalizovaná, bez vedlejších příznaků citových.
- Přednost motivovanosti je v popisnosti a

- motivovaných termínů před nemotivovanými?
- zřetelnosti. Zároveň zařazuje motivovaný termín do terminologické soustavy, např.: *uhlík, uhličitan, sirmatan; třetina, šestina; tlakoměr, hustoměr, úhloměř; kružnice, kolmice.*
50. Proč může motivovaný termín zavádět?
- Protože někdy nemusí být naše usuzování motivovanosti termínu správné. Vnitřní formou stěží vysvětlíme význam mluvnických názvů *předložka, doplněk*, zeměpisných termínů *poledník, rovník, vrstevnice*, anatomických termínů *vrátník, vlásečnice, slinivka, dvanáctník*. Termíny sémanticky tvořené naznačují motivaci jen vzdáleně, například mluvnické názvy *kořen, kmen* nebo anatomické *lopátka, jablko, pánev*.
51. V čem je výhoda a v čem je nevýhoda nemotivovaných termínů?
- Nemotivované termíny vyhovují pro svou jednoznačnost a přesnost. Je však nevýhodné to, že si je uživatelé musí osvojit. Termíny méně známých oborů působí pro nezasvěceného jako značky, například *blizna, mícha, bérec*.
52. O která slova jde, když mluvíme o termínech nemotivovaných?
- Nemotivované jsou především názvy přejaté z jiných jazyků a názvy internacionální. To platí ovšem jen pro přejímací jazyk. Ten, kdo zná jazyk, z kterého název přišel, často dovede si význam odvodit.
53. V čem je výhoda a v čem je termínů cizího původu?
- Cizí termíny vyhovují pro jednoznačnost a někdy vytlačují z tohoto důvodu názvy domácí, například v terminologii lékařské *rachitis, tuberkulóza, tetanus* téměř úplně vytlačily domácí názvy *křivice, souchotiny, ztrnutí šije*. Přemíra cizích názvů má i své nevýhody souvisící s jejich výslovností, pravopisem, ohýbáním a využitím v projevech (v přesycenosti projevu cizími prvky).
54. Jak se termíny tvoří?
- Termíny se v češtině tvoří tak jako jiná slova. Nejčastějším postupem je odvozování příponami: *nemocnost, poruchovost, úrazovost; sušička, třídička, dělička; rostlinář, krmivář, údržbář*.
55. Čemu říkáme terminologická sousloví?
- Jsou to terminologická pojmenování více-slovná, která reprezentují značnou část

- každé terminologie.
56. V čem je výhoda terminologických sousloví? Mají výhodu ve značné popisnosti i v tom, že dobře vyjadřují pojmovou systémovost, nadřaděnost a podřaděnost.
57. Jak můžeme zhodnotit podíl termínů ve složení slovní zásoby národního jazyka je obrovský. Žádná ze stylových oblastí nemá tak velký lexikální rozsah jako odborná.
58. Proč při zachycování slovní zásoby národního jazyka vyvstává pro lexikografy problém, do jaké míry zařazovat do slovníku odborné názvy? Protože kdyby se měly zachytit termíny všech oborů, rozsah slovníku by se přílišně zvětšil. Proto jsou ve slovníku uváděny jenom názvy základních oborů, a to s omezením na nejrozšířenější a nejdůležitější.
59. Čemu říkáme poetismy? Jsou to slova omezená na užívání v uměleckém stylu.
60. Zda jde o četná pojmenování? Ne. Poetismy tvoří vcelku nepříliš rozsáhlou lexikální vrstvu.
61. Kdy se podle P. Hausera objevila zvláštní básnická slova v češtině poprvé? Podle P. Hausera, poprvé se zvláštní básnická slova objevila v době obrozenecké. V duchu tehdejších představ o výlučnosti básnického jazyka a jeho odlišnosti od jazyka běžného byla záměrně vytvářena odlišná slova.
62. Co se stalo s těmi obrozeneckými poetismy? Některá z nich zanikla a připomínají se jen v této dobové souvislosti (*skalobr, milozář, zimodech, hvězdořeka, jezeřiště*). Několik z nich zůstalo jako poetismy (*bol, modrojas, lepý, rov*) nebo se stalo slovy knižními (*lučina, skalina, chrabřý*). Původní poetický ráz ztratila a stala se neutrálními slova *svit, prázdnota, třtina, výšina, dalekosáhlý*.
63. Zda se tvořily poetismy i později? Poetismy si vytvářela také básnická škola májovců (*hrdobce, sladkobolný, srdcejemný, zlatorusý*) a zvláště lumírovců (*doř, kles, lazurný, mrazný, burný, čaruplný*). Poměrně zřídka vytvářejí poetismy i básníci nové doby, srov. například poetismy Františka Halase: *kostižerný, jarnička, zimula, nocula, rozmilovanost, přišťebetat*.

4. SLOVA ZASTARALÁ A SLOVA NOVÁ

4.1. VRSTVY SLOV PODLE ČASOVÝCH PŘÍZNAKŮ

Ve slovní zásobě současného jazyka se z časového hlediska vydělují zvláštní lexikální vrstvy na krajních pólech: slova zastarávající a slova nová. Vývoj ve slovní zásobě probíhá tak, že jsou některá slova z užívání vytlačována a zastarávají, jiná se do jazyka teprve nově dostávají. Tento proces postupuje ustavičně. V prvé řadě je odrazem společenského vývoje. Rozvoj výroby, kultury a vůbec celého života společnosti kladе požadavky na vznik nových pojmenování, na druhé straně spolu se zánikem věcí, změnou vztahů a poměrů vede k zániku některých pojmenování nebo k jejich zastarávání. Posun je však způsoben i vnitřním jazykovým vývojem, změnami v systému pojmenování, v slovtvorných strukturách, v synonymních řadách apod.

Hodnocení slov podle této časové platnosti je pro živost procesu nenasnadné, údaje brzy pozbývají platnosti a mění se. Kromě toho je každé podobné oceňování do značné míry subjektivní.

Poměrně stabilnější je jádro slov zastaralých, protože se udržují v povědomí starší generace a současně také tradicí a literaturou. Vrstva nových slov je nestabilnější, jako nové nebývá slovo pocítováno dlouho. [Buď se stává slovem neutrálním, nebo mizí. – A.I.]

[Hauser 1980: 40-41]

4.2. SLOVA ZASTARALÁ

Pojmenování, kterých se v soudobých projevech přestalo užívat nebo která jsou z užívání vytlačována, označujeme jako **zastaralá**. Jde však o slova, kterých ještě může být v jazyce užito, třeba pro potřeby zvláštního vyjádření, z důvodů věcných, stylistických i expresivních. Nepatří sem slova mrtvá, která se již v jazykových projevech neobjevují, jako jsou staročeská slova *tát* (zloděj), *debř* (údolí), *drbiti* (musiti). Užíváme označení slova zastaralá, abychom vystihli, že jde o proces vyčleňování ze slovní zásoby, nemůžeme taková slova označovat prostě jen jako stará. Stará slova žijící v jazyce po celá století mohou být součástí živé slovní zásoby, např. *matka*, *otec*, *země*, *voda*, *zelený*, *sedět* aj.

Podle věcných hledisek i podle jazykových znaků formálních a významových vydělujeme uvnitř vrstvy zastaralých slov **archaismy a historismy**. Rozdíl vytkneme při popisu obou skupin slov, upozorňujeme jen na to, že se v běžném hodnocení nerozlišují a názvem archaismy se označují obě tyto skupiny.

[Hauser 1980: 41]

4.2.1. Archaismy

Archaismy jsou pojmenování vytlačovaná z užívání jiným slovem běžným a živým. Představují tedy příznakové synonymum k synonymu neutrálnímu.

Archaismy dělíme podle několika hledisek.

[Hauser 1980: 41]

4.2.1.1. ROZLIŠENÍ PODLE POSTUPU ZASTARÁVÁNÍ

Podle postupu zastarávání rozlišujeme slova poněkud zastaralá nebo zastarávající a slova zastaralá. Rozdíl je tedy v míře stárnutí. Jako zastarávající označuje SSJČ např. slova *chmelovina* (pivo), *ctitelkyně*, *dějinstvo*, *dospělec*, *dvořenín*, *funebrák*, *avízo*, *hojíc*; zastaralá jsou: *bradýř* (holič), *drahný* (dlouhý), *kávník* (kávový ubrus).

[Hauser 1980: 41]

4.2.1.2. ROZLIŠENÍ Z VÝZNAMOVÉHO HLEDISKA

Z významového hlediska se archaismy vyskytují v různých tematických oblastech. Kromě pojmenování rozmanitých skutečností, vlastností a dějů se objevují archaismy i mezi spojkami: *anzto*, *ačkolivěk*, *anobrž* a citoslovci: *médie*, *namoutě*, *ajta*.

[Hauser 1980: 41]

4.2.1.3. ROZLIŠENÍ PODLE JAZYKOVÉ STRUKTURY

Podle jazykové struktury rozeznáváme archaismy: 1. lexikální, 2. hláskové, 3. slovotvorné, 4. sémantické.

1. **Lexikální** archaismy mají v současném jazyce synonyma představovaná slovy nepříbuznými: *an* (který), *šuba* (kožich), *šlojíř* (závoj), *škorně* (vysoké boty), *frejír* (hejsek), *vypulérovaný* (vyčištěný), *famrfnoch* (střapec), *pinta* (stuha), *škamny* (školní lavice), *pocivice* (kalhoty), *cirka* (asi), *fonelný* (silný). Jako archaismy se pocítují některé poetismy: *truchlenec*, *hvězdojasný*. Zastarávají slova knižní: *arci*, *oslyšet* i některá slova hovorová německého původu: *almara*, *kostn*, *šifonér*, *kasír*, *kšeft*. V odborné oblasti představují zastaralá slova názvy vědeckých oborů vytvořené v minulém století a už většinou zcela opuštěné: *silozpyt* (fyzika), *krásověda* (estetika), *lučba* (chemie), *dušesloví* (psychologie), *libomudrctví* (filozofie), *umnice* (logika), méně často termíny jednotlivých oborů: *časoslovo* (sloveso), *mluno* (elektřina), *talek* (mstek).

2. **Hláskové** archaismy jsou starými hláskovými variantami slov, jejichž význam se nijak nezměnil: *birýt* (baret), *ohořalý*, *šenkér*, *tejně*, *mučedník*.

3. **Slovotvorné** archaismy jsou tvořeny příponami u příslušného typu zastaralými. Patří sem stará deminutiva: *kabátec*, *houfec*, *mlýnec*, *praporec*, *sýrec*, *truhlice*, *lahvice*, *studnice*, *stolice*, *slovce*, *okénce*, *dřevce*. Archaická je přípona *-stvo* v názvech vlastností: *přátelstvo*, *hrdinstvo*, *sobectvo*, *manželstvo*. Vedle toho jsou archaická jednotlivá slova: *mládec*, *dílnice* (dílna), *měšténín*.

4. **Sémantické** archaismy jsou případy zastaralého významu mnohoznačných slov. Např. slovo *kus* je běžné v označení části, zastaralé ve významu *dělo*. Podobně jsou archaické významy slov: *branný* (hlídač v bráně), *loket* (délková míra), *kupec* (obchodník), *hotovost* (vojsko), *znamenitý* (sloužící jako znamení), *zlištný* (vhodný).

[Hauser 1980: 41-42]

4.2.2. Historismy

Historismy jsou slova označující věci, jevy, poměry již zaniklé. Užívá se jich vždy v kontextu příslušné doby, na kterou se váží. Takto bychom mohli rozlišit historismy římské: *atrium*, *falanx*, *prétor*, *liktor*, *circus*, *legie*, středověké: *purkmistr*, *cimbuří*, *parkán*.

Pro historismy je příznačné, že je můžeme seskupovat do věcných okruhů, protože právě souvisí se společenským životním stylem. Jako příklad uvedeme názvy starých zbraní: *řemdich*, *sudlice*, *kuše*, *samostríl*, *píšťala*, *halapartna*, *tulich*, *palaš*, *totach*, *hmoždíř*; staré vojenské tituly a poměry: *verbíř*, *kaprál*, *lajtnant*, *soldát*, *lancknecht*, *švališér*, *mušketýr*, *arkebuzýr*, *práče*, *ztracenec* atp. Rozsáhlejší tematické okruhy historismů tvoří:

názvy zařízení: *hubatka* (nádoba na pivo), *měděnice*, *okřín* (mísa)

názvy peněz: *groš*, *tolar*, *zlatka*, *rýnský*, *denár*, *šesták*

názvy řemeslníků a zaměstnání: *mečír*, *svičkař*, *svícník*, *platněř*, *kolomazník*, *forman*, *psář*, *poklasný*, *žnec*, *mlatec*.

Společensko-politickými historismy jsou názvy související s určitou společenskou epochou: s feudalismem *léno*, *leník*, *man*, *panoš*, *svobodník*, *robota*, *nevolník*, *poddaný*, *desátek*, *dráb*, *panské*; s kapitalismem: *továrník*, *nádeník*, *deputátník*, *ratejna*, *čeledín*, *čeládka*, *děvečka*, *pacholek*, *pastouška*, *žebračanka*, *četník*, *exekutor*.

Historismy jsou dílem původu domácího: *vozataj*, *koloděj*, *parolod'*, dílem cizího: *rathaus*, *ungelt* (celnice), *knecht* (pacholek).

[Hauser 1980: 42]

4.2.3. Užití zastaralých slov

Historismů i archaismů se užívá v uměleckém stylu pro vytvoření dobového koloritu. Proto se objevují zhusta v historické próze. Nalezneme je v

díle **A. Jiráka, Z. Wintra, V. Kaplického**. Historismy jsou dnes pro nás též pojmenování z **Haškova Dobrého vojáka Švejka: ordonanc, kurát, obršt, štábarct, garnizóna, mocnář, fěnrich, pucflek, batalión, marškumpanie, sapér** atp., ilustrující poměry starého Rakousko-Uherska. Archaismy spolu s knižními prvky dodávají projevu patetičnosti a slavnostnosti. Jsou tedy prostředkem tzv. vyššího stylu. Na pozadí neutrální a zejména hovorové slovní zásoby nápadně vynikají, a mohou proto sloužit k charakteristice postav nebo k vyvolání komičnosti. Je tedy užití archaismů vždycky záměrné a slohově příznakové. Nepříznakové jsou archaismy objevující se jako jazykový relikt v některých frazeologismech, např. není *zbla* pravdy, vzít na *paškál* (= *pascha*, velikonoční svíce, pak přeneseně modlitby), nechat na *holičkách* (holičky = nezralé ovoce) aj.

Užití historismů má odlišný charakter. Kromě záměrného použití v uměleckém stylu, o němž jsme se zmínili, mají historismy své místo ve stylu odborném. Užívá se jich jako základních pojmenování ve vědeckých pojednáních historických, v učebnicích dějepisu, v populárně vědných dějepisných článkách apod.

Zastaralá slova se za určitých podmínek mohou stát znovu slovy živými. Představují potenciální pramen rozšiřování slovní zásoby. V historii našeho jazykového vývoje známe takové případy z období národního obrození. Tentokrát došlo k záměrnému oživení staré slovní zásoby, tehdy už zapomenuté. Programově propagoval tento způsob zvláště **Josef Dobrovský**, který mu dával přednost před novotvořením. Obecně se soudí, nemáme ovšem celý proces dokumentačně doložen, že v té době bylo obnoveno množství starých slov. V nové době je ožívování starých slov jen sporadické. Ožívují pouze historismy, avšak tak, že se jich užije pro označení nové věci původní věci nějak podobné, např. *samopal, tarasnice, houfnice* byly původní názvy zbraní husitských, dnes označují zbraně moderní.

[Hauser 1980: 43]

4.3. NEOLOGISMY

Druhý pól časových příznaků představují **slova nová, neologismy**.

Jsou to slova užívaná nejprve menším okruhem uživatelů, někdy dokonce jen jediným autorem. Postupně se šíří, a jakmile vejdou do obecného užívání, ztrácejí příznak novosti. To se děje někdy rychleji, jindy pomaleji. Např. dnes se už jako neologismy nepocítují pojmenování objevivší se poměrně nedávno v souvislosti s dobýváním vesmíru: *kosmonaut, kosmodrom, lunochod, vesmírná loď, orbitální stanice* atp. Označení slova jako neologismus závisí tedy na společenských podmínkách a na společenském hodnocení. Potud je to také otázka sociolingvistická. Z jazykového hlediska vystupuje do popředí možnost vřazení slova do slovní zásoby ovlivněná jeho strukturou, potřebností v

pojmenovávacím systému. I když je tedy přesné vymezení neologismů obtížné, někdy subjektivní a hranice mezi nimi a neutrálními slovy plynulá, můžeme za ně považovat takové lexikální jednotky, které dosud nebyly součástí lexikální zásoby, které však mají možnost stát se jí.

[Hauser 1980: 43-44]

4.3.1. Neologismy strukturní a neologizmy kontextové

V lexikologii jde o neologismy strukturní, o pojmenovávací jednotky, nikoli o nové užití slova, o neologismy kontextové, objevující se jako aktuální v promluvách jednotlivých mluvčích. Nejsou jimi ani záměrné deformace slov (*karamád*) nebo novotvoření z neznalosti jazykových prostředků u cizinců nebo u dětí (dětská slova jako např. *piška* = tužka atp.). Kontextovým neologismům se blíží i neobvyklé užití slova v uměleckém stylu.

[Hauser 1980: 44]

4.3.2. Neologismy a historické epochy

Neologismy vztahujeme vždy k současnosti. Protože okamžitý stav po této stránce vlastně neznáme (nemůžeme říci, které slovo právě teď vzniklo), hodnotíme jako neologismus pojmenování, které se objevilo nedávno, od jehož vzniku nás dělí nepříliš velký časový odstup. Můžeme také hovořit o neologismech vzhledem k určité časové hranici nebo k určité epoše. Takto, označujeme jako neologismy poloviny 14. století Klaretova slova *čtena*, *hlasná*, pro pozdější dobu Husova slova *obžerník*, *radovník*, *chvalník*, *křivochvalec*, *křivověrec*, *břichoplncě*, *bláznomluvenie*, *hovaditi*, *jedovatiti*. J. A. Komenský uvedl do života řadu slov jako *chumlice*, *točenina*, *kalotání*, *lopotování*, *syllaboměrec*, *každodeniček*, *školdozorce*. K novotvarům V.J. Rosy patří *čechořečnost*, *časoslovo*, *přednosta*, *měšťanosta*. V tom smyslu chápeme obrozené neologismy, jichž je velmi mnoho, uvedme jen: *vzduch*, *tklivý*, *půvab*, *okres*, *podmět*, *mrož*, *žralok*. <...>

[Hauser 1980: 44]

4.3.3. Vnější mimojazykové příčiny vzniku neologismů

Neologismy vznikají z příčin vnějších i vnitřních. Vnější mimojazykové příčiny jsou vyvolány společenskou potřebou pojmenovat nově se objevivší věci. <...>

Je přirozené, že se nové názvy opatřují především pro potřeby odborného vyjadřování a že tedy největší část neologismů tvoří termíny. Za příklad poslouží několik pojmenování z oblasti, která je poměrně nová, z výpočetní techniky: *čítač*, *kódovač*, *dekódovač*, *integrátor*, *násobička*, *opakovač*, *procesor*, *předěrování*.

[Hauser 1980: 44-45]

4.3.4. Vnitřní jazykové důvody vzniku neologismů

Vnitřní jazykové důvody vzniku neologismů jsou stylistické a strukturní. Potřeba nově odstíněného stylistického pojmenování vede ke vzniku neologismů básnických. Takové tvoření není bezprostředně vynuceno potřebami společenskými, ale může být ovlivněno dobovými názory na básnický jazyk. V době národního obrození se v duchu představ o výlučnosti básnického jazyka vytvářela zvláštní básnická slova jako *skalina, lučina, lesina, jezeřiště, chřestat, mramorobán, prachomrak, hvězdořeka*. Pro lumírovskou poetiku bylo neologizování také příznačné, např. *les, dol, kyn, hled, sled, černý, bájný, mrazný, ledný*. V dnešní umělecké stylové oblasti jsou neologismy poměrně řídké. Poetismy v básnické próze **F. Halase** jsou tedy spíše výjimkou: *cucalka, lízalka, obžurka, rozmilovanost, nocula, zimula, hopsáček, pekelcování*.

Se stylovou oblastí odbornou se v tvoření a hlavně šíření neologismů stýká stylová oblast publicistická. Mnoho neologismů z nejružnějších tematických okruhů se právě prostřednictvím publicistiky dostalo v obecnější známost, např. *skluz, nárůst, dopad, nárokovat*.

Pramenem neologismů je rovněž styl hovorový, který je jednak vytváří, jednak přejímá z obecné češtiny, ze slangu, popř. i z argotu. Takového původu jsou četná pojmenování jako *stavbař, dopravář, úchylkář, bytovka, zachytka*.

Strukturní důvody vedou ke vzniku nového pojmenování tam, kde staré nevyhovuje pro svou formu. Nová náhrada se lépe než dřívější pojmenování vřazuje do lexikálního systému, např. za starší složeninu *parolod'* se rozšířil pozdější *parník*, utvořený odvozováním. Ze stejného důvodu a navíc jako výraz zcestování terminologie se ujaly neologismy *letadlo* za *aeroplán, vrtulník* za *helikoptéra, rozhlas* za *rádio, dálnice* za *autostráda*.

Jindy nahrazují neologismy slova, která přestala vyhovovat z důvodů věcných. Název neodpovídal novému poznání. Proto vytlačil název *elektronka* starší *radiolampa, bleskosvod* starší *hromosvod*. Nevyhovující význam a změněná systematika vědní vedou také ke vzniku nových pojmenování, např. starší termín *větný člen rozšířený* byl nahrazen přesnějším pojmenováním *větný člen několikanásobný*. Svůj podíl tu má i ohled na nosnost pojmenování. Jednoslovné názvy jsou stručnější a umožňují další odvozování, názvy víceslovné tyto výhody nemají. Proto se univerbizované názvy vzniklé i jako neologismy hovorové nebo slangové stávají spisovnými, např. *železná dráha – železnice, závodník ve sjezdu – sjezdař, jízda na čas – časovka*.

[Hauser 1980: 45]

4.3.5. Neologismy původu domácího a cizího

Neologismy jsou původu domácího a cizího.

<...> **Domáci** neologismy se tvoří běžnými prostředky a postupy, přičemž se využívá především takových, které jsou produktivní. Podle způsobů jejich utváření rozlišujeme několik typů: [slovotvorné neologismy, souslovné neologismy, frazeologické neologismy, sémantické neologismy].

[Hauser 1980: 46]

4.3.6. Slovotvorné neologismy

Nová pojmenování jsou z největší části tvořena odvozováním. Zastoupena jsou u mnoha slovotvorných typů, někde roztroušeně, někde ve větších skupinách. Uvedeme některé z nich:

konatelské názvy s příponou *-ář*: *údržbář, horizontář, krmivář, obilnář, rostlinář, kukuřičář, výsadkář, vývojář, házenkář, slalomář, překážkář, dráhař, odbojář*;

přechýlená jména, s příponou *-ka*: *pedagožka, chirurgka, divačka, kosmonautka, fotbalistka, kapitánka, žokejka, frézařka, dispečerka*;

s příponou *-yně/-kyně*: *mistryně, ministryně, běžkyně, střelkyně*;

s příponou *-ice*: *jeřábnice, soustružnice, poručice, zdravotnice*;

názvy prostředků, zařízení a nástrojů: s příponou *-č*: *čítač, děrovač, obračeč, dělič, kráječ, vyoravač*;

s příponou *-ka/-čka*: *přenáška, převodovka, popiska, zdobička, třídička, mraznička*;

názvy frekvencí jevů s příponou *-ost*: *nemocnost, úrazovost, porodnost, sňatečnost, sledovatelnost*;

dokonavá slovesa tvořená předponou: *združstevnit, znárodnit, zestátnit, zagitovat, zareagovat, odsouhlasit, zkompletizovat, prokádrovat, vytypovat*.

Méně časté jsou složeniny, např. *ropovod, plynovod, rychlovýtah, rychlodráha, rychlovýkrm, velkofarma, vícestupňový, dřevozpracující*.

Nové jsou hybridní složeniny s první částí cizího původu: *autobrzdy, autokliče, elektrospotřebiče, fotopotřeby, mototurista*.

Příbylo slov s první částí cizího původu *mini-*: *minisukně, minipočítač, minipovídka*.

I jinak se kombinují prvky domácí a cizí: *paltest, sklolaminát*.

Zkratky se uplatňují v názvech podniků a institucí: VUML (večerní univerzita marxismu-leninismu), VÚMS (Výzkumný ústav matematických strojů), OZB (osobní zdravotnický balíček), MTZ (materiálně technická základna) aj. Nová jsou také zkratková slova *kovral, jektor, alobal*.

Odvozování i skládání je často modelové. Podle slova *siláž* byla utvořena slova *senáž, slamáž*, podle *elektrifikace* nové *plynofikace, teplofikace*. Starší slovo *železobeton* posloužilo jako slovotvorný vzor pro *pórobeton, škvárobeton*.

[Hauser 1980: 46]

4.3.7. Souslovné neologismy

Nově se utvářejí ze slov v jazyce běžných nová sousloví: *nosná raketa, samočinný počítač, kosmická rychlost, neutronová bomba, barevný televizor, vodní slalom, přenosový vůz, pokojová stěna, bytová jednotka, bytové jádro, domov důchodců.*

[Hauser 1980: 47]

4.3.8. Frazeologické neologismy

Nemáme zachycenu novou frazeologii podrobně, ale doklady z publicistiky a hovorového stylu nás přesvědčují o tom, že neologismy vznikají i v této sféře, srov. přirovnání *hučí jako buldozer, opakuje něco jako z magnetofonového pásku* nebo frazeologismy *mírová ofenzíva, studená válka, rakeťový nástup* (ve sportu), *filmovat to na někoho.*

[Hauser 1980: 27-28]

4.3.9. Sémantické neologismy

Nově vznikají i významy u slov v jazyce běžných. Takto bylo využito slova *pionýr*, označujícího průkopníka nebo ženistu, v novém významu *příslušník dětské organizace*. Podobné změny doznala stará slova *brigáda* (pracovní skupina, dobrovolná práce), *cech* (oddělení v továrně), *družice* (umělá oběžnice), *družina* (školní zařízení), *ještěrka* (vozík), *paměť* (zařízení počítače), *kandidát* (čekatel na členství ve straně, vědecký titul). Někdy se nové významy vyvinuly podle cizích vzorů, např. *motýlek, delfín* jako názvy plaveckých stylů.

Můžeme sem přiřadit i slova, jejichž základní význam dostal jen jiné odstínění, jako jsou např. *práce, mzda, soutěž, závazek, zlepšovatel.*

[Hauser 1980: 47]

4.3.10. Neologismy přejaté

Přejímání slov bylo vždy procesem, jímž se opatrovala v jazyce nová slova. Ve srovnání s neologismy domácími jsou neologismy přejaté nemotivované, vystupují jako pojmenování značková.

Přejímání slov probíhá v současnosti ve všech oborech. Často jsou nová slova mezinárodní, tvořená uměle z latinsko-řeckých základů: *kosmonaut, kosmodrom, cyklotron, neutron, bionika, tranzistor, tyristor, akupunktura, translokátor, stereotyp, videomagnetofon*. V nových oborech technických a ve sportu je dosti slov anglických: *motokros, slalom, rallye, jachtink, dispečer, buldozer, laser, igelit, polystyrén, gril, trend, dabink, telerekordink, raketoplán, deltaplán.*

[Hauser 1980: 47]

4.3.11. Autorství neologismů

Většina nových slov vzniká anonymně. Jen u některých slov – z nichž mnohá jsou dnes již běžná – známe jejich autory. Název *saxofon* dal nástroji, který sám vytvořil, belgický nástrojař **Adolf Sax**. Slovo *liliput* vymyslel **Jonathan Swift** v slavném románu *Gullwerovy cesty*. Původní název vysněné říše a spisu **Tomáše Moora** *Utopie* se stal obecným pojmenováním pro iluzorní věci. Slovo *socialismus* pochází z 30. let minulého století od Francouze **Pierra Lépého**, *altruismus* je výtvar zakladatele sociologie **Augusta Comta**. V dramatech **Karla Čapka** *RUR* se poprvé objevilo nové slovo *robot*, jím utvořené.

Básnické neologismy jsou někdy omezeny jen na svého autora, další život nemají. To se týká slovesa *šťavnat* utvořené **K. Poláčkem** v románu *Okresní město* nebo adjektiva *kostižerný* z básně **F. Halase** *Praze* ze sbírky *Torzo naděje*. Takové slovo doložené jenom jednou se nazývá hapax legomenon.

Neologismy mohou mít i značně omezený život. Pro období 1. světové války to platí o slově *keřas*, pro období války druhé pro slovo *šmelinář*. Obě byla velmi frekventovaná, avšak jen v tehdejší době, pak se postupně vytrácela z užívání. Krátký život měl i přejatý neologismus *suchar* (a odvozeniny *sucharství*, *sucharský*) z padesátých let.

[Hauser 1980: 46-47]

4.3.12. Jazyková správnost neologismů

Protože se neologismy tvoří ustavičně a živelně, často v hovorovém stylu, v obecné češtině a ve slanzích, nebývá jejich struktura vždy ve shodě s normou. Objevují se i slova tvořená nezvykle a neústrojně. Máme pro to z minulosti řadu dokladů. Připomeňme slova *člověko-hodina*, *práceden* vzniklá otrockým napodobením slov ruských. Vystoupí-li se s upozorněním na nesprávnost takových pojmenování zavčas, podaří se někdy jejich rozšíření zamezit. Kromě uvedených příkladů se to povedlo u pojmenování *protiplán*, které bylo nahrazeno vhodnějším *nadplán*. Někdy však je už na zásah pozdě. Tak se vžila neústrojně utvořená slova *majitel*, *siločára*, *kamenolom* aj. Nezvykle je utvořen též název *velín* jako česká náhrada za *dispečink*. Příponou *-ín* se totiž odvozují názvy míst ze jmen podstatných, srov. *včelín*, *kravín*, ale nikoli ze sloves, jako je tomu u našeho slova. Přesto se zdá, že odpor jazykovědců bude marný. Některé neologismy jsou tvořeny přímo kuriózně, např. *hradubický* (hradubická silnice), znamenající *hradecko-pardubický*. Jindy vadí na novém slově vedlejší asociace, např. u slova *pochodník* myslíme spíše na vztah ke slovu *pochodeň* než na účastníka dálkových pochodů.

[Hauser 1980: 48]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Proč se ve slovní zásobě současného jazyka z časového hlediska vydělují zvláštní lexikální vrstvy na krajních pólech: slova zastarávající a slova nová?
2. Čím můžeme zdůvodnit stabilitu jádra slov zastaralých?
3. Proč vrstva nových slov je nestabilnější?
4. Která pojmenování označujeme jako zastaralá?
5. Zda jde o tak zvaná slova mrtvá?
6. Proč užíváme označení slova zastaralá, nikoliv slova stará?
7. Které skupiny slov vydělujeme uvnitř vrstvy zastaralých slov podle věcných hledisek i podle jazykových znaků formálních a významových?
8. Zda jsou situace, když se *archaismy* a *historismy* nerozlišují?
9. Jak můžeme definovat archaismy?
10. Jak můžeme třídit archaismy?
11. Jak dělíme archaismy podle postupu zastarávání?
12. Jak dělíme archaismy z významového hlediska?
13. Jak dělíme archaismy podle jazykové struktury?
14. Čemu říkáme lexikální archaismy?
15. Čemu říkáme hláskové archaismy?
16. Čemu říkáme slovotvorné archaismy?
17. Čemu říkáme sémantické archaismy?
18. Jak můžeme definovat historismy?
19. Jak se užívají historismy?
20. Co nám umožňuje seskupování historismů do věcných okruhů?
21. Zda jsou historismy původu domácího nebo cizího?
22. S jakým cílem se užívá historismů i archaismů v krásné literatuře?
23. Jak vnímáme historismy a archaismy na pozadí neutrální slovní zásoby?
24. Zda jsou všechny archaismy příznakové?
25. Zda se mohou zastaralá slova stát znovu slovy živými?
26. Zda se to někdy stalo v masovém měřítku?
27. Která slova představují druhý pól časových příznaků?
28. Jak bychom popsali „životní cyklus“ neologismů?
29. Zda jde o rychlý proces?
30. Čím se liší neologismy strukturální a neologismy kontextové?
31. Proč hodnotíme jako neologismus pojmenování, od jehož vzniku nás dělí nepříliš velký časový odstup.
32. Zda můžeme hovořit o neologismech, které vznikly už dávno.
33. O které epochy může jít?
34. Proč vznikají neologismy?
35. Jaké typy neologismů rozlišujeme podle způsobů jejich utváření?
36. Co můžeme povědět o slovotvorných neologismech?

37. Co můžeme povědět o souslovných neologismech?
38. Zda můžeme mluvit také o frazeologických neologismech?
39. Kdy mluvíme o sémantických neologismech?
40. Zda jsou známi autoři neologismů?

KLÍČE

1. Proč se ve slovní zásobě současného jazyka z časového hlediska vydělují zvláštní lexikální vrstvy na krajních pólech: slova zastarávající a slova nová?
Protože vývoj ve slovní zásobě probíhá tak, že jsou některá slova z užívání vytlačována a zastarávají, jiná se do jazyka teprve nově dostávají.
2. Čím můžeme zdůvodnit stabilitu jádra slov zastaralých?
Poměrně stabilnější je jádro slov zastaralých, protože se udržují v povědomí starší generace a současně také tradicí a literaturou. Vrstva nových slov je nestabilnější, jako nové nebývá slovo pocíťováno dlouho.
3. Proč vrstva nových slov je nestabilnější?
Vrstva nových slov je nestabilnější, protože jako nové nebývá slovo pocíťováno dlouho. Buď se stává slovem neutrálním, nebo mizí.
4. Která pojmenování označujeme jako zastaralá?
Pojmenování, kterých se v soudobých projevech přestalo užívat nebo která jsou z užívání vytlačována, označujeme jako zastaralá.
5. Zda jde o tak zvaná slova mrtvá?
Ne. Jde o slova, kterých ještě může být v jazyce užito, třeba pro potřeby zvláštního vyjádření, z důvodů věcných, stylistických i expresivních. Nepatří sem slova mrtvá, která se již v jazykových projevech neobjevují, jako jsou staročeská slova *tát* (zloděj) nebo *debř* (údolí).
6. Proč užíváme označení slova zastaralá, nikoliv slova stará?
Užíváme označení slova zastaralá, abychom vystihli, že jde o proces vyčleňování ze slovní zásoby, nemůžeme taková slova označovat prostě jen jako stará. Stará slova žijící v jazyce po celá století mohou být součástí živé slovní zásoby,

7. Které skupiny slov vydělujeme uvnitř vrstvy zastaralých slov podle věcných hledisek i podle jazykových znaků formálních a významových?
8. Zda jsou situace, když se *archaismy* a *historismy* nerozlišují?
9. Jak můžeme definovat archaismy?
10. Jak můžeme třídit archaismy?
11. Jak dělíme archaismy podle postupu zastarávání?
12. Jak dělíme archaismy z významového hlediska?
13. Jak dělíme archaismy podle jazykové struktury?
14. Čemu říkáme lexikální archaismy?
15. Čemu říkáme hláskové archaismy?

např. *matka, otec, země, voda, zelený, sedět* a jiná.

Podle věcných hledisek i podle jazykových znaků formálních a významových vydělujeme uvnitř vrstvy zastaralých slov *archaismy* a *historismy*.

V běžném hodnocení se *archaismy* a *historismy* nerozlišují a názvem *archaismy* se označují obě tyto skupiny. *Archaismy* jsou pojmenování vytlačovaná z užívání jiným slovem běžným a živým. Představují tedy příznakové synonymum k synonymu neutrálnímu. Archaismy dělíme podle několika hledisek, a to podle postupu zastarávání, z významového hlediska a podle jazykové struktury.

Podle postupu zastarávání rozlišujeme slova zastarávající a slova zastaralá. Jako zastarávající označuje *Slovník spisovného jazyka českého* například slova *chmelovina* (pivo), *ctitelkyně*, *funerbrák*; zastaralá jsou slova *bradýř* (holič), *drahný* (dlouhý), *kávník* (kárový ubrus). Z významového hlediska se archaismy vyskytují v různých tematických oblastech.

Podle jazykové struktury rozeznává P. Hauser archaismy: 1. lexikální, 2. hláskové, 3. slovotvorné, 4. sémantické. Lexikální archaismy mají v současném jazyce synonyma představovaná slovy nepřibuznými: *šuba* (kožich), *škorň* (vysoké boty), *frejír* (hejsek), *vypulérovaný* (vyčištěný), *famrfnoch* (střapec), *cirka* (asi).

Hláskové archaismy jsou starými hláskovými variantami slov, jejichž význam se nijak nezměnil: *birýt* (baret), *ohořalý*, *šenkér*, *tejně*, *mučedlník*.

16. Čemu říkáme slovotvorné archaismy? Slovotvorné archaismy jsou tvořeny příponami u příslušného typu zastaralými. Patří sem stará deminutiva jako *kabátec*, *mlýnec*, *truhlice*, *lahvice*, *studnice*, *okénce*, *dřevce*. Archaická je přípona *-stvo* v názvech vlastností: *přátelstvo*, *hrdinstvo*, *sobectvo*, *manželstvo*. Vedle toho jsou archaická jednotlivá slova: *mládec*, *dílnice* (dílňa), *měšténín*.
17. Čemu říkáme sémantické archaismy? Sémantické archaismy jsou případy zastaralého významu mnohoznačných slov. Například slovo *kus* je běžné v označení části, zastaralé ve významu *dělo*. Podobně jsou archaické významy slov: *branný* (hlídač v bráně), *loket* (délková míra), *kupec* (obchodník), *hotovost* (vojsko), *znamenitý* (sloužící jako znamení).
18. Jak můžeme definovat historismy? Historismy jsou slova označující věci, jevy, poměry již zaniklé.
19. Jak se užívají historismy? Užívá se jich vždy v kontextu příslušné doby, na kterou se váží. Takto jsou třeba historismy římské (*atrium*, *prétor*, *liktor*, *circus*, *legie*), středověké (*purkmistr*, *cimbuří*, *parkán*).
20. Co nám umožňuje seskupování historismů do věcných okruhů? Můžeme seskupovat historismy do věcných okruhů, protože právě souvisí se společenským životním stylem. Jsou to třeba názvy řemeslníků a zaměstnání (*mečíř*, *svičkař*, *platněř*, *kolomazník*, *forman*), názvy peněz (*groš*, *tolar*, *zlatka*, *šesták*), názvy zbraní (*kuše*, *píšťala*, *halapartna*), vojenské tituly a poměry (*kaprál*, *lajtnant*, *soldát*, *lancknecht*, *mušketýr*, *práče*) a tak dále.
21. Zda jsou historismy původu domácího nebo cizího? Historismy jsou dílem původu domácího jako třeba *vozataj* nebo *parolod'*, dílem cizího, jako třeba *rathaus*, *ungelt* (celnice) nebo *knecht* (pacholek).
22. S jakým cílem se užívá historismů i archaismů v krásné literatuře? Historismů i archaismů se užívá v uměleckém stylu pro vytvoření dobového koloritu. Archaismy spolu s knižními

- prvky dodávají projevu patetičnosti a slavnostnosti. Jsou tedy prostředkem tak zvaného vyššího stylu.
23. Jak vnímáme historismy a archaismy na pozadí neutrální slovní zásoby?
- Na pozadí neutrální a zejména hovorové slovní zásoby historismy a archaismy nápadně vynikají, a mohou proto sloužit k charakteristice postav nebo k vyvolání komičnosti. Je tedy užití archaismů skoro vždycky záměrně a slohově příznakové.
24. Zda jsou všechny archaismy příznakové?
- Nepříznakové jsou archaismy objevující se jako jazykový relikv v některých frazeologismech, například *nechat na holičkách* (holičky = nezralé ovoce).
25. Zda se mohou zastaralá slova stát znovu slovy živými?
- Zastaralá slova se za určitých podmínek mohou stát znovu slovy živými. Představují potenciální pramen rozšiřování slovní zásoby.
26. Zda se to někdy stalo v masovém měřítku?
- V historii českého jazykového vývoje známe takové případy z období národního obrození. Tenkrát došlo k záměrnému oživení staré slovní zásoby, tehdy už zapomenuté. Programově propagoval tento způsob zvláště Josef Dobrovský, který mu dával přednost před novotvořením.
27. Která slova představují druhý pól časových příznaků?
- Druhý pól časových příznaků představují slova nová, neologismy.
28. Jak bychom popsali „životní cyklus“ neologismů?
- Jsou to slova užívaná nejprve menším okruhem uživatelů, někdy dokonce jen jediným autorem. Postupně se šíří, a jakmile vejdou do obecného užívání, ztrácejí příznak novosti.
29. Zda jde o rychlý proces?
- To se děje někdy rychleji, jindy pomaleji. Například dnes se už jako neologismy nepocítují pojmenování objevivší se poměrně nedávno v souvislosti s dobýváním vesmíru: *kosmonaut, kosmodrom, lunochod, vesmírná loď, orbitální stanice* a tak podobně.
30. Čím se liší neologismy
- V lexikologii jde o neologismy struktur-

- strukturní a neologizmy kontextové?
31. Proč hodnotíme jako neologismus pojmenování, od jehož vzniku nás dělí nepřilíš velký časový odstup.
32. Zda můžeme hovořit o neologismech, které vznikly už dávno.
33. O které epochy může jít?
34. Proč vznikají neologismy?
35. Jaké typy neologismů rozlišujeme podle způsobů jejich utváření?
36. Co můžeme povědět o
- ní (= nové pojmenovávací jednotky), nikoli o nové užití slova, o neologismy kontextové, objevující se jako aktuální v promluvách jednotlivých mluvčích. Protože okamžitý stav po této stránce vlastně neznáme, nemůžeme říci, které slovo právě teď vzniklo.
- Můžeme také hovořit o neologismech vzhledem k určité časové hranici nebo k určité epoše.
- Označujeme jako neologismy poloviny 14. století Klaretova slova *čtena*, *hlasná*, pro pozdější dobu Husova slova *obžerník*, *radovník*, *křivověrec*, J. A. Komenského slova *točenina*, *lopotování*, *syllaboměrec*, *veršovník*. K novotvarům V.J. Rosy patří *čechořečnost*, *časoslovo*, *přednosta*, *měšťanosta*. V tom smyslu chápeme obrozenské neologismy, jichž je velmi mnoho, jsou to třeba *vzduch*, *půvab*, *okres*, *podmět*, *žralok*.
- Neologismy vznikají z příčin vnějších i vnitřních. Vnější mimojazykové příčiny jsou vyvolány společenskou potřebou pojmenovat nově se objevivší věci (*počítač*, *procesor*, *cédéčko*). Vnitřní jazykové důvody vzniku neologismů jsou stylistické a strukturní. Potřeba nově odstíněného stylistického pojmenování vede ke vzniku neologismů básnických. Strukturní důvody vedou ke vzniku nového pojmenování tam, kde staré nevyhovuje pro svou formu (*parolod' → parník*).
- Podle způsobů jejich utváření rozlišujeme slovotvorné neologismy, souslovné neologismy, frazeologické neologismy, sémantické neologismy.
- Nová pojmenování jsou z největší části

- slovo tvorných neologismech?
37. Co můžeme povědět o souslovných neologismech?
38. Zda můžeme mluvit také o frazeologických neologismech?
39. Kdy mluvíme o sémantických neologismech?
40. Zda jsou známí autoři neologismů?
- tvořena odvozováním (*údržbář, kosmonautka, ministryně, počítač, převodovka*). Méně časté jsou složeniny (*plynovod, rychlovýtah, dřevozpracující*). Přibýlo slov s kombinací prvků domácích a cizích (*sklolaminát*).
- Nově se utvářejí ze slov v jazyce běžných nová sousloví: *nosná raketa, neutronová bomba, bytová jednotka, domov duchodců*.
- Ano, když nová pojmenování vznikají v sféře frazeologie, třeba *druhá studená válka*.
- O sémantických neologismech mluvíme, když u slov v jazyce běžných nově vznikají významy, třeba (lidská) *paměť* → *paměť* (v počítači).
- Většina nových slov vzniká anonymně. Jen u některých slov – z nichž mnohá jsou dnes již běžná – známe jejich autoři. Název *saxofon* dal nástroji, který sám vytvořil, belgický nástrojař **Adolf Sax**. Slovo *liliput* vymyslel **Jonathan Swift** v slavném románu *Gullwerovy cesty*. Původní název spisu **Tomáše Moora** *Utopie* se stal obecným pojmenováním pro iluzorní věci.

5. SLOVA EXPRESÍVNÍ, CIZÍ, ŘÍDKÁ

5.1. SLOVA EXPRESÍVNÍ

Většina slov slouží k pojmenování bohatě diferencované skutečnosti. Jejich význam je nociónální: *škola, ulice, město, sešit, továrna, moudrost, spánek, běh*. Takový význam mají také slova označující city: *láska, nenávisť, zloba, dobrota, žal, veselí* a volní projevy: *rozkaz, zákaz, přání, touha*. V určité vrstvě slov se k nociónálnímu významu druží ještě příznak citový nebo volní. Taková slova označujeme jako **expresivní**.

Rozdíl nociónálního a expresivního slova vynikne ze srovnání příkladů *spát – spinkat*. Základní význam obou sloves je týž. U druhého je navíc příznak citový, a to mazlivý.

V lexikologii se zabýváme pouze těmi citovými příznaky, které jsou spjata se slovem, mluvíme o expresivitě inherentní. Citovými příznaky, které vyplývají z užití slova, expresivitou adherentní, se obírá analýza textu.

[Hauser 1980: 48-49]

5.1.1. Druhy expresivity podle způsobu vyjádření

Podle způsobu vyjádření se rozlišuje expresivita hlásková, slovtvorná, lexikálně sémantická.

[Hauser 1980: 49]

5.1.1.1. EXPRESIVITA HLÁSKOVÁ

Expresivita se projevuje hláskovou stavbou slova, zpravidla tím, že sestává z takových hláskových spojení, která nejsou běžná ve slovech neexpresivních. Způsobuje ji např. spojení předopatrových souhlásek *d', t', ň, j* se samohláskami žádné řady, zejména s *u*: *hňup, nekňuba, kňučet, ňouma, čumět, čučet, řulpas*. Také hláska *ch* v určitých hláskových skupeních vyvolává expresivní příznak: *chlemtat, chumlat, chrchlat*.

[Hauser 1980: 49]

5.1.1.2. EXPRESIVITA SLOVTVORNÁ

Slovtvorná expresivita je spjata se slovtvornými kategoriemi, typy a prostředky.

Ze slovtvorných kategorií se expresivita spojuje se slovy zdobněnými a zveličelými.

Zdrobněliny nejsou výlučně expresivní. Základní význam je u nich nociónální, označovat věci kvantitativně menší: *stolek, knížka, očko*. Často se s tímto nociónálním významem spojuje expresivní příznak kladný (mazlivý, libý, domácí atp.): *děťátko, kočička, nožka*. Některá deminutiva mají tento expresivní příznak k nociónálnímu významu základnímu, neslouží u nich k vyjádření něčeho malého: *tatínek, maminka, sluníčko, vodička, mlíčko*. Záporný, znevažující význam mají některá deminutiva jako *přítelíček, spisovatelěk, učitelěk, sousedíček, doktůrek, uměníčko, časopisek*.

Slova zveličelá, augmentativa, jsou expresivní vždy. Někdy tento příznak, zpravidla záporný, převažuje: *psisko, chlapisko, vousiska, babizna, čertisko, kapřísko*.

Expresivní jsou též adjektiva označující zesílení nebo zjemnění původní vlastnosti: *droboučkový, maličkový, staříčkový; dlouhanský, velikanský, dlouhatanský*.

U dalších slovtvorných kategorií se expresivita pojí s některými slovtvornými typy a prostředky.

Záporný příznak mají názvy nositelů vlastností vyznačujících se nápadným znakem: *hlaváč, nosáč, roháč, břicháč, vlasáč, vousáč*. Často provází některé přípony:

-as: *klidás, kruťas*

-och: *tlust'och, slaboch, mlad'och*

-oun: *mlsoun, chrapoun, šplhoun, šilhoun, hltoun*

-ous: *divous, mrňous*

-out: *žrout, mrzout*

-na: *štěkna, chlubna*

-anda: *šeptanda, fešanda*

-dlo: *třeštidlo, zlobidlo, fintidlo*

-árna: *darebárna, lumpárna, rošťárna, sprošťárna*

Příznakové jsou názvy osob se zápornou předponou, jako *nemluva, necuda, nemrava, nerozuma, necita*.

Eticky negativní význam slov zesiluje předpona *arci-*: *arcidarebák, arcilotr, arcipitomec*. V obecné mluvě mívá podobu *erc-*: *ercničema*. Nespisovná je i zesilovací předpona *obr-*: *obrůl, obrlump*.

[Hauser 1980: 49]

5.1.1.3. EXPRESIVITA LEXIKÁLNĚ SÉMANTICKÁ

Lexikálně sémantická expresivita je spjata se základním významem slova, který sám označuje věci vyvolávající citové hodnocení.

Takovou expresivitu mají citoslovce vyjadřující emoce a vůli: *ach, fuj, br, hle, na, hybaj* i citoslovce zvukomalebná: *vrkú, bú, kra, haf, frnk, buch*. Provází také slova od nich odvozená: *frčet, bučet, bručet, krákorat, krákorka*.

Citový příznak tkví ve významu slov označujících skutečnosti záporné, nelibé, nevhodné apod.: *hlupák, pitomec, blbec, hrabivec*. Někdy je spjat expresivní význam jen s jedním z významů slova, např. *prašivina* v základním významu označuje kožní nemoc, ve významu něčeho nepříjemného má příznak expresivní, podobně jsou expresivní významy slov: *panák* (muž), *podraz* (podvod), *nicka* (bezvýznamný člověk), *hračkář* (kdo si rád hraje), *hrobař* (ničitel) *nadutý* (pyšný), *plácát* (mluvit naplano). Častým užíváním slov jako nadávek, stává se tento expresivní příznak rovněž součástí významu celého lexému: *osel, vůl, trouba, kůň, tele, motovidlo*.

[Hauser 1980: 49-50]

5.1.2. Kladný a záporný expresivní příznak

Expresivní příznaky se cítí jako kladné, nebo jako záporné. U některých slov není toto rozlišení vyhraněno a mluvíme jen o citovém slově bez další specifikace. SSJČ označuje takto slova *cháška, chechtat se, dnna, čertovina, dívčina, dlouhán, hafan, hajdalák, kakabus*.

[Hauser 1980: 50]

5.1.2.1. Kladný expresivní příznak

1. Citově pozitivní příznak mají slova

a) důvěrná, familiární

Užívá se jich v důvěrném styku v okruhu známých osob. Patří sem pojmenování: *miláček, zlatíčko, srdíčko, drahoušek, má, můj* (manželka, manžel).

b) domácká slova, hypokoristika, laudativa

Jsou to slova rodinného prostředí, odkud se přenášejí do blízkého společenského okolí.

Tvoří je obměny názvů rodinných vztahů: *tatínek, maminka, táta, mamička, máma, mamulka, tetička, strýček, dědoušek, dědeček, babička, bábinka*. Větší část představují vlastní jména rodná v domáckých podobách: *Váša, Vašík, Vašulka, Vašulda, Venda, Máňa, Mánička, Mařenka, Mařka, Mášenka* aj.

c) dětská slova

Do této skupiny zařazujeme slova užívaná dětmi a dospělými v rozhovoru s nimi: *haját, hačat, bumbat, papat, spinkat, bacat, dyndat, čiči* (kočka), *paci, capat*.

d) eufemismy

Kladný expresivní příznak mají slova nahrazující výrazy nepříjemné nebo ve společenském styku nevhodné. Expresivita u nich pramení z jejich zjemňovací funkce. Tak místo neutrálního slova *zemřel* můžeme užít eufemismů:

zesnul, skonat, odešel na věčnost. Jinými eufemismy jsou: *nevidomý, neslyšící, tělesně postižený, tělesně vadný*.

[Hauser 1980: 50]

5.1.2.2. ZÁPORNÝ EXPRESÍVNÍ PŘÍZNAK

Záporný citový příznak mají slova

a) hanlivá, pejorativní

Radí se k nim zmíněná slova zveličelá, která tento příznak mají takřka vždy: *chlapisko, babizna*. Z jiných slov to jsou: *barabizna, herka, chvastoun, doleza, čechožrout, křikloun, halama*.

b) zhrubělá

Těmito slovy označujeme skutečnosti vzbuzující odpor, pohoršení: *kecat, žvanit, dršťkář* (hubatý člověk), *dupárna, ožralec, blaf* (jídlo).

c) vulgární slova

Jsou to slova hrubého, nespolečenského vyjadřování: *chlastat, blít, hajzl*. Vulgární jsou i tzv. dysfemismy, opak eufemismů, vyvolávající zesílení nepřijemných skutečností: místo zemřel slova *zdechl, scípl*, místo jíst *žrát, žrdálo* za jídlo, *chrápat* za spát. Vulgární jsou také nadávky nebo oslovení vzniklá z nadávek, jako je mezi mládeží rozšířené oslovování *vole*.

[Hauser 1980: 51]

5.1.3. Rozšíření expresivních pojmenování

Expresivní příznaky mají slova všech oblastí stylových i slova nepsisovná. Výjimku tvoří odborné názvy, u nichž je expresivita přímo vyloučena. Citovost vystupuje do popředí v živém mluveném projevu, proto se expresivní slova zhusta objevují ve vrstvě hovorové, ve slovech obecné češtiny, ve slangu a argotu. Slangová a argotická slova jsou často právě výrazem citového zaujetí: *bifloun, rafán, cejny* (peníze), *štrébr*.

[Hauser 1980: 51]

5.2. SLOVA CIZÍ

Největší část slovní zásoby tvoří slova domácího původu. Kromě nich jsou tu však zastoupena i slova původu cizího. Tato vrstva není jednotná a vnitřně se rozčleňuje podle:

a) přizpůsobení slovům domácím,

b) stáří přejetí,

c) jazyků, z kterých bylo slovo přejato,

d) funkce.

[Hauser 1980: 51]

5.2.1. Přizpůsobení slovům domácím

Cizí lexikální prvky se rozvrstvějí na ose, jejímiž krajními póly jsou slova zcela přizpůsobená a slova zcela nepřizpůsobená. První z nich, přizpůsobená formou, hláskovou stavbou a mluvnicky, nazýváme slovy **zdomácněnými**. Proces přizpůsobení šel u nich tak daleko, že si uživatelé cizost jejich původu vůbec neuvědomují: *škola, kalendář, cihla, banka, plech, barva*.

Uprostřed mezi oběma krajnostmi jsou slova, která patří sice k běžným prostředkům lexikálním, která si však podržují určitý rys cizosti.

[Hauser 1980: 51-52]

5.2.2. Znaky cizího původu

Cizí původ se prozrazuje jejich formální stránkou, a to ve zvukové a grafické podobě. V hláskové stavbě se objevují hlásky, které se v neutrálních českých slovech nevyskytují: *g – guma, generál, sága, gymnázium; f – fyzika, fráze, asphalt, nafta*. Odlišné jsou i kombinace hlásek: *automobil, pneumatika, socialismus, inteligent, koalice, biologie*. V psané podobě jsou signálem cizosti: písmeno *x*: *praxe, box, existence, taxa, xylofon*; psaní *i/y* odlišně pro česká slova: *kritika, rival, diktát, politika*; psaní *ú* uprostřed slova a na konci: *ragú, skútr, kúra*, psaní *ó*: *chór, balón, sólo, nivó*; *w*: *interview*.

Po stránce mluvnické se objevují odchylky při skloňování: *socialismus – socialismu, datum – data, téma – tématu*; nesklonnost: *relé, kupé, plato, byró, kari*.

U mnoha slov této skupiny však z jejich formy cizost patrná není. Prozrazuje ji jen zkoumání původu slova: *motor, republika, panel, komunál, kanál, parta, leporelo, ropa*. Rozhoduje to, že je u nich cizost stále pociťována, na rozdíl od skupiny první, kde si ji uživatelé již neuvědomují.

[Hauser 1980: 52]

5.2.3. Cizí slova zdomácnělá/přizpůsobená a cizí slova nepřizpůsobená

Slova **zdomácnělá** a slova **přizpůsobená** mohou příslušet i k jádru slovní zásoby, srov.: *škola, kabát, košile, peníze; milión, beton, republika, elektřina*.

Na druhém krajním pólu jsou slova **nepřizpůsobená**, která se stále pociťují a chovají jako cizí. Tvoří je pojmenování cizích reálií a slova citátová.

Cizí reálie udržují svůj výlučný ráz pro těsné sepětí s nezvyklou skutečností. Užívá se jich vždy ve vztahu k cizímu prostředí. Početnější skupiny představují pojmenování:

cizí měny: *rubl, kopejka, forint, dinár, šilink, marka, lira, libra, dolar, pesos, gulden, cruseiro*

oděvu a jeho částí: *kimono, sári, poncho, sarong, sombrero*

jídel, nápojů apod.: *saké, maté, sorma, čevabčiči, šašlik, boršč, šči, grog, calvados, curacao, rakija, whisky*

zbraní: *bumerang, asagaj, tomahavk, jatagan, bolaso, mačeta, křiš, handžár, nahajka, kynžál*

titulů, postavení: *sir, lord, lady, madam, markýz, abbé, samuraj, aja-tolláh, láma, rádža, emir, paša, ataman*

zvyklostí: *ramadán, rodeo, fetiš*

lodí: *katamaran, džunka, piroga, gondola*

příbytků: *bungalov, iglú, típí, wigwam, zemljanka*

větrů: *monsun, cyklon, tornádo, blizard, bóra, mistral, jugo, samum, fěň*

zeměpisných jevů: *katarakt, tundra, tajga, savana, pampa, buš, džungle*.

Jestliže se cizí věci rozšíří v domácím prostředí nebo vejdou v širší známost, pozbývají jejich názvy příznaku cizosti, resp. výlučné cizosti, srov. např.: *kánoe, kajak, kakao, makaróny, špagety, džem, džez, koňak*. Někdy se přenese cizí pojmenování do domácího prostředí pro pojmenování podobných jevů: *kaňon, firm*.

[Hauser 1980: 52-53]

5.2.4. Proces přizpůsobování cizích slov domácím

Z těchto důvodů je zřejmé, že hranice mezi slovy zčásti přizpůsobenými a nepřizpůsobenými je plynulá. Proces přizpůsobování cizích slov domácím je živý a stále se prosazuje. Po mluvnické stránce zůstávají nepřizpůsobenými pouze slova neskloňná: *žervé, šodó, lady*. Většina cizích slov i nově přejatých se přizpůsobuje slovům domácím a vřazuje se do skloňovací soustavy. Některá si podržují zvláštnosti, např. uvedená *kunismus – kunismu, téma – tématu*, avšak časem je také ztrácejí: *cirkus – cirkusu*, podobně *luxusu, globusu; panoráma – panoramy* (vedle *panorámatu*), *stadión – stadiónu* atp.

Pravopisné přizpůsobení je komplikovanější. Nepovažujeme za ně podřízení českým pravidlům, např. psaní *z* ve slovech: *kolize, emfáze, apoziopéze* a psaní *t* místo původního *th*: *parenteze, patos*. Výrazné je při fonetickém psaní slov anglického a francouzského původu: *ofsajd, buly, hokej* (místo *of side, bully, hockey*); *angažmá, parfém, žervé* (místo *engagement, parfum, gervais*). V tom případě je psaná podoba známkou přizpůsobení. Protože se psaná podoba kodifikuje v Pravidlech pravopisu, zpožďuje se kodifikace za rozšířením slova a jeho proniknutím do slovní zásoby.

[Hauser 1980: 53]

5.2.5. Cizí vlastní jména

Ve skupině cizích reálií tvoří zvláštní skupinu vlastní jména:

zeměpisná: *Himálaj, Dilli, Džakarta, Tokio, New York, Guam, Srí Lanka, Bangladěš, Hollywood, Glasgow, Karl-Marx-Stadt*

osobní – rodná: Ingeborg, Pietro, Daisy, Sergej, Miriam, Mary

příjmení: *Watson, Nelson, Rousseau, Goethe, Mickiewicz, Tolstoj, Dimitrov, Petöfi*

věcí, např. odrůd jablek: *Jonathan, Idared, Jonadel, Red Delicious, Bancroft, Starking, Gold spur, Staymared.*

Některých vlastních jmen zeměpisných se užívá v počeštěné podobě, která se u nich vyvinula v minulosti a je tradiční, např. *Paříž, Londýn, Milán, Florencie, Kolín, Výmar, Bavorsko, Dánsko.* Vlastní jména osobní zachovávají tuto původní podobu při pojmenování cizích příslušníků nebo politických, kulturních apod. představitelů z cizích zemí nebo se takto zaznamenávají v názvech literárních postav v překladech cizojazyčné literatury. Původních podob místních jmen se užívá na mapách a v poštovním styku.

[Hauser 1980: 53]

5.2.6. Slova citátová

Druhou skupinu tvoří slova **citátová**. Jsou to cizí lexikální prvky, které si uchovaly svou původní podobu a do slovní zásoby se zpravidla vůbec nevčleňují. Částečné přizpůsobení některých z nich se projevuje v tom, že se skloňují: *happy end – happy endem*. Citátová slova se objevují zejména v těchto tematických skupinách:

právní termíny: *de iure, de facto, ex offio, status quo, corpus delicti*

výrazy charakterizační: *wehrmacht, luftwaffe, gestapo, comandos, greenhorn, yankee*

obraty konverzační a ustálené formule: *pardon, merci, faux pas, dixi, probatur, imprimatur, vidi*

jiné výrazy: *happy end, hobby, show, esprit, parvenu, kismet*

Citátová slova jsou vždy stylisticky příznaková. Často bývají výrazem intelektuální zace projevu a snahy po exkluzivitě vyjadřování. Jsou to výrazy do značné míry nadbytečné.

Větší část citátových pojmenování sestává z výrazů několikaslovných, frazeologické povahy. Jsou přejímána z různých jazyků.

Z latiny pocházejí: *modus vivendi, conditio sine qua non, lapsus linguae, curriculum vitae, cum grano salis, perpetuum mobile, rara avis, honoris causa, vis maior, ex post, in nuce, sub species, circulus vitiosus, coram publica.*

Řeckého původu jsou citáty: *zoon politikon, kat exochen, hapax legemnon.*

Z nových evropských jazyků je takových citátových frazeologismů méně. Z angličtiny pocházejí: *sex appeal, fair play*, z italštiny *fata morgana*, z francouzštiny: *enfant terrible, fin de siècle, vis à vis, en gros, en face, par excellence, chargé d'affaires.*

Od těchto citátových pojmenování se liší opravdové **citáty**, celé věty v cizím jazyce. Jsou to některá přísloví a úsloví: *Festina lente!* (Spěchej pomalu!), *Carpe diem* (Využij dne!), *Per aspera ad astra* (Přes nesnadné až k hvězdám), *Cherchez la femme* (Hledejte ženu). Bývají to též autentické výroky slavných postav: *Alea iacta est. – Et tu mi fili?* (Caesar). Tyto rozšířené obraty se obvykle označují názvem okřídlená slova a jejich výklad patří do frazeologie.

[Hauser 1980: 53-54]

5.2.7. Stáří přejetí

Doba uplynulá od přejetí slova ovlivňuje pozitivně jeho zdomácnění. Slova přejatá před mnoha staletími většinou plně zdomácněla: *škola, tabule, křída, kalamář, sobota, kostel, klobouk*. Nově přejatá slova se přizpůsobit nestačila a jejich cizost se stále pocituje: *angína, tyfus, injekce, pacient, transfúze*. Vrstva nejnovějších slov se přejímá s novými skutečnostmi nebo s celými obory zájmovými a vědeckými: *make up, džínsy, riffle; kombajn, dispečer, laser*.

Forma frazeologických citátů se ovšem nemění, proměňuje se jenom jejich repertoár, tj. rozsah, druh, prameny přejetí, funkce a frekvence užívání.

[Hauser 1980: 54]

5.2.8. Prameny přejetí

Proces přejímání cizích slov je součástí vývoje slovní zásoby. Při jeho sledování se stanovuje pramen přejetí v určité době a určují se jednotlivá slova a celé okruhy tehdy přejaté. V popise současné slovní zásoby zjišťujeme výsledky tohoto procesu a podíl jednotlivých jazyků na obohacení domácí slovní zásoby. Zkoumání není vždy snadné, zejména u zdomácnělých slov a slov přejatých v dávných dobách odhaluje původní prameny jen speciální bádání etymologické.

Uvedeme si příklady přejatých slov z jednotlivých jazyků. Hodně slov bylo přejato z jazyků klasických.

[Hauser 1980: 54-55]

5.2.8.1. PŘEJETÍ Z JAZYKŮ KLASICKÝCH

Z **řečtiny** pocházejí slova: *atlet, bibliotéka, katar, patos, typ, tyran, varhany, zeřýr, demokracie, parabola, hyperbola*.

Latina poskytla češtině slova: *alibi, amulet, aparát, civilizace, cirkus, cyklus, doktor, existence, forma, génius, gesto, inteligent, kancelář, kapitál, kapsa, kmín, kvalita, komora, konvalinka, koruna, košile, kurs, lilie, linie, magnet, manifest, milión, mistr, ministr, nota, nula, oliva, opera, palma,*

park, páv, pódium, profesor, puls, regál, revoluce, satira, scéna, seminář, student, švestka, titul, tribuna, univerzita, urna, vavřín, verš, vila, zinek.

[Hauser 1980: 55]

5.2.8.2. PŘEJETÍ Z JAZYKŮ ZÁPADOEVROPSKÝCH

Z evropských jazyků přejala čeština nejvíce slov ze sousední **němčiny** (některá z těchto slov jsou latinského původu, ale byla přejata prostřednictvím němčiny): *bál, brak, brýle, cihla, cíl, cín, clo, couvat, čapka, fermež, flétna, fůra, halda, haléř, helma, hřbitov, jarmark, kamzík, kašna, klempíř, knedlík, kněz, knoflík, koule, krychle, lán, mašle, mince, mosaz, nudle, obr, ortel, pánev, parma, peníz, plachta, plán, plech, plotna, pluk, policie, punčocha, rám, ranec, ras, rošt, roura, sál, smalt, smírek, sporák, šachta, šindel, špalek, špatný, špejle, špendlík, špice, šroub, šunka, švagr, talíř, taška, trám, trefit, váha, valčík, žold, žumpa.* Menší počet slov je z jiných evropských jazyků. Z **francouzštiny**: *alarm, alej, baret, baterie, bazén, blok, blůza, bonbón, demižón, droga, email, fanfára, fazóna, flanel, garáž, gáze, hotel, inženýr, kampaň, kanón, krinolína, kuráž, livrej, manévr, manžeta, omeleta, paráda, paštika, perón, platina, popelín, rande, rebel, reklama, rokoko, sabotáž, salón, spirála, terén, toaleta, túra, vesta, volant, žaket, žampión, želatina.* Z **angličtiny** pocházejí slova: *dog, farma, film, džez, džus, žokej, klub, koks, mahagon, mohér, rekord, revolver, snob, sport, standard, tenis, test, tramp, tramvaj, trénink, trust, vagón, zip.* **Italského** původu jsou: *artyčok, baldachýn, banka, banket, basa, bašta, brokát, bruto, činel, dukát, facka, festival, galeje, kalhoty, kapitán, karneval, kartel, kasino, klarinet, kompas, loterie, mandolína, merenda, oleandr, paruka, pasta, piškot, pláž, salám, sardinka, safír, soprán, tempo, tenor, trombón, viola, virtuos, zázvor.* Ze **španělštiny** pocházejí slova: *armáda, barák, eldorádo, kanibal, kokos, laso, silo,* z **portugalštiny** *zebra* a snad *marmeláda* (možná, že je z francouzštiny). **Maďarský** původ je dosvědčen u slov: *čabraka, baganče, čižma, gazda, husar, kočí, palačinka, šišák.*

[Hauser 1980: 55]

5.2.8.3. PŘEJETÍ Z JAZYKŮ SLOVANSKÝCH

Ze slovanských jazyků má čeština nejvíce výpůjček z **ruštiny**: *babočka, bodrý, bohatýr, borec, hvozdík, chrabrý, kormidlo, kytovec, paluba, lyže, maják, mys, náčelník, náčrt, nora, pestík, slída, sloh, sobol, soustava, svět, svět, treska, tuleň, úroveň, velmož, vesmír, vesna, vid, vzduch, žertva.* Z **polštiny** pocházejí: *ohon, ochota, okres, selanka, svist, tklivý, vzor, závoj, kořalka, mazurka, sled.* **Srbochorvatského** původu jsou slova *junák, lastura,*

opánky, snacha, zora, žatva. Ze slovenštiny přejala čeština slova *zástava, znoj, zbojník, škára, výdobytek, namyšlený, nárokovat.*

[Hauser 1980: 55]

5.2.8.4. PŘEJETÍ Z JAZYKŮ ASIJSKÝCH, AFRICKÝCH A AMERICKÝCH

V češtině jsou však také slova, která byla převzata z jazyků vzdálených, z různých jazyků asijských, afrických i slova amerických Indiánů a Eskymáků. Někdy se taková slova zahrnují pod společný název **exotismy**. Připomeneme některé z nich podle domovských jazyků:

turečtina: *klobouk, paša, salaš, tasebnice, jogurt, kaftan, čakan*

arabština: *otoman, talisman, trafiká, algebra, alkohol, admirál, káva, harém, mameluk, mat*

hebrejština: *amen, sobota, rabín, rámus, mana*

perština: *bazar, divan, kabát, karavana, sandál, šach*

indické jazyky: *džungle, juta, karafiát, pyžama*

čínština: *čaj, kaolin, sója*

malajština: *gutaperča, orangutan*

indiánské jazyky: *kánoe, vigvam, totem, tomahavk, mokasin, skalp, apač, tabák, čokoláda, kakao, kondor, jaguár, kaučuk*

eskymáčtina: *igliú, kajak*

[Hauser 1980: 55-56]

5.2.9. Slova mezinárodní

Zvláštní vrstvu mezi cizími slovy tvoří tzv. **slova mezinárodní**. Vyskytují se v několika jazycích obvykle s určitými úpravami tak, jak se přizpůsobují struktuře slov domácích. Oblastí výskytu takových společných slov jsou jazyky evropské, přesněji bychom měli mluvit o evropeismech, rozšíření se však také týká jiných zemí, kde se evropskými jazyky mluví (Severní a Jižní Amerika, Afrika a některé asijské země).

Pramen velké části mezinárodních slov jsou klasické jazyky, latina a řečtina: *atom, atletika, fyzika, filozofie, diskuse, ideologie, informace, investice, historie, hymna, génius, privilegium, separace* aj. Mnoho slov bylo vytvořeno z latinských a řeckých základů uměle: *automobil, biologie, biograf, elektrina, magnetofon, telefon, telegram, motor, televize, sanatorium, textíl*. U některých slov známe bližší okolnosti vzniku: Podle řeckého slova *margaron* bylo utvořeno v 19. stol. *margarín*, podle řeckého *emikrania* utvořeno slovo *migréna*, z řeckého *metron* vznikl poč. 19. století *metr*. Řeckého původu jsou i slova *molekula, monopol*. Název *linoleum* utvořil ze slov označujících len a olej Angličan **Wallon** r. 1860. *Omnibus* vznikl v Paříži roku 1825 a nápodobou podle tohoto názvu vznikla v Anglii slova *trolejbus, autobus*. Za

autora slova *socialismus* se pokládá Francouz **P. Lepy**, slova *komunismus E. Cabet* (doba vzniku kolem r. 1840).

Menší počet mezinárodních slov je původu francouzského: *prezident, revoluce, miliarda*; italského: *banka, konto, kontrabas, tenor, soprán, alt, cello, mandolína*; anglického: odtud převzaty názvy sportovní: *sport, start, fotbal, basketbal, hokej, box*, i slova pro technická zařízení: *kombajn, dispečer, telerekordink, buldozer, traktor, bagr*.

Mezinárodnost neznamená rozšířenost ve všech evropských jazycích. Ve skupinách jazyků se může používat ve stejném významu různých mezinárodních slov. Např. slova *benzín* se ve stejném významu užívá v češtině a v němčině, v angličtině je za ně *petrol*, v americké angličtině a v ruštině *gaz*. Také významy identických slov mohou být různé: *miliarda* znamená v angličtině to, co naše slovo *bilion*, *keksy* označují v našem jazyce sušenky, ale v angličtině, odkud slovo pochází, znamenají to, co u nás zákusky. *Perón* je převzato z francouzštiny, ale tam znamená schodiště. Tyto případy neshod varují před automatickým přenášením slov a upozorňují na to, že významy třeba chápat s rezervou. Někdy je slovo rozšířeno jen v několika jazycích, např. slovo *legitimace* je kromě češtiny běžné v němčině a ruštině, je neznámo v angličtině a francouzštině, slovo *guma* běžné v mnoha jazycích je zcela neznámo v angličtině apod. S tím souvisí problém stanovení zásady, podle které lze považovat slovo za mezinárodní. Vyskytují se názory, že by průkaznost měla spočívat v užívání slova aspoň ve dvou jazycích světových. Zdá se, že je to kritérium dosti neurčité.

Zvláštěností je mezinárodní nomenklatura některých oborů. V botanice a zoologii má mezinárodní platnost latinská nomenklatura. Vedle ní ovšem existují v jednotlivých jazycích nomenklatury národní. Výhodou latinské nomenklatury je její jednotnost. Latinská nomenklatura anatomická takto jednotná není a liší se podle určitých soustav.

[Hauser 1980: 56-57]

5.2.10. Funkce cizích pojmenování

Výhodou cizích názvů je to, že jsou společné i jiným jazykům a zejména u mezinárodních termínů usnadňují dorozumění odborníkům. Cizí název není také zatížen dalšími vedlejšími významy nebo příznaky stylistickými a citovými jako slova domácí. To má význam pro jejich použití v odborném názvosloví.

Z hlediska fungování cizích názvů ve slovní zásobě češtiny mohou existovat tyto případy:

a) Cizí slovo nemá domácí ekvivalent. V tom případě je jeho užívání nezbytné, a pokud slovo označuje skutečnosti rozšířené a běžně užívané, brzy zdomáčkuje: *automobil, elektřina, sport*. Cizím zůstává tehdy, označuje-li

cizí reálie: *bráhma, kuli, rikša, jurta, minaret, mešita, karavanseraj*, anebo je citátové: *par exemple, nota bene, via facti* atp.

b) Cizí slovo má domácí ekvivalent. Existují-li vedle sebe výraz domácí a cizí jako synonyma, mívají stejný význam i vcelku stejné užití, např. *mluvnice – gramatika, hvězdář – astronom, opis – parafráze* aj., nebo se různí. Odlišnosti bývají častější v příznamech slohových, např. *rozhlas* (běžný a neutrální) název – *rádio* (výraz hovorový), *geometrie* (neutrální) – *měřictví* (zastarávající) atp.

Cizí slova jsou svědky jazykových styků v minulosti i současnosti, jsou ve všech kulturních jazycích a tam, kde jsou potřebná, se bez nich nemůžeme obejít.

Rozdělování cizích slov nebývá v odborné literatuře jednotné. Někdy se slova zdomácněla a zčásti přizpůsobená označují jako přejatá a název slova cizí se ponechává pro ta, která se nepřizpůsobila. Uvedené názvy pro svůj význam nevyhovují, protože slova obojího typu jsou cizí a přejatá. Nepříliš vhodný je i název barbarismus pro cizí nepřizpůsobená slova. Slovo *barbar* navozuje význam *nevzdělaný, hrubý člověk* (viz SSJČ), zatímco v našem případě jde o slova převzatá z jazyků kulturních národů.

[Hauser 1980: 57]

5.3. SLOVA ŘÍDKÁ

Vrstva slov řídkých se vyděluje na základě zjištění jejich nízké frekvence v jazykových projevech. Vychází se od slov běžně užívaných jako od jistého frekvenčního standardu nebo normálu a jako příznaková a zvláštní se označí slova s frekvencí nízkou. Jde tedy o oblast užívání slov, o slovo v jazykových projevech, nikoli o strukturální stránku slov. Zmínku o řídkých slovech jsme zařadili proto, že v naší lexikografické tradici se k nim přihlíží. Do vlastní lexikologie by tato zmínka vlastně nepatřila.

Slovník se opírá většinou o údaje dokladové, nezjišťuje míru frekvence přesně. To je předmět zvláštních bádání, jejichž výsledky jsou zachyceny ve slovníku frekvenčním. Tam jde ovšem o zjištění indexu výskytu všech zachycených slov.

SSJČ považuje za zvláštní vrstvu slova s minimálním výskytem. Rozlišuje v nich dvě vrstvy:

a) Slova **řidší** (zkratka řidč.) jsou ta, ke kterým jsou v jazyce synonyma užívaná běžně. Slovník takto označuje slova: *čerstvota, domased, domabyl, dopisnice, drsnota, hryzot, řeziny* (čerstvost, pohlednice, drsnost, hryzání, piliny). Někdy jsou to jen obměny: *Samojedec* (Samojed), *dřevoryjec* (dřevorytec). Slovo může být řidší jen v některém ze svých významů, např. *tabule* – hostina, *svobodný* – nevázaný, volný.

b) Slova **řídká** (zkratka zř. nebo označení hvězdičkou) se vyskytují ojediněle, popř. to jsou slova individuálně utvořená. Slovník je zaznamenává s doklady z významných spisovatelů. Patří sem slova jako *řezka* (zářez), *samotiti*, *sestrojovatel*, *dokončitel*, *dochvět*, *duť* (dutina), *hrk* (hrknutí).

Řídký výskyt mají obvykle archaismy i neologismy. Jedny proto, že vycházejí z užívání, druhé proto, že se teprve začínají šířit. Řídká frekvence se může týkat slov všech vrstev. Pokud není její stanovení opřeno o rozbor reprezentačního vzorku dokladů, bývá určení jen přibližné nebo subjektivně zabarvené.

[Hauser 1980: 57-58]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Která slova označujeme jako expresivní?
2. Jak můžeme ilustrovat toto přidružení příznaku expresivního?
3. Čemu říkáme expresivita inherentní a expresivita adherentní?
4. Kterou expresivitou se zabývá lexikologie?
5. Které druhy inherentní expresivity rozlišujeme?
6. Čím se projevuje expresivita hlásková?
7. Čím se projevuje expresivita slovotvorná?
8. O které slovotvorné kategorie jde?
9. Zda jsou všechny zdobněliny expresivní?
10. Jaká je situace s expresivitou u slov zveličelých?
11. Jaká další slovotvorná kategorie je spjata s expresivitou?
12. S kterými dalšími slovotvornými typy a prostředky se může expresivita pojit?
13. S čím je spjata lexikálně sémantická expresivita?
14. Zda můžeme mluvit o kladném nebo o záporném expresivním příznaku?
15. Která slova mají citově pozitivní příznak?
16. Která slova mají citově záporný příznak?
17. Proč se expresivní slova zhusta objevují ve vrstvě hovorové, ve slovech obecné češtiny, ve slangu a argotu?
18. Zda je vrstva slov původu cizího jednotná?
19. Jak můžeme třdit slova původu cizího z hlediska přizpůsobení slovům domácím?
20. Čemu říkáme slova zdomácnělá?
21. Jak může zvuková nebo grafická podoba slova prozradit cizí původ tohoto slova?
22. Jak můžeme zhodnotit slova nepřizpůsobená?
23. Z jakých dvou skupin je tvořena vrstva slov nepřizpůsobených?
24. Čemu říkáme slova citátová?
25. Zda máme rozlišovat slova citátová a opravdové citáty?

26. Zda stáří přejetí slova ovlivňuje nějak jeho zdomácnění?
27. Zda hodně slov bylo přejato z jazyků klasických?
28. Z kterých evropských jazyků má čeština nejvíce výpůjček?
29. Z kterých slovanských jazyků přejala čeština slov nejvíce?
30. Zda jsou v češtině také slova, která byla převzata z jazyků vzdálených?
31. Čemu říkáme slova mezinárodní?
32. Jakého původu jsou slova mezinárodní většinou?
33. Zda se slova mezinárodní užívají ve stejném významu ve všech evropských jazycích?
34. Zda máme pevná kritéria, podle kterých bychom mohli zařadit slovo do skupiny slov mezinárodních?
35. Proč mezinárodní nomenklatura některých oborů představuje zvláštní případ?
36. Co je výhodou latinské nomenklatury?
37. V čem je výhoda cizích názvů?
38. Které případy mohou existovat z hlediska fungování cizích názvů ve slovní zásobě češtiny?
39. Co to je barbarismus a proč nepokládá P. Hauser tento termín za příliš vhodný.
40. Jak vydělujeme slova řídká?
41. Jak můžeme vědět, zda je to či ono slovo má nízkou nebo vysokou frekvenci?
42. Jaké dvě vrstvy rozlišuje mezi slovy s minimálním výskytem Slovník spisovného jazyka českého?
43. Která slova jsou ve Slovníku spisovného jazyka českého značena jako slova řídkší?
44. Která slova jsou ve Slovníku spisovného jazyka českého značena jako slova řídká?
45. Ve kterých vrstvách české slovní zásoby se vyskytují slova řídkší a slova řídká?

KLÍČE

1. Která slova označujeme jako expresivní? Jsou to slova, u kterých se k nociónálnímu významu druzí ještě příznak citový nebo volní.
2. Jak můžeme ilustrovat toto přidružení příznaku expresivního? Rozdíl nociónálního a expresivního slova vynikne ze srovnání příkladů *spát* – *spinkat*. Základní význam obou sloves je týž. U druhého je navíc příznak citový, a to mazlivý.
3. Čemu říkáme expresivní? Když mluvíme o expresivitě inherentní,

- ta inherentní a expresivita adherentní?
4. Kterou expresivitou se zabývá lexikologie?
5. Které druhy inherentní expresivity rozlišujeme?
6. Čím se projevuje expresivita hlásková?
7. Čím se projevuje expresivita slovtvorná?
8. O které slovtvorné kategorie jde?
9. Zda jsou všechny zdobněliny expresivní?
10. Jaká je situace s expresivitou u slov zveličelých?
11. Jaká další slovtvorná kategorie se spjata
- jde nám o citové příznaky, které jsou spjaty se slovem. O expresivitě adherentní mluvíme, když citové příznaky vyplývají z užití slova.
- V lexikologii se zabýváme expresivitou inherentní, expresivitou adherentní se obírá analýza textu.
- Podle způsobu vyjádření se rozlišuje expresivita hlásková, slovtvorná, lexikálně sémantická.
- Tento druh expresivity se projevuje hláskovou stavbou slova, zpravidla tím, že sestává z takových hláskových spojení, která nejsou běžná ve slovech neexpresivních. Způsobuje ji například spojení předpatrových souhlásek *d', t', ň, j* se samohláskami žánní řady, zejména s *u*: *hňup, kňučet, ňouma, čumět, řulpas*.
- Slovtvorná expresivita je spjata se slovtvornými kategoriemi, typy a prostředky. Ze slovtvorných kategorií se expresivita spojuje se slovy zdobněnými a zveličelými.
- Ne. Zdobněliny nejsou výlučně expresivní. Základní význam je u nich nociónální, označovat věci kvantitativně menší: *stolek, knížka, očko*. Často se s tímto nociónálním významem spojuje expresivní příznak kladný: *děťátko, kočička, nožka*. Některá deminutiva mají tento expresivní příznak k nociónálnímu významu základnímu, neslouží u nich k vyjádření něčeho malého: *tatínek, maminka, sluníčko*. Záporný, znevažující význam mají taková deminutiva jako *přítelíček, učitelék, soušedíček, doktůrek, uměníčko*.
- Slova zveličelá, augmentativa, jsou expresivní vždy. Někdy tento příznak, zpravidla záporný, převažuje: *psisko, chlapisko, babizna*.
- Expresivní jsou též adjektiva označující zesílení nebo zjemnění původní vlastnosti:

- s expresivitou? *droboučkový, maličkový, staříčkový; dlouhánský, velikánský, dlouhatánský.*
12. S kterými dalšími slovo-
tvornými typy a pro-
středky se může expresi-
vita pojit? Záporný příznak mají názvy nositelů
vlastností vyznačujících se nápadným
znakem: *hlaváč, nosáč, břicháč, vlasáč,*
vousáč.
Často provází některé přípony jako *-as*
(*krutás*), *-och* (*tlust'och*), *-oun* (*mlsoun*), *-*
ous (*mrňous*), *-out* (*mrzout*), *-na* (*chlub-*
na), *-anda* (*šeptanda*), *-dlo* (*zlobidlo*), *-*
árna (*lumpárna*).
13. S čím je spjata lexikálně
sémantická expresivita? Lexikálně sémantická expresivita je spjata
se základním významem slova, který sám
označuje věci vyvolávající citové hodno-
cení. Citový příznak tkví ve významu slov
označujících skutečnosti záporné, nelibé,
nevhodné apod.: *hlupák, pitomec, blbec.*
14. Zda můžeme mluvit o
kladném nebo o zápor-
ném expresivním pří-
znaku? Ano. Expresivní příznaky se pocítují
zpravidla buď jako kladné, nebo jako zá-
porné. U některých slov není však toto
rozlišení vyhraněno a mluvíme jen o cito-
vém slově bez další specifikace. Slovník
spisovného jazyka českého označuje takto
slova *cháaska, dívčina, dlouhán, hafan.*
15. Která slova mají citově
pozitivní příznak? Citově pozitivní příznak mají slova
a) důvěrná, familiární (*miláčku, zlatičko*),
b) domácká slova, hypokoristika, laudati-
va (*tatínek, maminka, Venda, Máňa*),
c) dětská slova (*hajat, papat, spinkat*),
d) eufemismy (*odešel na věčnost*).
16. Která slova mají citově
záporný příznak? Záporný citový příznak mají slova
a) hanlivá, pejorativní (*babizna, křikloun*),
b) zhrubělá (*kecat, žvanit, ožralec, blaf*),
c) vulgární slova (*blít, hajzl*).
17. Proč se expresivní slova
zhusta objevují ve vrst-
vě hovorové, ve slovech
obecné češtiny, ve slan-
gu a argotu? Protože citovost vystupuje do popředí v
živém mluveném projevu.
18. Zda je vrstva slov pů-
vodu cizího jednotná? Ne. Tato vrstva není jednotná a vnitřně se
rozčleňuje podle: a) přizpůsobení slovům
domácím, b) stáří přejetí, c) jazyků, z

19. Jak můžeme třídit slova původu cizího z hlediska přizpůsobení slovům domácím?
20. Čemu říkáme slova zdomácnělá?
21. Jak může zvuková nebo grafická podoba slova prozradit cizí původ tohoto slova?
22. Jak můžeme zhodnotit slova nepřizpůsobená?
23. Z jakých dvou skupin je tvořena vrstva slov nepřizpůsobených?
24. Čemu říkáme slova citátová?
25. Zda máme rozlišovat slova citátová a opravdové citáty?
26. Zda stáří přejetí slova
- kterých bylo slovo přejato, d) funkce. Cizí lexikální prvky se rozvrstvějí na ose, jejímiž krajními póly jsou slova zcela přizpůsobená a slova zcela nepřizpůsobená.
- Jsou to slova přizpůsobená slovům domácím formou, hláskovou stavbou a mluvnický. Proces přizpůsobení šel u nich tak daleko, že si uživatelé cizost jejich původu vůbec neuvědomují: *škola, cihla, banka, barva*.
- V hláskové stavbě jsou signálem cizosti hlásky, které se v neutrálních českých slovech nevyskytují: *g (guma, generál, gymnázium), f (fyzika, asphalt, nafta)*. Pak jde o kombinace hlásek: *automobil, pneumatika, koalice, biologie*. V psané podobě jde o písmeno *x (praxe, existence, xylofon)*, o psaní *i/y* odlišné pro česká slova (*kritika, diktát, politika*), o psaní *ú* uprostřed slova a na konci (*ragú, skútr, kúra*), o psaní *ó (chór, balón, sólo, nivó)* nebo *w (interview)*.
- Jsou to slova, která se stále cítí jako cizí a chovají jako cizí.
- Tvoří ji pojmenování cizích reálií a slova citátová.
- Jsou to cizí lexikální prvky, které si uchovávají svou původní podobu a do slovní zásoby se zpravidla vůbec nevčleňují. Částečné přizpůsobení některých z nich se projevuje v tom, že se skloňují: *happy end – happy endem*.
- Ano. Od těchto citátových pojmenování se liší opravdové citáty, celé věty v cizím jazyce. Jsou to některá přísloví a úsloví: *Festina lente!* (Spěchej pomalu!), *Carpe diem* (Využij dne!), *Per aspera ad astra* (Přes nesnadné až k hvězdám), *Cherchez la femme* (Hledejte ženu).
- Doba uplynulá od přejetí slova ovlivňuje

- ovlivňuje nějak jeho zdomácnění?
- pozitivně jeho zdomácnění. Slova přejatá před mnoha staletími většinou plně zdomácněla: *škola, sobota, kostel, klobouk*. Nově přejatá slova se přizpůsobit nestačila a jejich cizost se stále pociťuje: *angína, tyfus, injekce, pacient*.
27. Zda hodně slov bylo přejato z jazyků klasických?
- Ano. Hodně slov bylo přejato z jazyků klasických, a to z řečtiny (*atlet, typ, tyran, demokracie*) a latiny (*doktor, existence, forma*).
28. Z kterých evropských jazyků má čeština nejvíce výpůjček?
- Z evropských jazyků přejala čeština nejvíce slov ze sousední němčiny (*fůra, helma, sál, švagr, talíř*). Menší počet slov je z jiných evropských jazyků, a to z francouzštiny (*bazén, bonbón, inženýr*), z angličtiny (*rekord, snob, sport, standard*), z italštiny (*kalhoty, kapitán, viola*), ze španělštiny (*armáda, kanibal, kokos*), z portugalské (*zebra*). Maďarský původ je dosvědčen u slov *husar, kočí, palačinka*.
29. Z kterých slovanských jazyků přejala čeština slov nejvíce?
- Ze slovanských jazyků má čeština nejvíce výpůjček z ruštiny. Jsou to třeba slova *babočka, paluba, lyže, maják, náčelník, svět, úroveň, vesmír, vid, vzduch*. Z polštiny pocházejí slova *ochota, okres, vzor, kořalka, sled*. Srbochorvatského původu jsou slova *junák, opánky, snacha, žatva*. Ze slovenštiny přejala čeština slova *zástava, znoj, zbojník, výdobytek, namyšlený, nárokovat*.
30. Zda jsou v češtině také slova, která byla převzata z jazyků vzdálených?
- Ano, jsou to třeba výpůjčky z turečtiny (*jogurt, paša*), z arabštiny (*algebra, alkohol, admirál, káva*), z hebrejštiny (*sobota, rabín*), z perštiny (*bazar, divan, kabát*), z indických jazyků (*karafiát, pyžama*), z čínštiny (*čaj, sója*), z indiánských jazyků (*tabák, čokoláda, kakao*).
31. Čemu říkáme slova mezinárodní?
- Jsou to slova, která se vyskytují v několika jazycích (obvykle s určitými úpravami tak, jak se přizpůsobují struktuře slov domácích). Oblastí výskytu takových společ-

- ných slov jsou jazyky evropské, takže bychom měli mluvit spíš o evropeismech. Jejich rozšíření se však také týká jiných zemí, kde se evropskými jazyky mluví, a to Severní a Jižní Amerika, Afrika a některé asijské země.
32. Jakého původu jsou slova mezinárodní většinou? Pramen velké části mezinárodních slov jsou klasické jazyky, a to latina a řečtina (*atom, atletika, fyzika, filozofie, diskuse, ideologie, informace*). Mnoho slov bylo vytvořeno z latinských a řeckých základů uměle (*automobil, biologie, biograf, elektřina, magnetofon*). Menší počet mezinárodních slov je původu francouzského (*prezident, revoluce, miliarda*), italského (*banka, konto, mandolína*), anglického (*sport, start, fotbal, basketbal, hokej, box*).
33. Zda se slova mezinárodní užívají ve stejném významu ve všech evropských jazycích? Ne. Mezinárodnost neznamená rozšířenost ve všech evropských jazycích. Ve skupinách jazyků se může používat ve stejném významu různých mezinárodních slov. Například slova *benzín* se ve stejném významu užívá v češtině a v němčině, v angličtině je za ně *petrol*, v americké angličtině *gas*.
34. Zda máme pevná kritéria, podle kterých bychom mohli zařadit slovo do skupiny slov mezinárodních? Nemáme a s tím souvisí problém stanovení zásady, podle které lze považovat slovo za mezinárodní. Vyskytují se názory, že by průkaznost měla spočívat v užívání slova aspoň ve dvou jazycích světových. Zdá se ale, že je to kritérium dost neurčité.
35. Proč mezinárodní nomenklatura některých oborů představuje zvláštní případ? V botanice a zoologii má mezinárodní platnost latinská nomenklatura. Vedle ní ovšem existují v jednotlivých jazycích nomenklatury národní.
36. Co je výhodou latinské nomenklatury? Výhodou latinské nomenklatury je její jednotnost.
37. V čem je výhoda cizích názvů? Výhodou cizích názvů je to, že jsou společné i jiným jazykům a zejména u mezinárodních termínů usnadňují dorozumění odborníkům. Cizí název není také zatížen dalšími vedlejšími významy nebo pří-

38. Které případy mohou existovat z hlediska fungování cizích názvů ve slovní zásobě češtiny?

znaky stylistickými a citovými jako slova domácí. To má význam pro jejich použití v odborném názvosloví.

Z hlediska fungování cizích názvů ve slovní zásobě češtiny mohou existovat tyto případy:

a) Cizí slovo nemá domácí ekvivalent. V tom případě je jeho užívání nezbytné, a pokud slovo označuje skutečnosti rozšířené a běžně užívané, brzy zdomácňuje: *automobil, elektrina, sport*. Cizím zůstává tehdy, označuje-li cizí realie: *bráhma, kuli, rikša, jurta, minaret, mešita, karavanseraj*, anebo je citátové: *par exemple, nota bene, via facti* atp.

b) Cizí slovo má domácí ekvivalent. Existují-li vedle sebe výraz domácí a cizí jako synonyma, mívají stejný význam i vcelku stejné užití (*mluvnice – gramatika*) nebo se různí. Odlišnosti bývají častější v přízvučných slohových, např. *rozhlás* (běžný a neutrální název – *rádio* (výraz hovorový), *geometrie* (neutrální) – *měřictví* (zastarávající) a tak podobně.

39. Co to je barbarismus a proč nepokládá P. Hauser tento termín za příliš vhodný.

Barbarismus je název pro cizí nepřizpůsobené slovo. Slovo *barbar* navozuje význam *nevzdělaný, hrubý člověk*, zatímco v našem případě jde o slova převzatá z jazyků kulturních národů.

40. Jak vydělujeme slova řídká?

Vrstva slov řídkých se vyděluje na základě zjištění jejich nízké frekvence v jazykových projevech. Vychází se od slov běžně užívaných jako od jistého frekvenčního standardu nebo normálu a jako příznaková a zvláštní se označí slova s frekvencí nízkou.

41. Jak můžeme vědět, zda je to či ono slovo má nízkou nebo vysokou frekvenci?

To je předmět zvláštních bádání, jejichž výsledky jsou zachyceny ve slovníku frekvenčním.

42. Jaké dvě vrstvy rozlišuje mezi slovy

Jsou to slova **řídkší** (zkratka řidč.) a slova **řídká** (zkratka zř. nebo označení hvězdič-

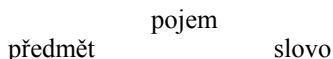
- s minimálním výskytem kou).
- Slovník spisovného jazyka českého?
43. Která slova jsou ve Slovníku spisovného jazyka českého značena jako slova řídkší?
44. Která slova jsou ve Slovníku spisovného jazyka českého značena jako slova řídká?
45. Ve kterých vrstvách české slovní zásoby se vyskytují slova řídkší a slova řídká?
- To jsou ta, ke kterým jsou v jazyce synonyma užívaná běžně. Slovník takto označuje slova *čerstvota* (čerstvost), *dopisnice* (pohlednice), *drsnota* (drsnost), *hryzot* (hryzáni), *řeziny* (piliny).
- Slova řídká se vyskytují ojedinele, popřípadě to jsou slova individuálně utvořená. Slovník je zaznamenává s doklady z významných spisovatelů. Patří sem slova jako *řezka* (zářez), *samotiti*, *sestrojovatel*, *dokončitel*, *dochvět*, *duť* (dutina), *hrk* (hrknutí).
- Řídký výskyt mají obvykle archaismy i neologismy. Jedny proto, že vycházejí z užívání, druhé proto, že se teprve začínají šířit. Jinak se řídká frekvence může týkat slov všech vrstev.

6. SLOVNÍ VÝZNAM

6.1. STRÁNKA FORMÁLNÍ A STRÁNKA VÝZNAMOVÁ

Jako základní pojmenovávací jednotka má slovo svou stránku formální a významovou. Vyložit, co to je význam slova, není snadné. Je to složitý problém, který přesahuje rámec jazykovědy a zasahuje do psychologie, logiky a filozofie.

Řešení vychází z posouzení vztahů mezi předmětem jako součástí objektivní reality, slovem jako jeho pojmenováním a pojmem jako jeho odrazem v našem vědomí. Vyznačuje se obvykle trojúhelníkem:

(Autory tohoto grafického znázornění jsou jazykovědci **C. K. Ogden a I. A. Richards** ve spise *The Meaning of Meaning*, London 1953).

Přímé vztahy jsou mezi předmětem a pojmem a mezi pojmem a slovem. Mezi předmětem a slovem neexistuje vztah přímý, ale zprostředkovaný přes naše vědomí.

Pro předmět se v jazykovědné literatuře používá různých názvů, nejčastější jsou *denotát*, *signifié*, *referent*. Slovo se označuje názvem *designát*, *signifiant*.

Slovo neodráží skutečnost přímo, jeho zvuková podoba není zvukovým obrazem předmětu.

Výjimkou jsou zvukomalebná citoslovce napodobující přírodní zvuky: *haf*, *kykyryký*, *kuku*, *bác*. Avšak i ona nejsou věrnou kopií zvuků, nýbrž je vyjadřují prostřednictvím hlásek, jednotek zvukového plánu jazyka. Nejsou pouhými zvuky, ale slovy. To dokazuje i jejich vázanost na určitý jazyk projevující se v tom, že se taková citoslovce v různých jazycích liší, srov. ruské *kukureku*, francouzské *cocorico*, ruské *tjaf*, francouzské *japp* s českými ekvivalenty *kykyryký*, *haf*.

Obecná, tj. slovní platnost těchto citoslovců je v tom, že se jimi označují příslušné zvuky vždycky stejně.

U všech ostatních slov nemá vztah mezi jejich formou a denotátem žádnou příčinu. Je nahodilý, arbitrární. Je pouze věcí konvence, že slova *strom*, *kámen*, *židle*, *kolo*, *lev* pojmenovávají příslušné denotáty. Konvenčnost tohoto vztahu umožňuje, že se jedné zvukové formy může užít i pro označení jiných denotátů (polysemie, homonymie) nebo že se jeden denotát může označovat několika různými slovy (synonymie).

[Hauser 1980: 59-60]

6.2. ZNAKOVÁ TEORIE

Zvláštní povaha a funkce slova se vysvětluje pomocí znakové teorie. **Znak** je prostředek, který zastupuje nějakou skutečnost a poukazuje na ni. Jazyk se chápe jako systém znaků a jeho jednotka slovo je znak zvolený pro označení určité skutečnosti.

Každý znak má svou stránku formální a významovou. Forma znaku musí být materiální, aby mohl být vnímán smysly, především sluchem a zrakem. Proto odlišujeme znaky akustické od optických.

Znakovou povahou se slova sbližují s jinými znaky. Jednoduchými jsou signály, jejichž význam je obvykle situačně omezen. Červené světlo znamená *stát* v dopravě a nikoli např. při slavnostním osvětlení apod. Jinými znaky jsou symboly, např. znaky států, zemí, měst. Jazykové znaky se od ostatních liší svou obecností a tím, že označují příslušný denotát za všech okolností. Specifické rysy jazykového znaku spočívají i v tom, že tvoří systém a plní funkci poznávací, komunikativní a gramatickou.

Materiální formu jazykového znaku tvoří v mluveném jazyce hlásky, v psaném písmena. Materiální jsou však i doprovodné mozkové a nervové procesy při řeči a fyziologické procesy probíhající při tzv. vnitřní řeči, která nemá ani akustickou, ani optickou formu. Významová stránka jazykového znaku souvisí s poznáním, s odrazem objektivní reality ve vědomí. Formě se přisoudí význam, a tím se jazykový znak vztáhne k jisté skutečnosti. Vztah mezi výrazovou (zvukovou) stránkou slova a jeho významem je konvenční, tedy nahodilý. Nahodilost není úplná u zvukomalebných citoslovcí – jak jsme se již zmínili – a u slov expresivních. Výrazem expresivity je u nich užití hláskových kombinací neobvyklých u slov nociónálních: *ňouma, tulpas, po'ouchlý*.

Formální a významová stránka každého znaku, tedy i znaků jazykových, tvoří neoddělitelnou jednotu.

[Hauser 1980: 60]

6.3. SLOVNÍ VÝZNAM A POJEM

Otázka vztahu významu slova a pojmu nebyla dosud jednoznačně vyřešena. Někteří jazykovědci obě kategorie ztotožňují: význam = pojem. Takový názor složitý vztah příliš zjednodušuje a nerespektuje přitom tu skutečnost, že pojem je jednotka myšlení, význam jednotka jazyková. Jejich výzkumem se také zabývají různé vědní obory: pojmem psychologie a logika, významem jazykoveda. Je však třeba přiznat, že se obě kategorie velmi sbližují. Je to dáno tím, že východiskem je v obou případech objektivní realita. Pojem je jejím odrazem ve vědomí, význam v jazyce. Spjatost obou je dokumentována tím, že pojem je vyjádřitelný slovem, že se slovem konstituuje. Obráceně

řečeno, slovo je jazykovým vyjádřením pojmu. I když je jím nejčastěji a je v této úloze prostředkem základním, není jediným. Pojem může být vyjádřen i spojením slov, např. *vlčí mák, bílá káva, mít rád*.

Slovní význam bývá často širší než pojem, protože v sobě zahrnuje též složku citovou, volní a stylistickou. Pojmový obsah slov *spát* a *haját* je týž, ale ve významu druhého slova je navíc příznak citový, a to mazlivý. Z příkladů vyplývá, že pojem je neutrálně intelektuální (rozumový), význam bývá navíc expresivní.

Jako kategorie myšlení je pojem odrazem podstatných znaků předmětu v našem vědomí. Je vždycky abstraktní, ať jde o pojmy jakýchkoli skutečností. Konkrétní anebo abstraktní jsou tyto skutečnosti (denotáty) samy, např. konkrétní: *kámen, větev, list* – abstraktní: *blahobyť, čistota, útěk*. Pojem není názorný. Tím se liší od představy, která je vždy názorná. Proto má představa rysy subjektivnosti a u různých lidí je rozdílná. Pojem je obecný a stabilní. Také význam slova musí být stabilní, protože zaručuje poznání a umožňuje komunikaci. Tyto důvody mluví proto, že významu odpovídá v myšlení pojem a nikoli představa.

Stálost pojmu je relativní, to znamená, že pojem není zcela neměnný. Mění se podle toho, jak se mění společenské poznání skutečnosti. Vznikem a rozvojem chemie přibylo např. do znaku pojmu *voda* její chemické složení vyjádřené vzorcem H_2O . Pojem se mění také individuálně: jiné jsou pojmy dítěte a jiné dospělého člověka. Protože pojmy závisí na poznání, mají jiný rozsah u lidí různých profesí a různého vzdělání. Vždycky však zůstávají v základních obecných rysech shodné. Proto se říká, že pojem u dítěte se neliší v zásadě od pojmu u vědce, např. takových skutečností jako jsou *voda, oheň, země, vzduch*. Liší se ovšem počtem znaků a jejich uspořádáním. Pro chemika je voda především sloučeninou kyslíku a vodíku, pro dítě tekutinou, která teče, pije se, slouží k umývání.

Na obecné intelektuální znaky se omezuje význam u odborných názvů. Definice jejich významu je i definicí pojmu, proto se mluví o pojmovém významu termínů.

[Hauser 1980: 60-61]

6.3.1. Zvláštní případy

O většině slov platí, že v jádru jejich slovního významu je pojem. Zvláštní případy představují citoslovce, zájmena, tzv. slova neplnovýznamová a vlastní jména.

[Hauser 1980: 61]

6.3.1.1. CITOSLOVCE

O zvukomalebných citoslovcích jsme se již zmínili. Poukazují na denotát bezprostředněji nežli ostatní slova, ale i jejich význam je odrazem myšlenkového zpracování. Subjektivní citoslovce vyjadřují emocionální prožitky: *ach, ou, brr, fuj* nebo volní pokyny: *na, hle, pst*. Avšak i jejich význam je objektivní. Jiné je, chceme-li označit příslušné city a vůli a použijeme slov *radost, bolest, ošklivost, překvapení, mlč, vezmi si, podívej se*. Tato slova mají již paralely v pojmech.

[Hauser 1980: 62]

6.3.1.2. ZÁJMENA

Zájmena jako *já, ty, on, ten* apod. neoznačují určitý denotát. *Já* – to je mluvčí, *ty* – osoba, ke které hovořím atd. Jejich úkolem je zastupovat konkrétní osoby nebo v případě zájmen *ten, onen* apod. konkrétní vlastnosti osob, zvířat, věcí. Zájmena se tedy nevztahují k denotátu přímo, ale prostřednictvím slov, která zastupují. Jejich významy nejsou pojmové, ale gramatické.

[Hauser 1980: 62]

6.3.1.3. NEPLNOVÝZNAMOVÁ SLOVA

Pojmovou náplň v tom smyslu jako plnovýznamová slova nemají předložky, spojky, částice a sponová slovesa. Slouží především k vyjadřování významů mluvnických. Jistý pojmový obsah u významů těchto slov přece však existuje. U předložek jej např. tvoří různé významy směrové: *v* = uvnitř, *od* = pryč, *za* = dozadu, vzadu atp. Spojky vyjadřují vztahy: *a* vztah slučovací, *ale* odporovací. Chudosti jejich významu odpovídá označení: slova neplnovýznamová.

[Hauser 1980: 62]

6.3.1.4. VLASTNÍ JMÉNA

Vlastní jména jsou pouhými názvy a v tom spočívá celý jejich význam. Ve srovnání s obecnými jmény se to jeví jako přebujelost, hypertrofie pojmenovací funkce. Vlastní jméno nevypovídá téměř nic o denotátu. *Jan* je mužská osoba, *Věra* ženská osoba, *Moskva* je město, *Vah* je řeka. Potvrzují to často citovaný výrok **K. Marxe**: *Název jakékoli věci nemá nic společného s její povahou. Nic závažného nevíme o člověku, jestliže pouze víme, že se jmenuje Jakub.*

Funkce vlastního jména není tedy v obecném významu, ale v identifikaci individua. Přitom vystupuje do popředí přímý poukaz k dané osobě nebo věci, ukázání (ostenze). Takto je vlastní jméno spojeno s denotátem přímo. Mimo přímé ukázání není u vlastních jmen zajištěn vztah k těmto individuu jednoznačně, protože množství jedinců má jméno stejné. Jméno zařazuje jenom do třídy osob, zvířat a věcí, není však žádná třída Janů, Věr, Váhu apod.

Hranice mezi vlastními a obecnými jmény není ostrá a obě kategorie se prostupují, srov.: *most – Most, písek – Písek, vesna – Vesna, Don Juan – donchuán, Goliáš – goliáš*. U zeměpisných jmen jako *Hradiště, Chlumec, Ústí* apod. není již vztah k obecnému jménu uvědomován a slova se chápou jen jako názvy.

[Hauser 1980: 62-63]

6.3.2. Pojmové jádro

V základu slovního významu je tedy pojmové jádro. Stejně jako pojem je i význam slova obecný. Slovo *stůl* neoznačuje žádný konkrétní stůl, ale celou třídu stolů různých se mezi sebou dalšími znaky:

velikostí – *malý, velký*...

tvarem – *kulatý, hranatý*...

materiálem – *dřevěný, kovový*...

barvou – *zelený, bílý*...

funkcí – *psací, jídelní*...

časovou relací – *starý, nový*...

prostorovou relací – *školní, zahradní, kuchyňský*

Ve významu slova *stůl* se tedy soustřeďují znaky všem stolům společné. Musí být dostačující proto, aby se všechny jednotliviny třídy daly definovat jako stůl: *Stůl je nábytek tvořený deskou na nohách nebo na podstavci nebo jinak upevněnou zpravidla ve vodorovné poloze*. Obecnost významu umožňuje, že slova můžeme užít v nejrůznějších situacích.

[Hauser 1980: 63]

6.4. VNITŘNÍ FORMA SLOVA

V pozadí slovního významu může být i skutečnost, která je naznačena formou slova, jeho slovotvornou stavbou: *opravář* = osoba, která opravuje, *věšák* = prostředek na pověšení věcí, *polní* = vlastnost vztahující se k poli, *položít* = učinit, aby něco leželo. Taková slova mají svou **vnitřní formu**. Ta často význam jen naznačuje, neurčuje jej přímo a úplně, např. z názvů *sedmi-kráska, zeměžluč, zemědým, ptačíneček, zlatice* není nijak patrné, že jde o rostliny.

Mnoho slov má vnitřní formu zastřenou a ztrácí ji. Nepociťujeme již vztah slova *oko* k *okno*, *strom* ke *strmý*, *pstruh* k *pestrý*, *zítra* k *jítro*. Ve vývoji jejich formy a významu došlo k deetymologizaci a vnitřní formu odhaluje už jenom zkoumání etymologické. Taková slova přijímáme jako značky. Těmi jsou všechna slova kořená, která vnitřní formu nemají: *voda*, *země*, *cesta*, *pes*, *prst*, *led*, *nos*.

To, co z hlediska sémantického nazýváme vnitřní formou, je v науce o pojmenováních motivací. Slova s vnitřní formou jsou slovy motivovanými.

[Hauser 1980: 63]

6.5. DENOTACE A KONOTACE

Vztah slova k označovanému předmětu (denotátu) nazýváme **denotací**, vztahem předmětovým.

Denotáty mohou podle své povahy být:

skutečné: konkrétní předměty, city, děje, vlastnosti

fiktivní (neskutečné): neexistující předměty: *vila*, *trpaslík*, *rusalka*

chybné vědecké a nevědecké pojmy: *flogiston* (látka způsobující hoření), *horoskop*

Skutečnost je jednotná a mnohotvárná. Naše myšlení tuto skutečnost rozčleňuje a třídí. Ve slovním významu je zachycen určitý rys této separované skutečnosti. Pojmenováváme podle jistého znaku. Táž skutečnost může být nazvána i vickrát, podle toho, který znak pro pojmenování vybereme: *držadlo* – *rukojeť*, *hněvat* – *zlobit se*, *ledovka* – *námraza*. Podobně i různé jazyky se v pojmenováních liší: *kominík* – rus. *trubočist*, *obchod* (souvisí s *obcházet*) – rus. *torgovlja* a slovinské *trgovanje* (souvisí s trhem); významu českého slova *náměstí* odvozenému od slova *město* odpovídá ruské *ploščad'* od *plochý*, *plocha*, slovinské *trg* od *trhu*.

Takové mezijazykové rozdíly a shody vyvstanou při překládání. Odhalíme např., že některé jazyky nemají pro určitou skutečnost slovo: ruština nemá ekvivalent pro slovo *sourozenec*, čeština nezná to, co vyjadřuje ruština slovem *sutki* (den a noc). Severské jazyky mají pro slovo *sníh* řadu slov vystihujících jeho druh. Němčina rozlišuje zvláštními slovy *prst* na ruce – *Finger* od *prstu* na noze – *Zehe*.

Významy skutečných předmětů jsou odvozeny z jejich objektivní existence. Při fiktivních konkrétech (*vodník*, *drak*) je to fiktivní skutečnost. U abstrakt je denotace složitější. Význam se tu vztahuje k prvkům myšlení, avšak i naše myšlení je součástí objektivní reality a jeho prvky jsou denotáty.

Ve významu slova se nemusí odrážet všechny rysy předmětu, které jsou pro něj typické, jako je barva, tvar, materiál, často se odráží jen některý z nich:

zelenina – barva

silák – vlastnost
beranice – materiál
podpatek – místo
umyvadlo – funkce

Kromě předmětné složky významu (denotace) je součástí významu slova také složka expresivní a stylistická, kterou označujeme termínem **konotace** (spoluvýznam):

klouče – denotativní význam: malý kluk
konotativní význam: emocionální
kárce – denotativní význam: osoba, která kárá
konotativní význam: knižní

Základní složky významu tvoří jeho pojmový obsah a průvodní citové a stylistické spoluvýznamy.

[Hauser 1980: 64-65]

6.6. STRUKTURA VÝZNAMU

Význam vztahuje slovní výraz k určitému denotátu. Slovu rozumíme, dovedeme-li je spojit s označovaným předmětem. Zmínili jsme se již o tom, že táž slovní forma může označovat i více denotátů. Např. slovo *jazyk* označuje:

1. orgán v dutině ústní
2. řeč
3. předmět podobný jazyku (u boty apod.)

Jednotlivé významy jednoho slova, jednoho lexému, nazýváme **sémémy**. Můžeme je také považovat za složky komplexního významu lexému.

U vícevýznamových slov je jeden sémém hlavní (základní), ostatní jsou vedlejší (druhotné). Hlavní význam se nazývá *i n v a r i a n t a*, vedlejší významy varianty. Ve zvoleném případě slova *jazyk* je invariantou význam uvedený jako první, druhé dva jsou variantami. Významová specifikace vícevýznamových slov se určí až v užití slova v kontextu. Tím se význam nejen zpřesňuje, ale zařazováním do různých kontextů také rozšiřuje.

Z těchto zjištění vyplývá, že významovou strukturu slova tvoří:

1. významová invarianta
2. významové varianty
3. potenciální významové aktualizace

[V české lingvistické tradici termínu *aktualizace* se užívá ve významu, který je v lingvistické tradici ruské nezvyklý. Podle teorie spisovného jazyka rozpracovanou B. Havránkem a jinými lingvisty Pražské lingvistické školy v případě aktualizace výrazových prostředků jde o záměrnou odchylku od

standardního užívání jazyku, viz heslo *Aktualizace* v Encyklopedickém slovníku češtiny (2002). – A.I.]

Pro dvojice názvů význam invariantní – variantní se užívá také termínů: základní, přímý význam – odvozený, nepřímý význam. Obojí druhy významu patří ke slovu jako k jednotce slovní zásoby, jsou systémové, potenciální význam není systémový, je kontextový. Významy invariantní, variantní a kontextové jsou **volné**. Slovo může mít také význam **vázaný**, omezený jen na určitá zpravidla frazeologická spojení:

vlčí – příslušející vlkům (kožešina, zuby, doupě) – volný význam
vlčí mák – mít *vlčí mlhu* – vázaný význam

slepý – nevidomý – volný význam
slepý pasažér – vázaný význam

Určení invarianty a variant se děje z hlediska fungování slova v současném jazyce. V pohledu historickém zjišťujeme původní význam, význam etymologický. Často se dnešní invarianta s tímto významem kryje, např. u slov *nos*, *ruka*, *čelo*, *pes*, *dům*. Jindy se rozchází:

chodba – etymolog. chození (děj)
invarianta: kryté místo, kudy se chodí

ryzí – etymolog. ryšavý
invarianta: čistý, nesmíšený, pravý

Etymologické významy slov jsou zachyceny v etymologickém slovníku.

[Hauser 1980: 65-66]

6.7. SLOVO A KONTEXT

Ve většině případů je význam slova patrný z izolovaného slova. Je však značně obecný, např. ze slova *strom* nevíme nic o jeho druhu, kde roste, komu patří apod. Teprve spojením s jinými slovy, vřazením do kontextu se význam slova zpřesňuje: *starý strom*, *strom na zahradě*, *ovocný strom*, *sousedův strom* atp.

Vztah významu slova a kontextu je vzájemný: slovní význam podmiňuje kontext, určuje výběr slov, s kterými se může spojovat. Např. slovo *žák* lze spojit se slovem *píše*, slovo *strom* se slovem *kvete*, nelze však slova *žák* a *strom* v daných kontextech zaměnit. Na druhé straně se užitím slova v nej-různějších kontextech rozšiřuje jeho významový obsah a z aktuálního užití se může vyvinout nová varianta významu. Vzájemné spojování slov v kontextech není tedy libovolné, je omezeno, avšak počet konkrétních kontextů, do kterých slovo vstupuje, je neuzavřený, neomezený.

Závislost slov na kontextu není u všech jejich druhů stejná. Nejméně jsou závislá podstatná jména, číslovky, slovesa a příslovce i citoslovce. Ostatní slovní druhy jsou na kontextu závislé. Poukázali jsme již na to, že zájmena

jsou slova situační, jen z kontextu a situace je jejich význam zřejmý. Z kontextu je zřejmý i význam předložek: *za domem* (místní, směrový) – *za války* (časový).

Volnost nebo závislost na kontextu se uplatňuje i u tvarů slov. U jmen je na kontextu nejméně závislý nominativ, ze slovesných tvarů infinitiv. Ostatní pády a slovesné tvary jsou kontextem přímo podmíněné a poukazují k němu: *přítelem* (mluvím s přítelem), *píšeme* (my, nyní). Proto se nominativ a infinitiv považují za tvary základní a reprezentují slovo ve slovnících a v mluvnicích výkladech.

Závažnost kontextu pro zpřesnění slova vystupuje do popředí u slov mnohovýznamových a u homonym. Z izolovaného slova není možno určit, který význam má mluvčí na mysli, např.:

<i>pravý</i> –	opak levého opravdový správný úhel 90°	<i>představení</i> –	produkce seznámení představa
----------------	---	----------------------	------------------------------------

Jedině v kontextu je význam určen. To se týká i homonym: *stav na řece* – *tkalcovský stav* – *stav se u nás*.

Pro významové určení slov využívá kontextů lexikografická praxe. Slovníky zařazují výběr nejdůležitějších a typických kontextů. Omezují se přitom na kontexty minimální, takové, které již stačí pro určení významu slova.

Frekvence nejčastějších kontextů, v nichž se uživatel se slovem setkává, ovlivňuje i chápání významu slova. Protože jde o vliv sociálního prostředí, zaměstnání, vzdělání, zájmu apod. na chápání jazykových jednotek, jde o jev sociolingvistický. *Známka* je pro filatelistu především poštovní známka, pro studenta ocenění vědomostí; *kola* znamená pro automobilistu část vozidla, pro sportovce cyklistu jízdní kolo, pro jezdce ploché dráhy okruh.

V živé řeči je význam slova patrný ze situace (ze situačního kontextu). Situace bývá obvykle bezprostřední, může být však také zprostředkována popisem, v dramatu režijními poznámkami.

[Hauser 1980: 66-67]

6.8. OBSAH A ROZSAH VÝZNAMU

Jednotlivé významy jednoho sémému se skládají z dalších dílčích prvků, které se nazývají **sémy**. Séma zpravidla odrážejí některý rys denotátu a je stavebním prvkem významu. Např. význam slova *voda* skládají sémy: *teče* (tekutina) – *bezbarvá* – *bez chuti* – *pije se* – *slouží k mytí*.

Souhrn těchto sém tvoří **obsah** jednoho významu, jednoho sémému. Čím má význam menší počet sém, tím je obecnější, srov.:

<i>práce</i> :	činnost – má smysl – vyžaduje úsilí
<i>židle</i> :	druh nábytku – určená k sedění – s opěradlem – s podstavcem

nebo nohami

Slova jako *živočich*, *rostlina*, *nerost* zahrnují množství jednotlivin. Tento soubor jednotlivců nebo tříd jednotlivců, které pojmenováváme společným významem, tvoří **rozsah** významu. Rozsah slova *živočich* tvoří: obratlovci, hmyz, měkkýš, jednobuněční atp. a všechny jejich konkrétní druhy. Mezi obsahem a rozsahem platí nepřímá úměrnost: čím je větší obsah, tím je menší rozsah a obráceně. Na základě významového rozsahu je vybudováno třídění, které je součástí vědních oborů; velkou důležitost má v přírodovědě, v botanice a zoologii. Obsah a rozsah významu souvisí s obsahem a rozsahem pojmu a jsou z něho odvozeny.

[Hauser 1980: 67]

6.9. VÝZNAM LEXIKÁLNÍ A MLUVNICKÝ

V nauce o slovní zásobě zkoumáme význam, kterým poukazuje slovní znak ke skutečnosti. Tento význam zvaný **slovní** nebo též **lexikální** byl dosud předmětem našich výkladů. Slovo je však také prvkem mluvnické stavby. Úkoly, které plní jako její součást, nazýváme významy **mluvnickými** neboli kategoriemi. Patří k nim příslušnost k slovnímu druhu, významy ohebných tvarů (pád, číslo, osoba, čas apod.) a významy skladební (podmět, předmět atd.).

Lexikální význam slova není možné zcela oddělovat od významů mluvnických. Zvláště slovnědruhová příslušnost slova souvisí s jeho slovním významem velmi těsně. Významy substantčních denotátů (osob, zvířat, věcí) jsou vyjádřeny formou podstatných jmen, jejich vlastnosti jmény přídavnými. Forma slova spojuje tak slovo s jinými, patřícími do téže slovnědruhové skupiny.

Avšak i tvaroslovné mluvnické významy jsou součástí významu lexikálního. U slov *špaček* – pták a *špaček* – dětská hračka je významová odlišnost spjata s rozdílem mluvnickým, s rozlišením životnosti a neživotnosti.

[Hauser 1980: 68]

6.10. DEFINICE

Z probraných rysů a vlastností významu možno sestavit definici:

Význam slova je jazykově ztvárněný odraz objektivní skutečnosti ve vědomí dané společnosti. Jeho základní složkou je pojmový obsah a průvodní významy expresivní a stylistické. Je společensky závazný a objektivní. Význam je neoddelitelně spjat s výrazovou (formální) stránkou slova. Jejím prostřednictvím je ve vztahu k mluvnickým významům slova a k jiným lexikálním jednotkám.

Klasifikace významů:

význam lexikální	význam mluvnický
invariantní, základní, přímý	slovnědruhový
variantní, druhový, přenesený	tvaroslovný
potenciální, kontextový	skladební
volný	
vázaný	
etymologický	

[Hauser 1980: 68]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak můžeme popsat vztahy mezi předmětem jako součástí objektivní reality, slovem jako jeho pojmenováním a pojmem jako jeho odrazem v našem vědomí?
2. Zda slovo přímo odráží skutečnost?
3. Copak ani zvukomalebná citoslovce napodobující přírodní zvuky (*haf, kykyryký, kuku, bác*) neodráží přímo skutečnost?
4. Zda je u většiny slov vztah mezi jejich formou a denotátem nahodilý?
5. Co umožňuje konvenčnost tohoto vztahu?
6. Jak se zvláštní povaha a funkce slova vysvětluje pomocí znakové teorie?
7. Které stránky znaku jsou pro nás důležité?
8. Čím se jazykové znaky liší od ostatních?
9. Co tvoří materiální formu jazykového znaku?
10. S čím souvisí významová stránka jazykového znaku?
11. Co můžeme povědět o vztahu významu slova a pojmu?
12. Proč nesmíme obě kategorie ztotožňovat (význam = pojem)?
13. Proč se obě kategorie velmi sbližují?
14. Proč slovní význam bývá často širší než pojem?
15. Čím se pojem liší od představy?
16. Zda je stálost pojmu absolutní?
17. Zda jsou pojmy stejné u různých lidí?
18. Proč mluvíme o pojmovém významu termínů?
19. Zda u většiny slov v jádru jejich slovního významu je pojem?
20. Proč říkáme, že významy zájmen jako *já, ty, on, ten* nejsou pojmové, ale gramatické?
21. Proč předložky, spojky, částice a sponová slovesa označujeme jako slova neplnovýznamová?
22. Čím se vlastní jména zásadně liší od jmen obecných z hlediska slovního významu?

23. Kdy mluvíme o vnitřní formě slova?
24. Zda slovo může svou vnitřní formu ztratit?
25. Jak jinak můžeme označit vnitřní formu?
26. Co je denotace?
27. Zda denotáty vždy jsou skutečně existující předměty, děje, vlastnosti a tak podobně?
28. Co je konotace?
29. Zda všechna slova mají kromě předmětné také expresivní a stylistickou složku významu?
30. Zda význam vztahuje slovní výraz k určitému denotátu?
31. Jaký je vztah mezi sémémy vícevýznamových?
32. Co má P. Hauser na mysli, když píše, že významovou strukturu slova tvoří: 1) významová invarianta, 2) významové varianty, 3) potenciální významové aktualizace?
33. Kterých termínů se užívá pro dvojici názvů význam invariantní – variantní?
34. Zda invariantní, variantní a kontextové významy jsou systémové?
35. V čem je podle P. Hausera rozdíl mezi významem volným a významem vázaným?
36. Co to je význam etymologický?
37. Jaký je vztah významu etymologického a významu invariantního?
38. Kde jsou uvedeny etymologické významy slov?
39. Proč P. Hauser tvrdí, že vztah významu slova a kontextu je vzájemný?
40. Zda vzájemné spojování slov v kontextech není tedy libovolné?
41. Zda je závislost slov na kontextu u všech slovních druhů stejná?
42. Zda je závislost na kontextu je různá také u tvarů slov?
43. Které tvary jsou nejméně závislé u jmen a u sloves?
44. K čemu využívá kontextů lexikografická praxe?
45. Jak kontext ovlivňuje chápání významu slova?
46. Jak rozlišujeme význam slova v živé řeči?
47. Co to je séma?
48. Jak můžeme popsat vztah sémy a sémému?
49. Čemu říkáme rozsah významu?
50. Zda je nějaká závislost mezi obsahem a rozsahem významu?
51. Zda hraje někde významový rozsah nějakou důležitou úlohu?
52. Čemu říkáme významy mluvnické?
53. Zda je možné zcela oddělovat lexikální význam slova od významů mluvnických?
54. Jakou definici významu slova konečně nabízí P. Hauser?

KLÍČE

1. Jak můžeme popsat vztahy mezi předmětem jako součástí objektivní reality, slovem jako jeho pojmenováním a pojmem jako jeho odrazem v našem vědomí? Tyto vztahy můžeme zobrazit jako trojúhelník. Přímé vztahy jsou mezi předmětem a pojmem a mezi pojmem a slovem. Mezi předmětem a slovem neexistuje vztah přímý, ale zprostředkovaný přes naše vědomí.
2. Zda slovo přímo odráží skutečnost? Ne. Slovo neodráží skutečnost přímo, jeho zvuková podoba není zvukovým obrazem předmětu.
3. Copak ani zvukomalebná citoslovce napodobující přírodní zvuky (*haf, kykyryký, kuku, bác*) neodráží přímo skutečnost? Ani zvukomalebná citoslovce nejsou věrnou kopií zvuků. Nejsou pouhými zvuky, ale slovy. To dokazuje i jejich vázanost na určitý jazyk projevující se v tom, že se taková citoslovce v různých jazycích liší, srov. ruské *kukareku*, francouzské *cocorico*, ruské *ťaf*, francouzské *japp* s českými ekvivalenty *kykyryký, haf*.
4. Zda je u většiny slov vztah mezi jejich formou a denotátem nahodilý? Ano. U většiny slov nemá vztah mezi jejich formou a denotátem žádnou příčinu. Je pouze věcí konvence, že slova *strom, kámen, židle, kolo, lev* pojmenovávají příslušné denotáty.
5. Co umožňuje konvenčnost tohoto vztahu? Konvenčnost tohoto vztahu umožňuje, že se jedné zvukové formy může užit i pro označení jiných denotátů (polysémie, homonymie) nebo že se jeden denotát může označovat několika různými slovy (synonymie).
6. Jak se zvláštní povaha a funkce slova vysvětluje pomocí znakové teorie? Jazyk se chápe jako systém znaků a jeho jednotka slovo je znak zvolený pro označení určité skutečnosti.
7. Které stránky znaku jsou pro nás důležité? Každý znak má svou stránku formální a významovou. Forma znaku musí být materiální, aby mohl být vnímán smysly, především sluchem a zrakem. Proto odlišujeme znaky akustické od optických.
8. Čím se jazykové znaky liší od ostatních? Jazykové znaky se od ostatních liší svou obecností a tím, že označují příslušný denotát za všech okolností. Specifické

9. Co tvoří materiální formu jazykového znaku? Materiální formu jazykového znaku tvoří v mluveném jazyce hláska, v psaném písmena.
10. S čím souvisí významová stránka jazykového znaku? Významová stránka jazykového znaku souvisí s poznáním, s odrazem objektivní reality ve vědomí.
11. Co můžeme povědět o vztahu významu slova a pojmu? Otázka vztahu významu slova a pojmu nebyla dosud jednoznačně vyřešena.
12. Proč nesmíme obě kategorie ztotožňovat (význam = pojem)? Protože takový názor složitý vztah příliš zjednodušuje a nerespektuje přitom tu skutečnost, že pojem je jednotka myšlení, kdyžto význam je jednotka jazyková. Jejich výzkumem se také zabývají různé vědní obory: pojmem psychologie a logika, významem jazykověda.
13. Proč se obě kategorie velmi sbližují? Protože východiskem je v obou případech objektivní realita. Pojem je jejím odrazem ve vědomí, význam v jazyce. Spjatost obou je dokumentována tím, že pojem je vyjádřitelný slovem, že se slovem konstituuje. Obráceně řečeno, slovo je jazykovým vyjádřením pojmu.
14. Proč slovní význam bývá často širší než pojem? Protože slovní význam v sobě zahrnuje též složku citovou, volní a stylistickou. Pojmový obsah slov *spát* a *haját* je týž, ale ve významu druhého slova je navíc příznak citový, a to mazlivý. Z příkladů vyplývá, že pojem je neutrálně intelektuální (rozumový), význam bývá navíc expresivní.
15. Čím se pojem liší od představy? Pojem není názorný. Tím se liší od představy, která je vždy názorná. Proto má představa rysy subjektivnosti a u různých lidí je rozdílná. Pojem je obecný a stabilní.
16. Zda je stálost pojmu absolutní? Stálost pojmu je relativní, to znamená, že pojem není zcela neměnný. Mění se podle toho, jak se mění společenské poznání skutečnosti. Vznikem a rozvojem chemie

- přibylo například do znaku pojmu *voda* její chemické složení vyjádřené vzorcem H_2O .
17. Zda jsou pojmy stejné u různých lidí? Pojem se mění také individuálně: jiné jsou pojmy dítěte a jiné dospělého člověka. Protože pojmy závisí na poznání, mají jiný rozsah u lidí různých profesí a různého vzdělání. Vždycky však zůstávají v základních obecných rysech shodné.
 18. Proč mluvíme o pojmovém významu termínů? U odborných názvů se význam omezuje na obecné intelektuální znaky. Definice jejich významu je i definicí pojmu, proto se mluví o pojmovém významu termínů.
 19. Zda u většiny slov v jádru jejich slovního významu je pojem? O většině slov platí, že v jádru jejich slovního významu je pojem. Zvláštní případy představují citoslovce, zájmena, tak zvaná slova neplnovýznamová a vlastní jména.
 20. Proč říkáme, že významy zájmen jako *já, ty, on, ten* nejsou pojmové, ale gramatické? Protože neoznačují určitý denotát, nevztahují k denotátu přímo, ale prostřednictvím slov, která zastupují.
 21. Proč předložky, spojky, částice a sponová slovesa označujeme jako slova neplnovýznamová? Protože nemají pojmovou náplň v tom smyslu jako plnovýznamová slova a slouží především k vyjadřování významů mluvnických.
 22. Čím se vlastní jména zásadně liší od jmen obecných z hlediska slovního významu? Funkce vlastního jména není tedy v obecném významu, ale v identifikaci individua.
 23. Kdy mluvíme o vnitřní formě slova? O vnitřní formě mluvíme v případech, kdy v pozadí slovního významu je skutečnost, která je slovtvornou stavbou tohoto slova: *opravář* = osoba, která opravuje, *věšák* = prostředek na pověšení věcí, *polní* = vlastnost vztahující se k poli, *položít* = učinit, aby něco leželo.
 24. Zda slovo může svou vnitřní formu ztratit? Ano. Mnoho slov má vnitřní formu zastřenou a ztrácí ji. Nepocítujeme již vztah slova *oko* k *okno*, *strom* ke *strmý*, *pstruh* k *pestrý*, *zítra* k *jitro*. Ve vývoji jejich formy a významu došlo k deetymologizaci a

- bývalou vnitřní formu odhaluje už jenom zkoumání etymologické.
25. Jak jinak můžeme označit vnitřní formu? To, co z hlediska sémantického nazýváme vnitřní formou, je v nauce o pojmenováních motivací. Slova s vnitřní formou jsou slovy motivovanými.
26. Co je denotace? Denotací nazýváme vztah slova k označovanému předmětu (denotátu).
27. Zda denotáty vždy jsou skutečně existující předměty, děje, vlastnosti a tak podobně? Ne. Denotáty mohou být: a) skutečné: konkrétní předměty, city, děje, vlastnosti, b) fiktivní (neskutečné): neexistující předměty: *víla*, *trpaslík*, *rusalka*, c) chybné vědecké a nevědecké pojmy: *flogiston* (element obsazený ve všech spalitelných objektech a uvolňovaný při spalování).
28. Co je konotace? Kromě předmětné složky významu (denotace) je součástí významu slova také složka expresivní a stylistická, kterou označujeme termínem konotace (spoluvýznam). Takže konotace je expresivní a stylistická složka, která je součástí významu slova, která doplňuje předmětnou složku významu (denotaci).
29. Zda všechna slova mají kromě předmětné také expresivní a stylistickou složku významu? Ne všechna, ale mnohá z nich.
30. Zda význam vztahuje slovní výraz k určitému denotátu? Ano. Ale táž slovní forma může označovat i více denotátů. Například slovo *jazyk* označuje: a) orgán v dutině ústní, b) řeč, c) předmět podobný jazyku (u boty apod.). Jednotlivé významy jednoho slova, jednoho lexému, nazýváme sémemy.
31. Jaký je vztah mezi sémemými vícevýznamovými? U vícevýznamových slov je jeden sémém hlavní (základní), ostatní jsou vedlejší (druhotné). Hlavní význam se nazývá *i n v a r i a n t a*, vedlejší významy varianty. V případě slova *jazyk* je invariantou význam uvedený jako první, druhé dva jsou variantami.
32. Co má P. Hauser na V české lingvistické tradici termínu *aktua-*

- mysli, když píše, že významovou strukturu slova tvoří:
1. významová invarian-ta
 2. významové varianty
 3. potenciální významové aktualizace?
33. Kterých termínů se užívá pro dvojici názvů význam invariantní – variantní?
34. Zda invariantní, variantní a kontextové významy jsou systémové?
35. V čem je podle P. Hausera rozdíl mezi významem volným a významem vázaným?
36. Co to je význam etymologický?
37. Jaký je vztah významu etymologického a významu invariantního?
38. Kde jsou uvedeny etymologické významy slov?
39. Proč P. Hauser tvrdí, že vztah významu slova a
- lizace* se užívá ve významu, který je v lingvistické tradici ruské nezvyklý. Podle teorie spisovného jazyka rozpracovanou B. Havránkem a jinými lingvisty Pražské lingvistické školy v případě aktualizace výrazových prostředků jde o záměrnou odchylku od standardního užívání jazyku. Takže P. Hauser má na mysli, že do významové struktury slovy patří význam invariantní, který je zpravidla doplněn významy variantními a také významy potenciálními v tom či oním kontextu. Pro dvojice názvů význam invariantní – variantní se užívá také termínů: základní, přímý význam – odvozený, nepřímý význam.
- Význam invariantní a významy variantní patří ke slovu jako k jednotce slovní zásoby, jsou systémové, potenciální význam není systémový, je kontextový.
- Významy invariantní a kontextové jsou volné. Slovo může mít také význam vázaný, omezený jen na určitá zpravidla frazeologická spojení. Například slovo *vlčí* má volný význam ‘příslušející vlkům’ v nefrazeologických spojeních *vlčí kožešina*, *vlčí zuby*, *vlčí doupe* a vázaný význam ve frazeologickém spojení *vlčí mak*.
- To je význam, který pojmenovávající jednotka měla původně.
- Často se dnešní invarianta s etymologickým významem kryje, například u slov *nos*, *ruka*, *čelo*, *pes*, *dům*. Jindy se rozcházejí, například invariantní význam slova *ryzí* je ‘čistý, nesmíšený, pravý’, kdyžto význam etymologický je ‘ryšavý’.
- Etymologické významy slov jsou zachyceny v etymologickém slovníku.
- Vztah významu slova a kontextu je vzájemný, protože nejenom vřazením do

- kontextu je vzájemný? kontextu se význam slova zpřesňuje, ale také kontext je podmiňován slovní výběrem slov, s kterými se může spojovat.
40. Zda vzájemné spojování slov v kontextech není tedy libovolné? Vzájemné spojování slov v kontextech je omezeno, avšak počet konkrétních kontextů, do kterých slovo vstupuje, je neuzavřený, neomezený.
41. Zda je závislost slov na kontextu u všech slovních druhů stejná? Ne. Nejméně jsou závislá na kontextu podstatná jména, číslovky, slovesa, příslovce a citoslovce. Ostatní slovní druhy jsou na kontextu závislé více.
42. Zda je závislost na kontextu je různá také u tvarů slov? Ano. Volnost nebo závislost na kontextu se uplatňuje také u tvarů slov.
43. Které tvary jsou nejméně závislé u jmen a u sloves? U jmen je na kontextu nejméně závislý nominativ, ze slovesných tvarů infinitiv. Proto se nominativ a infinitiv považují za tvary základní a reprezentují slovo ve slovnících a v mluvnických výkladech.
44. K čemu využívá kontextů lexikografická praxe? Lexikografická praxe využívá kontextů pro významové určení slov. Slovníky zařazují výběr nejdůležitějších a typických kontextů.
45. Jak kontext ovlivňuje chápání významu slova? Frekvence nejčastějších kontextů, v nichž se uživatel se slovem setkává, ovlivňuje i chápání tím či oním uživatelem významu slova. *Známka* je pro filatelistu především poštovní známka, pro studenta ocenění vědomostí.
46. Jak rozlišujeme význam slova v živé řeči? V živé řeči je význam slova patrný ze situace (ze situačního kontextu).
47. Co to je séma? Jednotlivé významy jednoho sémému se skládají z dalších dílčích prvků, které se nazývají sémy. Séma zpravidla odráží některý rys denotátu a je stavebním prvkem významu. Například význam slova *voda* skládají sémy: *teče* (tekutina) – *bezbarvá* – *bez chuti* – *pije se* – *slouží k mytí*.
48. Jak můžeme popsat vztah sémy a sémému? Souhrn sém tvoří obsah jednoho významu, jednoho sémému. Čím má význam menší počet sém, tím je obecnější.
49. Čemu říkáme rozsah? Rozsah významu slova je soubor jednotli-

- významu?
- vin, které pojmenováváme daným slovem. Například rozsah slova *živočich* tvoří: obratlovci, hmyz, měkkýš, jednobuněční atp. a všechny jejich konkrétní druhy. Mezi obsahem a rozsahem významu platí nepřímá úměrnost: čím je větší obsah, tím je menší rozsah a obráceně. Na základě významového rozsahu je vybudováno třídění, které je součástí vědních oborů; velkou důležitostí má v přírodovědě, v botanice a zoologii. Jsou to příslušnost k slovnímu druhu, významy ohebných tvarů (pád, číslo, osoba, čas apod.) a významy skladební (podmět, předmět a tak dále).
50. Zda je nějaká závislost mezi obsahem a rozsahem významu?
51. Zda hraje někde významový rozsah nějakou důležitou úlohu?
52. Čemu říkáme významy mluvnické?
53. Zda je možné zcela oddělovat lexikální význam slova od významů mluvnických?
54. Jakou definici významu slova konečně nabízí P. Hauser?
- Lexikální význam slova není možné zcela oddělovat od významů mluvnických. Zvláště slovnědruhovú příslušnost slova souvisí s jeho slovním významem velmi těsně. Význam slova je jazykově ztvárněný odraz objektivní skutečnosti ve vědomí dané společnosti. Jeho základní složkou je pojmový obsah a průvodní významy expresivní a stylistické. Je společensky závazný a objektivní. Význam je neoddělitelně spjat s výrazovou (formální) stránkou slova. Jejím prostřednictvím je ve vztahu k mluvnickým významům slova a k jiným lexikálním jednotkám.

7. SLOVA JEDNOVÝZNAMOVÁ A MNOHOVÝZNAMOVÁ

7.1. SLOVA JEDNOVÝZNAMOVÁ

Podle toho, zda má slovo jeden význam nebo zda jich má více, rozlišujeme slova **jednovýznamová a mnohovýznamová** (polysémní). Vedle názvů slova jednovýznamová a mnohovýznamová se užívá také termínů slova jednoznačná a mnohoznačná.

Jednovýznamovost je řidší než mnohovýznamovost. Podstata jednovýznamovosti je v tom, že slovo označuje jen jeden denotát nebo jednu třídu denotátů. Vyskytuje se u určitých skupin slov i roztroušeně u slov jednotlivých. Ze skupin je tento jev zastoupen u odborných názvů a u vlastních jmen.

[Hauser 1980: 69]

7.1.1. Odborné názvy

U odborných názvů se jednovýznamovost přímo požaduje. Mnohé termíny jsou vskutku jednoznačné, např. *citoslovce, příslovce, podmět, přívlastek; sodík, dusičnan, uhličitán; pestík, nažka, lata, vijan; pětiúhelník, lichoběžník, kuželosečka*.

Početné termíny jsou však jednoznačné jen v hranicích jednoho oboru. Mimo něj mají význam neterminologický: *kalich* – část květu / nádoba, *člunek* – malý člun / část tkalcovského stroje, nebo zasahují i do jiných oborů: *kmen* – etnografie / jazykověda. Posuzována vcelku jsou taková pojmenování mnohovýznamová.

Jednovýznamovost odborných názvů neznamená jedinečnost. Neoznačují jeden denotát, ale celou třídu, např. *citoslovce* označuje pouze příslušný slovní druh, avšak konkrétních citoslovců je mnoho.

[Hauser 1980: 69]

7.1.2. Vlastní jména

Jednoznačnost vlastních jmen je poněkud jiné povahy. U osobních jmen, jako jsou *Jan, Věra, Pavel, Ludmila* pramení jednoznačnost z toho, že pojmenovávají pouze osoby. Nejde o to, že osob pojmenovaných jménem *Jan* je velké množství, ale o to, že *Jan* označuje pouze osobu. To se týká i jmen zvířat jako *Šemík, Alík*, avšak některá z nich jsou převzata od osob: pes *Adam*, koza *Líza*, kocour *Mikeš*, papoušek *Pepík*.

Takto jsou jednovýznamové i zeměpisné názvy sloužící jen k pojmenování věci jednoho druhu, např. osad: *Mikulov, Popovice, Hodonín*; řek: *Dyje, Bobrava, Blatnice*; hor: *Klínovec, Ještěd, Radhošť*. Někdy pojmenová-

vají pouze jednu skutečnost: *Oslavany, Litovel, Kroměříž*, jindy několik (např. osad: *Lhota, Újezd, Ochoz*).

Za jednovýznamová nepokládáme taková pojmenování, která se objevují v různých druzích, pojmenovávají např. osadu i řeku: *Jihlava, Bystřice, Rokytná*; zemi i řeku: *Morava*, osadu a horu *Praha*.

Vlastních jmen může být ovšem užito pro pojmenování různých skutečností, např. *hotel Paříž, kino Praha, cukrárna Nitra, lod Bratislava* i jako označení výrobků: *nádobí Šárka, přikrývka Larisa, tričko Milan, osuška Eva* atp. Označují také umělecká díla: *román Petr a Lucie, symfonická báseň Vltava, opera Dalibor*. Všude má vlastní jméno vztah k původnímu označení a v mnoha případech se s tímto jeho vztahem počítá.

Hranice mezi jmény vlastními a obecnými není ostrá, existuje mezi nimi přechod v obou směrech. Obecná se stávají vlastními: *Písek, Dub, Javor, Luka*, vlastní obecnými: *donchuán, nimrod, koňak, damašek*.

Jednoznačnost vlastních jmen je sice velmi častá, není však bezvýjimečná.

[Hauser 1980: 69-70]

7.1.3. Jednovýznamová jména obecná netermnologická

Jednotlivých jednoznačných slov obecných netermnologických není mnoho. Jedinou třídu denotátů označují podle SSJČ slova: *koloběžka, květináč, lustr, lovec, míč, mravenec* aj. Zhusta k nim patří přejatá slova označující cizí realie, jako *iglu, kriket, kalumet, betel*.

Slov označujících denotát jedinečný je velmi málo: *vesmír, zeměkoule*.

[Hauser 1980: 70]

7.2. SLOVA MNOHOVÝZNAMOVÁ

Mnohovýznamová (mnohoznačná) slova mají dva nebo více významů vztahujících se ke dvěma nebo více různým denotátům. Jejich výskyt je v jazyce běžný. Jazyk, v němž by platila zásada, že každému jevu odpovídá zvláštní pojmenování, neexistuje. Jeho slovní zásoba by byla obrovská a pro uživatele nezvládnutelná. Proto je mnohovýznamovost výrazem jazykové ekonomičnosti.

Mnohovýznamovost není na závalu dorozumění. Rozpaky o volbě významu mnohoznačného slova se mohou objevit jen tehdy, je-li slovo izolované. Další významy se vyloučí a mluvčímu ani nepřijdou na mysl.

[Hauser 1980: 70]

7.2.1. Sémantické tvoření pojmenování

Proces vznikání nových významů u existujících lexikálních jednotek se označuje jako sémantické tvoření pojmenování. Ve slovní zásobě je velmi

častý. V odborném stylu má specifický rys v tom, že se tak často adaptují běžná slova pro terminologické účely: *krok* – úsek programu, *drak* – trup letadla.

Podstatou vzniku takového významu je přenesení slova na označení jiného denotátu. Je způsobeno tím, že oba denotáty vstoupily do nějakého vztahu, jehož základ může být v objektivní realitě nebo v hodnocení této reality. V prvním případě jde o vztahy místní, časové apod., v druhém o zjištění podobnosti nebo vnitřní spojitosti. Podle kvality a povahy těchto vztahů lišíme různé způsoby přenesení. Porovnáváme oba významy a zjišťujeme důvod přenesení slova: *krk těla* – *krk houslí*

podobnost: útlá část obou předmětů

umístění: spoj mezi hlavou a tělem – mezi hlavicí a vlastním tělesem houslí

[Hauser 1980: 70]

7.2.2. Význam původní a význam přenesený

Původní význam označujeme jako přímý, nový jako přenesený. Přenesený význam je motivován významem původním.

V lexikologii rozlišujeme podle typů přenesení: **metaforu, metonymii a synekdochu**. Pojednáváme však jen o významech stálých, které se již staly pevnou součástí významové struktury. Jiné jsou významy objevující se v užití slova v různých kontextech, významy aktuální. [Ještě jednou si připomeňme, že podle teorie spisovného jazyka rozpracovanou B. Havránkem a jinými lingvisty Pražské lingvistické školy v případě aktualizace výrazových prostředků jde o záměrnou odchylku od standardního užívání jazyku, viz heslo *Aktualizace* v Encyklopedickém slovníku češtiny (2002). Takže *významy aktuální* tady znamená *významy neobvyklé, nesystémové, okazionální*. – *A.I.*] Takové bývají zejména v uměleckém stylu. Chceme-li postihnout rozdíl mezi oběma typy, nazveme první lexikální, druhý aktuální (v uměleckém stylu básnický). Je tedy rozdíl mezi lexikální metaforou a básnickou, např.

oko – *oko na polévce* (lexikální metafora)

oči továren (= světla, básnická metafora).

Rozlišení má důsledky pro lexikografii: první významy slovník zachycuje, druhé nikoli nebo jen jako zvláštní případy užití.

[Hauser 1980: 71]

7.2.3. Metafora

Metafora je přenášení slov na základě vnější podobnosti denotátů. Podobnost se týká tvaru, barvy, umístění, rozsahu, funkce.

a) Podobnost v tvaru: *zub* (v ústech) – pily, ozubeného kola;

hřeben (na česání) – hory, u drůbeže; *zvoněk* (nástroj na zvonění) – květina; *delta* (písmeno) – ústí řeky.

b) Podobnost v barvě: *cihlový* (cihlový dům) – cihlová barva; podobně: *krvavý, růžový, vínový, brčálový, petrolejový, fialový, křídový, sněhový, krémový, čokoládový, citrónový, kanárkový, chrpový, medový* aj.

c) Podobnost v umístění: *pata* (část nohy) – hory; *čelo* (část hlavy) – průvodu; *hlava* (část těla) – sloupu.

d) Podobnost v rozsahu: *chloupek, kapka* – malé množství, *hromada, kupa, hora, pytel* – velké množství.

e) Podobnost ve funkci: *pero* – nástroj na psaní; *hlava* – hlava státu, rodiny; *ručička* – u hodinek.

Znaky se mohou spojovat, např. *noha stolu* je podle umístění i funkce.

Metaforické významy se vyskytují jen v určitých oblastech skutečnosti: u předmětů a jevů, u jejich vlastností, u okolností z těchto vlastností vyplývajících, u dějů. Tomu odpovídají v jazykové formě slovní druhy podstatných a přídavných jmen, příslovčí a sloves. Každá z uvedených slovnědruhových kategorií má přitom některé zvláštnosti, proto je probereme odděleně.

[Hauser 1980: 71]

7.2.3.1. PODSTATNÁ JMÉNA

Typické metaforické přenosy významů se vyskytují mezi těmito věcnými skupinami:

pojmenování: na pojmenování:

zvířat rostlin: kočičky, kohoutek, kuřátka, lišky, holubinky, orlíček, kozlík

nemoci: houser, vlk, polyp

lidí lidí: medvěd, slon, výr, liška, štika, krocan, kos

zvířat: otakárek, mlynařík, kovařík, tesařík, hrobařík, dáblík

věcí lidí: klacek, buchta, pařez, pecka, bambule

zvířat: vážka, kukla

rostlin: přeslička, penízek, plamének, mečík
věcí: plaší, ohnisko, hřeben

části těla: lopatka, jablko, koš, bubínek, kovadlinka, třmínek, mandle, stolička, komora

části těla věcí: oko, hlava, ucho, krk, jazyk, koleno, rameno, šíje, srdce, hrdlo, zub, loket, nos

části rostlin věcí: trn, list, kmen, kořen

zvířat věcí: beran, koza, kůň, kohout

Pojmenování částí těla se přenáší velmi často a to i několikrát:

hlava – hřebíku, stroje (soustruhu); rodiny, státu; kapitola

zub – pily, ozubeného kola; výstupek na zdi, na látce

Slova *loket, stopa, palec* označovala dříve míry.

[Hauser 1980: 71-72]

7.2.3.2. PŘÍDAVNÁ JMÉNA

Metaforický význam přídavných jmen je patrný z jejich spojení se jménem podstatným. Podle typu přídavných jmen a podle významového posunu rozlišujeme skupiny:

a) *J a k o s t n í* přídavná jména vyjadřující vlastnosti konkrétních předmětů se přenášejí na označení vlastností abstraktních denotátů: *těžká práce, lehká otázka, hluboké znalosti, široké zájmy, úzké hledisko, měkká povaha, nízký čin, vřelé přijetí, horoucí láska*

b) *R e l a č n í* (vztahová) přídavná jména v metaforických významech vyjadřují přirovnám k základovému podstatnému jménu: *kamenné srdce* – srdce jako z kamene: *stříbrný hlas, železný zvyk, ocelové svazky, alabastrová pleť*; stejný význam mají i barevné odstíny: *fialový, pomerančový, kávový* apod.

c) Přídavná jména označující vlastnost zjišťovanou smysly se zaměřují, např. vlastnosti zrakové a sluchové: *jasný zvuk* apod.:

barva: *studená, teplá, křiklavá, řvavá*

zvuk: *jasný, temný, ostrý*

vůně: *ostrá*

d) *Vlastnosti prostorové* se přenášejí na časové údaje: *krátký den, dlouhá noc, hluboká noc*

[Hauser 1980: 72]

7.2.3.3. PŘÍSLOVCE

U příslovci vzniklých z přídavných jmen se vyskytují stejné významové přenosy jako u základových přídavných jmen: *těžká práce – těžce pracovat*. Jiné příklady metafor: *cihlově zbarvený, ostře zapiskat, chladně odpovědět, pichlavě hledět, křiklavě červený*.

[Hauser 1980: 72]

7.2.3.4. SLOVESA

Metaforické významy sloves spočívají v tom, že se označení dějů konkrétních denotátů přenášejí na abstraktní denotáty, např. *líčit stěnu – lícit událost*. Podobně: *otevřít diskusi, opeřít poznámku, zasít nedůvěru, řezat zatáčku, uspat svědomí, tepat nepravosti*. Jiným typem je přenesení sloves vyjadřujících zvířecí zvuky na lidi: *štěkat, krákorat, kvákat, kvičet, kdákat*.

Spojení sloves vyjadřujících děje živých podmětů s podměty neživými, věcnými, je zvláštním druhem metafory, zvaným **personifikace**: *houba saje*,

plíce pracují, lék pomáhá, stroj selhal, hodiny jdou, slunce vychází, svička mrká, vítr hvízdá, motor běží, čas utíká.

Metafora se někdy chápe jako zkrácené přirovnání. Rozumíme tomu tak, že je vztažením slova na jiný denotát podle znaku, který se nám jeví jako nápadný a shodný s takovým znakem jiného denotátů, např. u dvojice *kuřátko – pták / houba* je jím žlutá barva, u dvojice *kozlík – zvíře / rostlina* typický zápach apod.

Přenesení pojmenování zvířat na osoby má zpravidla charakter nadávky nebo přezdívký: *vyžle, chrt, jezevec, pavouk, krysa, můra*. V minulosti bylo základem mnohých dnešních příjmení, např. *Vrána, Sova, Beran, Sysel, Bažant, Kotě, Brouček*.

[Hauser 1980: 73]

7.2.4. Metonymie

Přenášení slova na denotát, který váže s původním denotátem souvislost vnitřní, se nazývá **metonymie**. Přenos je vždy v okruhu věcné blízkosti, např. *těžba* – těžení (děj) a pak vytěžená věc (např. uhlí). Metonymie je v jazyce velmi častá. Podrobnější pohled odhalí celou řadu typů. V lexikologii nám však jde, jak jsme několikrát uvedli, o takové významy, které se staly součástí významové struktury slova, avšak u metonymie se právě s tímto typem nesetkáváme tak často. Mnohem více metonymických významů vzniká v kontextu a v aktuálním užití slova. Jiné metonymické přenosy jsou už patrné jen při historickém pohledu, při etymologickém zkoumání.

V současném jazyce původní význam, který byl východiskem přenesení, už ani neexistuje, např. slovo *chodba* označuje místo k chození zpravidla kryté a nikoli děj. Jindy přenesením vznikla slova dvě, přičemž se nové slovo k původnímu někdy už vůbec nevztahuje, např. *pergamen* k starověkému *Pergamonu*, *nimrod* k biblické postavě *Nimroda*.

Do lexikologických výkladů by takové případy patřily jen při popisu vývoje slovní zásoby. Pro jejich spojitost s jinými metonymiemi a proto, že přinášejí zajímavé doklady na posun slovního významu, probíráme je i zde, ovšem s tím, že vytkneme jejich dnešní situaci.

Rozlišíme tedy metonymické významy na **strukturní, kontextové** a **etymologické**.

[Hauser 1980: 73-74]

7.2.4.1. METONYMIE STRUKTURNÍ

Počítáme k nim ty, kdy vedle významu původního má slovo také význam metonymický. Patří sem v prvé řadě konkretizace abstrakt. Pojmenování označující abstraktní denotáty se přenášejí na denotáty konkrétní.

1. Názvy **dějů** se přenášejí na pojmenování

a) osob, které jsou jejich činiteli:

hlídka – hlídám, pak lidé, kteří konají hlídku

vláda – vládnutí, pak ministři

To se týká např. názvů: *stráž, obrana, jízda* (vojenství); *údržba, směna, obsluha* (pracovní obory); *správa, rada, výbor* (administrativa); *útok, obrana, záloha* (sport).

b) věci, které jsou výsledkem děje:

psaní – děj, pak dopis

práce – děj, pak dílo

Takové významy jsou velmi časté: *pítí, mazání, krmení, stlaní, kouření, oplocení, učení, čtení, zápis, sběr, tavba, stavba, sbírka, tvorba*.

c) místa děje:

zatáčka – děj, pak místo, kde se zatáčí silnice

západ – děj, pak světová strana

Jiné příklady: *křižovatka, vyhlídka, zastávka, výhybka, průjezd, vjezd, přejezd, podjezd, podchod, průchod, soutok*.

2. Názvy **vlastností** se přenesou na jejich nositele:

mládí – mladí lidé, *sladkost* – dort, cukroví

Příkladů je velmi mnoho: *dobrota* (jídlo), *nečistota* (špína), *zeleň* (rostliny), *pozornost* (dar), *samota* (stavení), *bohatství* (peníze), *starožitnost* (stará věc), *ostří* (část nože), *hloupost* (čin); v názvech barev jako prostředků: *běloba, zeleň, čern, červeň, žluť, modř, hněd*.

3. Názvy **povolání** se přenesou na místo, kde se povolání provozuje, kde se výrobky prodávají apod.:

pekařství – dílna, prodejna

Podobně: *řeznictví, uzenářství, zahradnictví, malířství, cukrářství*, také *ředitelství, vyslanectví*.

Odlíšnou skupinu tvoří názvy **materiálu** přenesené na výrobky z nich zhotovené, např. *zlato* – šperky, *dřevo, plechy* – hudební nástroje, *hedvábí* – šaty, *sklo, porcelán, cín* – nádobí, *olej, kvaš, tempera, pastel* – obrazy, *liška, králík, činčila, norek, beránek* – kožešiny nebo kožichy.

Pojmenování nádoby, **obalu** se přenesou na věci, které jsou v nich nebo na nich: *mísa* – jídlo, *pohár, sklenice* – nápoj.

Běžný metonymický význam mají pojmenování **míst**. Označují osoby, které na místě žijí, bydlí, pracují apod. Je u jmen obecných i vlastních jmen osadních. Zpravidla se váže na kontext, v němž je podstatné jméno určeno přívlastkem *celý a* připojeno sloveso, z něhož je patrné, že jde o osoby: *celá Praha se tam sešla. Z obecných jmen mají tyto významy: svět, země, stát, město, vesnice, škola, fakulta, třída, dílna, závod, továrna, huť, stadión, divadlo, kino, sál* apod.

Význam je patrný z kontextu, protože jej však mají všechna taková jména, řadíme jej k významu strukturnímu.

[Hauser 1980: 74-75]

7.2.4.2. METONYMIE KONTEXTOVÉ

Typickým příkladem tohoto přenesení je užití jména spisovatele, sochaře, malíře místo názvu jeho díla: *číst Jirásku, Němcovou, Olbrachta, Čapka*; recitovat *Bezruč, Wolkra, Nezvala*; koupit *Slavička, Rabase, Ladu*; poslouchat *Smetanu, Dvořáka, Fibicha* apod. Takový význam je sice možno přisoudit každému jménu umělce, ale není součástí významové struktury, nelze uvádět, že Jirásek označuje také spisy Jiráskovy.

Poněkud odlišným případem je užití vlastního jména zeměpisného místo události, která se tam stala. Vlastní jméno je v tom případě určitým symbolem, např. porážky: *Waterloo, Bílá hora*, vítězství: *Thermopyly*, rozhodnutí *Rubikon* apod.

[Hauser 1980: 75]

7.2.4.3. METONYMIE ETYMOLOGICKÉ (HISTORICKÉ)

Tyto případy se týkají přenosu vlastních jmen osobních a místních na obecné označení osob a věcí. Po jazykové stránce se z vlastních jmen stávají obecná. Vznik nového významu má důsledky pravopisné, jména se píší malým písmenem, popř. se jejich pravopis počestňuje, a tím se liší od psaní příslušného jména vlastního, např. *Roentgen – rentgen*, a mluvnické: jména vzniklá ze jmen osobních se stávají neživotná a skloňují se jako jiná podstatná jména stejného rodu a zakončení nebo se stávají typem, jsou sice životná, ale mají na rozdíl od jmen vlastních běžné tvary množného čísla. Všechny tyto znaky ukazují zřetelně, že tu vzniklo nové slovo. Důsledek je patrný i v rovině významové: mnohá slova se od původních vlastních jmen vzdálila natolik, že je běžní uživatelé s nimi vůbec nespojují nebo o takovém spojení ani nevědí.

a) Vlastní jména **osobní** se stanou označením typu:

jména historických osobností: *mentor, mecenáš, donchuán, krojzos, kvislink, mrva*; sem patří hláskově od původních vlastních jmen vzdálená slova *císař* (Caesar) a *král* (Karel);

jména mytologických postav: *venuše, titán*; náboženských: *goliáš, david, nimrod, lazár, Jidáš*; literárních: *donkichot, romeo, otelo*.

b) Vlastní jména **osobní** se stanou označením věci, zpravidla fyzikální jednotky: *watt, ampér, volt, joule, hertz, farad, pascal, ohm* nebo výrobku, vynálezu atp.: *rentgen, kardan*.

Pro druhý případ existuje v jazyce mnoho dokladů, známých však většinou už jen etymologům:

mansarda – stavitel François Mansard, *silueta* – malíř Silhouette, *šrapnel* – Angličan Henry Shrapnel, *bojkot* – Irčan Boycott, *šovinista* – literární postava Nicolas Chovin, *malakov* – maršál Pélissier, vévoda Malakovský, *makadam* – stavitel Mac Adam, *pralinky* – maršál du Plessis Praslin, *nikotin* – Jean Nicotin, *raglán* – lord Raglan, *havelok* – generál Henry Havelock, *brajgl* – holandský malíř F. Breughel, *lynč* – irský starosta Lynch, *gilotina* – lékař J. Gillotin, *pepito* – tanečnice Pepita. Z některých vlastních jmen se vytvořilo sloveso: fyzik Galvani – *galvanizovat*, L. Pasteur – *pasterizovat*.

c) Vlastní jména místní se přenesou na pojmenování věcí, které se tam vyrábějí, nacházejí, pěstují, prodávají apod.

látky, textilie: *damašek*, *manšestr*, *kašmír*, *kaliko* (Kalkuta), *ševiot* (hory ve Skotsku), *tyl* (Tulle);

vína: *malaga*, *bordó* (Bordeaux), *cherez* (Xeres), *burgund*, *šampaň* (Champagne), *koňak* (Cognac), *tokaj*;

sýry: *eidam*, *ementál*, *parmezán*, *rokfór*;

jiné věci: *míšen* (= porcelán), *panama* (= klobouk), *čaloun* (Chalons), *kaolín* (hora v Číne), *fez* (Fez), *pergamen* (Pergamon), *havana* (= doutník), *plzeň*, *vaudeville* (údolí řeky v Normandii).

Přenesené metonymické významy mají pouze podstatná jména, u jiných slovních druhů se s nimi nesetkáváme.

[Hauser 1980: 75-76]

7.2.5. Synekdocha

Přenášení slov na základě rozsahových poměrů denotátů se označuje názvem synekdocha. Jde tu o záměny, zastoupení pojmenování části a celku. Podle směru přenosu rozeznáváme:

a) přenos pojmenování části na celek (pars pro toto): *vrch* – nejvyšší část hory, pak celá hora

Podobně: *květ* – rostlina, *plotna* – sporák, *kolo* – jízdní kolo.

Podle plodu se pojmenovává celá rostlina: *malina*, *jahoda*, *ostružina*, *ořech*, *hruška*, *švestka*, *broskev*, *ryngle*, *meruňka*, *tykev*, *mák*, *cibule*, *ananas*. Také název květu se přenáší na pojmenování celé rostliny: *růže*, *jiřina*, *karafiát*, *brambořík*, *fialka*, *sněženka*, *konvalinka*. Takto vznikla také příjmení: *Hlava*, *Palec*, *Stěhno*, *Krčěk*, *Brada*, *Zoubek*, *Noha*, *Huba*. Název části těla byl přenesen na označení celého člověka. Název jednotlivé budovy se stal názvem celé osady: *Hradec*, *Kláster*, *Dvůr*, *Kostelec*.

b) přenos pojmenování celku na část (totum pro parte): *tabák* – rostlina, pak usušené listy, podobně *čaj*, *len*, *bavlna*.

Knižní nebo poetické je užití slov *střecha*, *práh*, *krov* (= názvů části domu) pro domov, řídké užití slov *hlava*, *krk*, *duše* místo člověk. Tyto synekdo-

chy jsou obvykle vázané na určitý kontext nebo jsou součástí fráze: *kolik hlav, tolik rozumů*.

Také synekdochické významy mají pouze podstatná jména.

[Hauser 1980: 76]

7.2.6. Významové změny historické

Při zkoumání významu jednotlivých slov zjišťujeme, že byl v minulosti někdy jiný. Změny mohly mít různé příčiny.

Poměrně časté je měnění rozsahu významu, tzv. **rozšiřování** a **úžení** významu.

Při úžení významu se omezil rozsah denotátů (tříd denotátů) slovem označovaných, např. slovo *dobytek* znamenalo původně dobytou (získanou) věc, pak majetek a nakonec domácí zvířata. *Krov* znamenalo původně jakékoli krytí, dnes jen krytí domu.

Rozšiřování je proces opačný. Zahrnutím dalších příbuzných tříd se význam slova stal obecnějším, např. *limonáda* znamenalo původně jen nápoj z citrónů (*citrón* = lemon), dnes označuje jakýkoli ovocný nápoj (*malinová limonáda*). *Pán* označovalo původně šlechtice, feudála, dnes mužskou osobu vůbec. *Slečna* znamenalo původně šlechtična, dnešní význam je mladá dívka.

Změny tohoto druhu nejsou v dnešním jazyce obvykle patrné a zaznamenává je bádání etymologické. Jen v řídkých případech je starší význam i dnes běžný: *pán* ve významu feudál je dnes historismus, u slova *místo* je součástí významové struktury i užší význam *zaměstnání*. Kontextové změny tohoto druhu spočívají v užití pojmenování zvláštních za obecná: *potřebuji koruny* (= peníze) a obecných za zvláštní: *zbraň* (= puška), *strom* (jablonoň), *zvíře* (pes) apod.

Jiným případem je změna významu způsobená změnou denotátů: slovo zůstalo, denotát se změnil a tím nabyl i jiný význam: *sírka* nemá dnes již hlavičku ze síry, podle které byla pojmenována, *žiněnka* není plněna žíněmi. Pojmenovací setrvačnost se projevuje i v poměrně nových oborech, např. v automobilismu: *šofér* znamená *topič* (původní automobily měly parní stroj), *plyn* (první spalovací motor byl na plyn), *karosérie* je z francouzského *carrosse* = kočár. Skutečnosti se zcela změnily, slovní výrazy zůstaly.

K významové změně došlo někdy změnou chápání původního významu slova. Slovo se spojilo mylně s jiným slovem, které bylo považováno za jeho základ, např. *čitelný* patří k *čítí* a znamenalo vnímatelný, mylným spojením se slovesem *číst* má dnes změněný význam. *Opuka*, původně *opoka* souvisící se slovesem *péci* (slovensky *opéká* = cihla), se v mysli spojila s *pukat* a změnila i formu. Právě formální změny zastřely už původní souvislosti a významy docela: *provaz* spojen dnes s *vázati*, původně *povraz* příbuzný k *povříslu*; *vezdejší* spojeno se *zde*, původně se *vždy* (*veždajší*); *koniklec* v první části

spojeno se slovem *kuň*, původně od adjektiva *ponikly* (= svěšený). Tomuto procesu se říká mylná nebo lidová etymologie.

Mylné chápání mohlo být způsobeno též cizími slovy. Vlivem německého *spärlich* se změnil původní význam slova *sporyý* = vydatný na skrovný, řídký. *Bodryý* původně znamenalo čilý, veselý, dnes podle německého *bieder* dobrý, hodný. *Movityý* znamenalo mohovitý, majetný, dnes vlivem latinského *mobilis* pohyblivý (movitý majetek). Proces byl i opačný, přejatá slova se změnila působením slov domácích: *rozinky* z něm. *Rosine* se příkloněním k hrozen změnila na *hrozinky*. Z latinského *pervinca* příkloněním ke slovu *barva* je české *barvínek*. Německé slovo *Friedhof* pře jato a upraveno na *břítov*, vlivem slovesa *hřbít* na *hřbitov*.

[Hauser 1980: 77-78]

7.2.7. Mnohovýznamová slova ve slovní zásobě

Některá slova mají i více významů než dva, např. *hlava* – část těla, pak hlava rodiny, státu; hlava rostlin, věcí; kapitola; záhlaví; *oko* – orgán zraku, pak: věci podobné oku (na punčoše, na polévce, páví oko) atp.

Vznik některých významů má důsledky pravopisné a mluvnické. Poslední vedou k tomu, že se formální jednotu lexému porušila, např.

beran 4. p. *berana*, 1. pl. *berani* = zvíře
4. p. *beran* 1. pl. *berany* = stroj

Tam, kde je zřetelný vztah významový, kde lze rekonstruovat způsob vzniku dalších významů z významu základního, považujeme další významy za varianty a celé slovo za mnoho významové. Kde se významy již značně vzdálily, soudržnost významů se uvolnila a mnohovýznamnost se změnila na homonymii: vznikla samostatná slova, např. *kohoutek* – pták / *kohoutek* u vodovodu.

Přenášení slov na jiné denotáty není tedy jen tvořením sémantickým (rozhojňováním významů, ale nikoli inventáře pojmenovávacích jednotek), ale také slovtvorným.

[Hauser 1980: 78]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak rozlišujeme slova jednovýznamová a mnohovýznamová?
2. Kterých termínů se užívá vedle názvů slova jednovýznamová a mnohovýznamová?
3. Kterých slov je více – jednovýznamových nebo mnohovýznamových?
4. U kterých skupin slov je jednovýznamovost pravidlem?
5. Zda jdou všechny termíny jednoznačné?
6. Z čeho pramení jednoznačnost vlastních jmen?
7. Zda je hranice mezi jmény vlastními a obecnými ostrá?

8. Zda je jednoznačných slov obecných neterminologických mnoho?
9. Proč jazyk, v němž by platila zásada, že každému jevu odpovídá zvláštní pojmenování, neexistuje?
10. Proč mnohovýznamovost není na závadu dorozumění?
11. Čemu říkáme sémantické tvoření pojmenování?
12. Jaký specifický rys má sémantické tvoření pojmenování v odborném stylu?
13. Co je podstatou sémantického tvoření pojmenování?
14. Čím to může být způsobeno?
15. Co označujeme význam přímý a význam přenesený?
16. Jaký je vztah mezi původním a přeneseným významem?
17. Co rozlišujeme v lexikologii rozlišujeme podle typů přenesení?
18. Jaký je rozdíl mezi lexikální metaforou a básnickou metaforou?
19. Jaké důsledky má rozlišení lexikálních a básnických metafor pro lexikografii?
20. Co to je metonymie?
21. Jaké druhy metonymických významů rozlišuje P. Hauser?
22. Čemu říkáme metonymie strukturní?
23. Čemu říkáme metonymie kontextové?
24. Čemu říkáme metonymie etymologické (historické)?
25. Co to je synekdocha?
26. Které druhy synekdochy rozeznáváme?
27. Jaké historické změny ve významu jednotlivých slov můžeme zaznamenat?
28. Jak mohlo probíhat úžení významu?
29. Jak mohlo probíhat rozšiřování významu?
30. Zda jsou změny tohoto druhu v jazyce patrné?
31. O jakých dalších historických změnách ve významu jednotlivých slov můžeme mluvit?
32. Zda k významové změně mohlo dojít také mylným chápáním?
33. Zda vznik nových významů může mít důsledky pravopisné a mluvnické?
34. Kdy mluvíme o významech jednoho slova a kdy o různých slovech, která vypadají stejně?

KLÍČE

1.	Jak rozlišujeme slova jednovýznamová a mnohovýznamová?	Podle toho, zda má slovo jeden význam nebo zda jich má více, rozlišujeme slova jednovýznamová a mnohovýznamová (polysémní).
2.	Kterých termínů se	Vedle názvů slova jednovýznamová a

- užívá vedle názvů slova
jednovýznamová a
mnohovýznamová?
3. Kterých slov je více –
jednovýznamových
nebo mnohovýznamo-
vých?
4. U kterých skupin slov je
jednovýznamovost
pravidlem?
5. Zda jdou všechny ter-
míny jednoznačné?
6. Z čeho pramení jedno-
značnost vlastních
jmen?
7. Zda je hranice mezi
jmény vlastními a obec-
nými ostrá?
8. Zda je jednoznačných
slov obecných netermi-
- mnohovýznamová se užívá také termínů
slova jednoznačná a mnohoznačná.
- Jednovýznamovost je řídkší než mnohový-
znamovost.
- Jednovýznamovost je pravidlem u od-
borných názvů a u vlastních jmen.
- Mnohé termíny jsou vsuktu jednoznačné,
například *citoslovce, podměť, přívlastek; sodík, dusičnan, uhličitan; pětiúhelník, lichoběžník, kuželosečka*. Početné termíny jsou však jednoznačné jen v hranicích jednoho oboru. Mimo něj mají význam neterminologický (*kalich* – část květu / nádoba), nebo zasahují do jiných oborů (*kmen* – etnografie / jazykověda). Posuzována vcelku jsou taková pojmenování mnohovýznamová.
- Jednoznačnost vlastních jmen je poněkud jiné povahy. U osobních jmen, jako jsou *Jan, Věra, Pavel, Ludmila* pramení jednoznačnost z toho, že pojmenovávají pouze osoby. Nejde o to, že osob pojmenovaných jménem *Jan* je velké množství, ale o to, že *Jan* označuje pouze osobu. Takto jsou jednovýznamové i zeměpisné názvy sloužící jen k pojmenování věcí jednoho druhu, například osad (*Mikulov, Hodonín*), řek (*Dyje, Blatnice*), hor (*Klínovec, Radhošť*). Někdy pojmenovávají pouze jednu skutečnost (*Oslavany, Litovel, Kroměříž*) jindy několik (*Lhota, Újezd*).
- Hranice mezi jmény vlastními a obecnými není ostrá, existuje mezi nimi přechod v obou směrech. Obecná se stávají vlastními (*Písek, Dub, Javor*), vlastní obecnými (*donchuán, koňak, damašek*).
- Jednotlivých jednoznačných slov obecných neterminologických není mnoho.

- nologických mnoho?
- Jedinou třídu denotátů označují podle Slovníku spisovného jazyka českého slova *koloběžka, květináč, lustr, lovec, mič, mravenec* a jiná. Zhusta k nim patří přejatá slova označující cizí realie, jako *iglu, kriket, betel*. Slova označujících denotát jedinečný je velmi málo: *vesmír, zeměkoule*.
9. Proč jazyk, v němž by platila zásada, že každému jevu odpovídá zvláštní pojmenování, neexistuje? Protože by jeho slovní zásoba byla obrovská a pro uživatele nevládnutelná.
10. Proč mnohovýznamovost není na závalu dorozumění? Protože rozpaky o volbě významu mnohoznačného slova se mohou objevit jen tehdy, je-li slovo izolované. V reální konverzaci se „zbytečné“ významy vyloučí a mluvčímu ani nepřijdou na mysl.
11. Čemu říkáme sémantické tvoření pojmenování? Jde o proces vznikání nových významů u existujících lexikálních jednotek.
12. Jaký specifický rys má sémantické tvoření pojmenování v odborném stylu? V odborném stylu má specifický rys v tom, že se tak často adaptují běžná slova pro terminologické účely: *krok* – úsek programu, *drak* – trup letadla.
13. Co je podstatou sémantického tvoření pojmenování? Podstatou sémantického tvoření pojmenování je přenesení slova na označení jiného denotátů.
14. Čím to může být způsobeno? Je to způsobeno tím, že oba denotáty vstoupily do nějakého vztahu, jehož základ může být v objektivní realitě nebo v hodnocení této reality. V prvním případě jde o vztahy místní, časové a podobně, v druhém o zjištění podobnosti nebo vnitřní spojitosti.
15. Co označujeme význam přímý a význam přenesený? Původní význam označujeme jako přímý, nový jako přenesený.
16. Jaký je vztah mezi původním a přeneseným významem? Přenesený význam je motivován významem původním.
17. Co rozlišujeme v lexi-
- V lexikologii rozlišujeme podle typů pře-

- kologii rozlišujeme podle typů přenesení?
18. Jaký je rozdíl mezi lexikální metaforou a básnickou metaforou?
19. Jaké důsledky má rozlišení lexikálních a básnických metafor pro lexikografii?
20. Co to je metonymie?
21. Jaké druhy metonymických významů rozlišuje P. Hauser?
22. Čemu říkáme metonymie strukturní?
23. Čemu říkáme metonymie kontextové?
- nesení metaforu, metonymii a synekdochu.
- V případě lexikálních metafor jde o významy stálé, které se již staly pevnou součástí významové struktury. Jiné jsou významy objevující se v užití slova v různých kontextech, významy aktuální. Takové bývají zejména v uměleckém stylu, proto mluvíme o básnické metafoře. Porovnejme *oko na polévce* (lexikální metafora) a *oči továren* (básnická metafora).
- První významy slovník zachycuje, druhé nikoli nebo jen jako zvláštní případy užití.
- To je přenášení slova na denotát, který váže s původním denotátem souvislost vnitřní.
- P. Hauser rozlišíme metonymické významy strukturní, kontextové a etymologické.
- Počítáme k nim ty, kdy vedle významu původního má slovo také význam metonymický. Pojmenování označující abstraktní denotáty se přenášejí na denotáty konkrétní (*hlídka* → lidé, kteří konají hlídku; *psaní* → dopis; *sladkost* → cukroví; *pekařství* → prodejna). Odlišnou skupinu tvoří názvy materiálu přenesené na výrobky z nich zhotovené, například *olej*, *kvaš*, *tempera*, *pastel* → obrazy, *liška*, *králík*, *norek* → kožešiny. Běžný metonymický význam mají pojmenování míst. Označují osoby, které na místě žijí, bydlí, pracují a podobně, například *celá Praha se tam sešla*.
- Typickým příkladem tohoto přenesení je užití jména spisovatele, sochaře, malíře místo názvu jeho díla: *číst Jiráska*, *Němcovou*, *Čapka*; *recitovat Wolkra*, *Nezvala*; *poslouchat Smetanu*, *Dvořáka* a podobně.

- Takový význam je sice možno přisoudit každému jménu umělce, ale není součástí významové struktury, nelze uvádět, že Jirásek označuje také spisy Jiráskovy.
- Tyto případy se týkají přenosu vlastních jmen osobních a místních na obecné označení osob a věcí. Po jazykové stránce se z vlastních jmen stávají obecná. Vznik nového významu má důsledky pravopisné, jména se píše malým písmenem, popřípadě se jejich pravopis počestňuje, a tím se liší od psaní příslušného jména vlastního (*Roentgen* → *rentgen*) a mluvnické: jména vzniklá ze jmen osobních se stávají neživotná a skloňují se jako jiná podstatná jména stejného rodu a zakončení nebo se stávají typem, jsou sice životná, ale mají na rozdíl od jmen vlastních běžné tvary množného čísla. Všechny tyto znaky ukazují zřetelně, že tu vzniklo nové slovo.
- To je přenášení slov na základě rozsahových poměrů denotátů. Jde tu o záměny, zastoupení pojmenování části a celku.
- Podle směru přenosu rozeznáváme přenos pojmenování části na celek (*pars pro toto*, například *kolo* → jízdní kolo) a přenos pojmenování celku na část (*totum pro parte*, například *tabák* → usušené listy).
- Poměrně časté je měnění rozsahu významu, tzv. rozšiřování a úžení významu.
- Při úžení významu se omezil rozsah denotátů (tříd denotátů) slovem označovaných, například slovo *dobytek* znamenalo původně dobytou (získanou) věc, pak majetek a nakonec domácí zvířata.
- Zahrnutím dalších příbuzných tříd se význam slova stal obecnějším, například *limonáda* znamenalo původně jen nápoj z citrónů, dnes označuje jakýkoli ovocný nápoj (*malinová limonáda*). *Pán* označova-
24. Čemu říkáme metonymie etymologické (historické)?
25. Co to je synekdocha?
26. Které druhy synekdochy rozeznáváme?
27. Jaké historické změny ve významu jednotlivých slov můžeme zaznamenat?
28. Jak mohlo probíhat úžení významu?
29. Jak mohlo probíhat rozšiřování významu?

- lo původně feudála, dnes mužskou osobu vůbec. *Slečna* znamenalo původně šlechtice, dnešní význam je mladá dívka.
30. Zda jsou změny tohoto druhu v jazyce patrné? Změny tohoto druhu nejsou v dnešním jazyce obvykle patrné a zaznamenává je bádání etymologické. Jen v řídkých případech je starší význam i dnes běžný, například *pán* ve významu feudál je dnes historismus.
31. O jakých dalších historických změnách ve významu jednotlivých slov můžeme mluvit? Jiným případem je změna významu způsobená změnou denotátů: slovo zůstalo, denotát se změnil a tím nabyl i jiný význam: *sírka* nemá dnes již hlavičku ze síry, podle které byla pojmenována, *žíněnka* není plněna žíněmi.
32. Zda k významové změně mohlo dojít také mylným chápáním? K významové změně došlo někdy změnou chápání původního významu slova. Slovo se spojilo mylně s jiným slovem, které bylo považováno za jeho základ, např. *čitelný* patří k *čítá* a znamenalo vnímatelný, mylným spojením se slovesem *číst* má dnes změněný význam. Mylné chápání mohlo být způsobeno též cizími slovy. Vlivem německého *spärlich* se změnil původní význam slova *sporý* = vydatný na skrovný, řídký.
33. Zda vznik nových významů může mít důsledky pravopisné a mluvnické? Ano. Vznik některých významů má důsledky pravopisné a mluvnické. Poslední vedou k tomu, že se formální jednota lexému porušila, například *beran* jako zvíře a *beran* jako stroj mají různá zakončení 4. pádu sg a 1. pádu pl.
34. Kdy mluvíme o významech jednoho slova a kdy o různých slovech, která vypadají stejně? Tam, kde je zřetelný vztah významový, kde lze rekonstruovat způsob vzniku dalších významů z významu základního, považujeme další významy za varianty a celé slovo za mnoho významové. Kde se významy již značně vzdálily, soudržnost významů se uvolnila a mnohovýznamnost se změnila na homonymii: vznikla samostatná slova, například *kohoutek* – pták / *kohoutek* u vodovodu.

8. HOMONYMA

8.1. HOMONYMA A POLISÉMIE

V jazykovém plánu pojmenování se setkáváme s případy, kdy se stejná výrazová forma vztahuje ke dvěma nebo k několika denotátům. Tento jev může mít dvoji příčinu:

1. slovo bylo přeneseno na jinou skutečnost a vzniklo slovo *mnohoznáčné* (polysémní):

<i>kobylka</i>	zvíře součást houslí	<i>temná</i>	barva rána
----------------	-------------------------	--------------	---------------

2. formy patří dvěma různým slovům, jde o *homonyma* :

rum – odpad

rum – lihovina

O polysémii jsme již pojednali, nyní se soustředíme na druhý případ stejnojmennosti, homonymii.

Homonyma jsou slova se stejnou formou, ale zcela různým významem. Shoda ve formě je u nich náhodná. Poznávacím znakem je to, že se významy u nich nedají odvodit jeden z druhého jako při polysémii.

Termín homonymie má v jazykovědě širší význam. Označují se jím i případy homonymity koncovek, např. *-ě* v 3. i 6. pádě sg. *ženě*, a homonymity přípon ve slovním tvoření: *-ek*: *bílek* (nositel vlastnosti), *stromek* (zdrobnělina).

Homonyma třídíme podle několika hledisek. Uplatnění vývojového pohledu nám vedle rozdělení poskytne i informaci o pramenech homonymity.

[Hauser 1980: 78]

8.2. HOMONYMA PODLE PŮVODU

Prameny homonymity rozliší i jejich strukturní typy. Rozlišujeme podle toho: [homonyma čistě lexikální, homonyma slovtvorná, homonyma slovnědruhová a homonyma z rozpadlé polysémie. – *A.I.*]

[Hauser 1980: 79]

8.2.1. Homonyma čistě lexikální

Představují je slova zcela různá s náhodnou shodou formální. Různost je etymologicky zjištěna.

Tvoří je

a) dvě slova *domáci*

Např. *vlna* – na vodě / srst; *travička* – zdrob. k tráva / přechýlené k travič;
topiti – ve vodě / v kamnech.

Ke shodě mohlo dojít hláskovým vývojem, např. *topiti* souvisí se slovem *teplo*, v kořeni je ablautové střídání *top-/tep-*; *topiti* souvisí s *tonouti* v předpokládané původní podobě *topnōti*.

b) slovo domácí a přejaté

kolej – stopa kola D
studentská ubytovna P (z lat. *collegium*)
ráže – pušky D
nálada P (z fr. *rage*)
stopky – části květu D
hodinky P (z angl. *stop*)
role – pole D
svitek P (z něm. *Rolle*)

c) dvě slova přejatá z různých jazyků

raketa – pálka (z fran.)
létací zařízení (z něm.)

d) dvě slova přejatá z téhož jazyka

hyperbola – kuželosečka (z řečt.)
nadsázka
lokálka – místní dráha
zpráva v novinách (z lat.)

[Hauser 1980: 79-80]

8.2.2. Homonyma slovtovorná

U homonym tohoto druhu způsobuje homonymitu:

a) slovtovorný prostředek:

přípona, např. *vaříč* – osoba / nástroj; *pračka* – děj / nástroj;

vinice – místo / žena

předpona, např. *přeteče* – z jednoho do druhého / přes okraj

b) paralelní tvoření slov stejného slovtovorného typu; základní slovtovorný význam těchto slov je totožný, ale jejich konkrétní významy jsou zcela rozdílné, nelze je považovat za varianty významu základního:

pták
nemoc vepřů
červenka – červená hlína
plemeno slepic
odrůda pšenice

Jiné doklady: *rybina* – rybí zápach / věc podobná rybě; *řůžovka* – brambora / houba; *kamenáč* – druh raka / kamenný hrnec / rostlina s tvrdými plody / lapač kamenů.

[Hauser 1980: 80]

8.2.3. Homonyma slovnědruhová

Taková homonyma vznikla přenesením slova do jiné slovnědruhové kategorie, tzv. konverzí. Slovo nabude nového významu i nové mluvnické charakteristiky. Směr vzniku je patrný, dovedeme rozlišit, která slovnědruhová příslušnost je druhotná, např. předložka *během* vznikla z tvaru podstatného jména *běh*. Vznikly však samostatné lexémy. Nejde tu o nějakou obměnu polysémie, ta existuje jen v rámci jednoho slovního druhu.

Příkladů na tuto homonymii je velmi mnoho, uvedeme jenom některé:

večer, ráno, mžikem – subst. / adverbia

vedle, skrz, blízko – adverbia / prepozice

dovolená, účetní, vedoucí – adjektiva / substantiva

[Hauser 1980: 80]

8.2.4. Homonyma z rozpadlé polysémie

V průběhu doby se původní významy slova vzdálí natolik, že se ztratí znak, který je spojoval, a vzniknou samostatná slova. Čistě lexikální homonymii a rozpadlou polysémii odliší od sebe jen etymologické bádání. V současném jazyce se obojí jeví stejně.

Slovo *jeřáb* zaznamenáváme dnes ve třech odlišných významech: 1. pták, 2. strom, 3. stroj na zvedání. Z etymologického hlediska jsou slova s významem prvním a druhým homonyma, *jeřáb* ve významu stroj vznikl jako přenesení významu *jeřáb-pták*. Dnes se nám všechny tři případy jeví jako homonyma.

Významové oddálení je základním znakem pro rozpad polysémie a přechod v homonymitu. Musí ovšem vycházet z pozorování skutečných významových znaků, nikoli jen ze subjektivního hodnocení.

Hranice mezi polysémií a homonymitou jsou plynulé, vyskytují se případy na pomezí polysémie a homonymity. Proto se hledají i jiné znaky než významové. Jsou jimi rysy mluvnické, slovtvorná paradigmatica a možnost kontextového zařazení. Ukážeme si jejich aplikaci na rozdíl *kohoutek* – pták / *kohoutek* – uzávěr vodovodu. V prvním případě se slovo skloňuje podle životného vzoru *pán*, v druhém podle neživotného vzoru *hrad* (rozdíl mluvnický). Od slova *kohoutek* – pták odvozujeme přídavné jméno *kohoutkův* (užívané s jistým omezením) – v druhém případě přídavné jméno *kohoutkový* (rozdíl ve slovtvorné paradigmaticitě). Také kontexty se různí: *kohoutek kokrhá, mladý kohoutek / kohoutek netěsní, polámaný kohoutek*. Protože ani význam obou slov nemá již společné rysy, jde v daném případě o homonyma.

Pojetí homonym není v jazykovědné literatuře jednotné. Někdy se omezuje na čistě lexikální homonyma, na slova etymologicky různá. To je pojetí velmi úzké. Tím, že argumentuje etymologií, odsouvá řešení za hranice současné lexikologie. Naproti tomu existuje pojetí velmi široké, které odchylky mluvnické, slovtvorné a kontextové považuje za průkazné, a proto považuje téměř každou polysémii za homonymii. Správné je počítat s těmito rozdíly, za hlavní rozlišení však pokládat rozdíl významový.

[Hauser 1980: 80-81]

8.3. HOMONYMA PODLE ROZSAHU PŘEKRÝVÁNÍ LEXÉMŮ

Podle šířky rozsahu překrývání lexémů rozlišujeme homonyma **úplná a částečná**.

[Hauser 1980: 81]

8.3.1. Homonyma úplná

Úplná homonyma se shodují ve všech mluvnických tvarech.

stopka – rostlinná / sklenice;

kozák – pasák koz / člen kmene;

zámek – budova / zařízení na zamykání;

stav – tkalcovský / na řece;

hvozd – les / sklad sladu;

prapor – vlajka / oddíl vojska;

třída – střídám / chleba.

V uvedených případech je tvořila slova domácí, vyskytují se však i mezi slovy domácími a přejatými: *rula* – hornina / berní; *klika* – držadlo / skupina jednotlivců / štěstí; a mezi přejatými navzájem: *pionýr* – průkopník / člen dětské organizace; *reakce* – reagování / zpátečnictví; *brigáda* – vojenský útvar / pracovní skupina / dobrovolná práce.

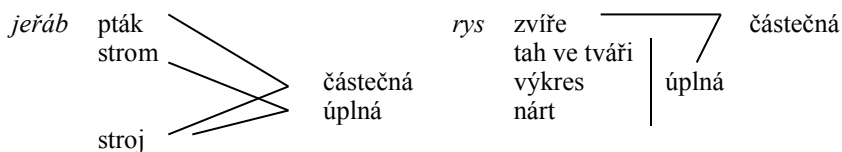
Úplnost není někdy naprostá v tom, že některé ze slov nemá všechny tvary. Prvně uvedené významy nemají např. tvary množného čísla: *brnění* – v nohou / rytířské; *spoušť* – zkáza / zařízení zbraně; *sněť* – nemoc / větev; *puch* – peří / zápach.

[Hauser 1980: 81-82]

8.3.2. Homonyma částečná

Částečná homonyma se v některých tvarech liší. Tvoří je jména mužského rodu životná a neživotná: *los* – zvíře / listina; *rys* – zvíře / tah ve tváři.

Někdy se u jedné formy objevuje homonymita úplná i částečná, vzniká homonymie několikanásobná:

Velmi častý je případ shody jen v jednom nebo několika málo tvarech. Takové případy označujeme jako **homoformy**.

Bývají v rámci jednoho slovního druhu:

- hádky* 4., 7. pl. od *hádek*
2. sg., 1., 4. pl. od *hádká*
- let* 1., 4. sg. od *let*
2. pl. od *léto*
- holení* tvary neutra
7. sg. od *holeň*
- žítí* *žiji*
žnu
- sním, -íš, -í, íme, -íte* *sníti*
snísti

Vyskytují se také mezi slovními druhy:

<i>tři</i>	číslovka	<i>černí</i>	příd. jméno
	sloveso		sloveso
<i>ženou</i>	podstat. jméno	<i>bratrovi</i>	3. 6. sg. podst. jména
	sloveso		přídav. jméno přívlast.

Na homonymii úplné a zvláště částečné jsou založeny slovní hříčky, kalamůry. Volí takové kontexty, v nichž mohou být zařazena obě homonyma. Význam je dvojitý a jeden z nich komický: *Pánové, nežeňte se!* (ženit se – hnát se).

V lexikografii se řeší případy jen těch homonym, která jsou ve slovníkových tvarech. Homoformy jsou mimo pozornost lexikografů.

Obojí homonyma, úplná i částečná, se vyznačují shodou v zvukové i grafické podobě. Označujeme je proto názvem homonyma **pravá**. Liší se od nepravých, kde je shoda v některém způsobu realizace porušena.

[Hauser 1980: 82-83]

8.4. NEPRAVÁ HOMONYMA

Nepřavá homonyma rozdělujeme na [homofony, homografy a mezislovní hohonyma.]

[Hauser 1980: 83]

8.4.1. Homofony

[Homofony] jsou shodné ve zvukové, ale odlišné v grafické podobě. Liší se těmito pravopisnými jevy:

1. *i/y* v kořeni: *být – bít, býlí – bílí, bydlo – bidlo, lýčí – líčí, mýt – mít, pysk – písk, pyl – pil, mýval – míval, výr – vír, vyset – viset* atp.;

v koncovkách: *pravý – pravi, zdravý – zdraví*

2. souhláskovými skupinami: *vézt – vést, zpráva – správa, plůdky – plůtky, hnízd – hníst, suší – sušší, cení – cenní*;

3. souhláskami na konci: *led – let, dub – dup, lez – les, zeď – zeť, spad – spat*.

4. velkými a malými písmeny (jména obecná a vlastní): *písek – Písek, most – Most, hejtman – Hejtman*.

[Hauser 1980: 83]

8.4.2. Homografy

[Homografy] jsou shodné v grafické a odlišné ve zvukové podobě. V češtině je to případ velmi řídký:

vezme rozk. zp. od *vézt* (vesme)

3. sg. od *vzít* (vezme)

panický panika (-ny-)

panic (-ňi-)

pouček poučka (-o'u-)

zdrob. k *pouk* (-ou-)

Homografy jsou hojné v jiných jazycích, např. ve francouzštině a v angličtině.

[Hauser 1980: 83]

8.4.3. Mezislovní homonyma

[Mezislovní homonyma] jsou zvláštním případem nepřavých homonym a tvoří je slovo na jedné straně a spojení slov nebo předložková vazba na druhé: *zapět – za pět, seskokem – se skokem, dohry – do hry; máti – má ti, jeti – je ti, stoje – sto je, dostaví – do sta ví*.

Tento typ nepřavých homonym je také často obsahem kalambúrů: *Nebud'te ve při (vepři)*.

[Hauser 1980: 83]

8.5. MEZIJAZYKOVÁ HOMONYMA

Dosud jsme probírali případy homonym uvnitř jednoho jazyka, jenom v češtině. Jsou však známy také případy homonym mezi různými jazyky, které mají svou důležitost při učení jazykům a při překládání. Povšimneme si některých případů mezi příbuznými jazyky slovanskými a češtinou. Za slovem z jiného jazyka uvedeme náležitý český ekvivalent, shodná forma má v češtině jiný význam.

Slovenština: *chudý* – hubený, *pečeň* – játra, *tlačit* – tisknout, *zbožie* – obilí, *osa* – vos, *pivnice* – sklep, *prostý* – hloupý, *statočný* – poctivý.

Ruština: *život* – břicho, *mir* – svět, *palec* – prst, *kapusta* – zelí, *zachod* – západ, *zapach* – vůně, *pitomec* – chovanec, *brak* – manželství, *čas* – hodina, *para* – dvojice, *rano* – brzy.

Srbochorvatština: *grad* – město, *brod* – parník, *pokojni* – zemřelý, *hrana* – pokrm, *plesati* – tančiti, *pravo* – přímo, *plavi* – modrý, *brk* – knír, *kosa* – účes, *raditi* – dělati.

Slovinština: *les* – dřevo, *rumeni* – žlutý, *kraj* – místo, *samec* – svobodný muž, *brati* – čísti, *kruh* – chléb, *hudi* – zlý.

[Hauser 1980: 83-84]

8.6. PARONYMA

Homonymům jsou blízká **paronyma**, slova ne zcela shodná, lišící se však jen některým rysem, např. délkou: *liška* – *lyska*, *vina* – *vína*, *dal* – *dál*, *píle* – *píle*, *solí* – *solí*, *řád* – *řád*. V nedbalé výslovnosti nebo při ztížených podmínkách příjmu projevu (při tzv. šumu v kanále) se mohou jevit jako homonyma.

[Hauser 1980: 84]

8.7. HOMONYMA A DOROZUMÍVÁNÍ

Existence homonym způsobuje možnost záměny stejně znějících slov a je na újmu správného dorozumění. K záměnám však dochází poměrně zřídka. Z kontextu nebo ze situace je dostatečně patrné, o které slovo jde, a adresát projevu si na homonymum ani nevzpomene: *Rys žije v hlubokých lesích.* – *Tento rys povahy má po matce.* – *Rys provedeme tuší*

[Hauser 1980: 84]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jakou příčinu může mít jev, kdy se stejná výrazová forma vztahuje ke dvěma nebo k několika denotátům?
2. Čemu říkáme homonyma?

3. Takže v případě homonymie jde o slova se stejnou formou, ale zcela různým významem?
4. Jak můžeme třídit homonyma?
5. Jak můžeme třídit homonyma podle původu?
6. Kdy můžeme mluvit o homonymech čistě lexikálních?
7. Co způsobuje homonymitu v případě homonym slovtvorných?
8. Jak vznikají homonyma slovnědruhová?
9. Kdy mluvíme o homonymech z rozpadlé polysémie?
10. Zda jsou hranice polysémie a homonymitou ostré?
11. Co to je úzké a široké pojetí homonym?
12. Jak můžeme třídit homonyma podle šířky rozsahu překrývání lexémů?
13. Kdy mluvíme o homonymech úplných?
14. Kdy mluvíme o homonymech částečných?
15. Zda homoformy se analyzují v lexikografii?
16. Čemu říkáme homonyma pravá a čím se liší od nepravých?
17. Jak můžeme třídit nepravá homonyma?
18. Jak vypadají homofony?
19. Jak vypadají homografy?
20. Jak vypadají mezislovní homonyma?
21. Jak vypadají mezijazyková homonyma?
22. Jak vypadají paronyma?
23. Proč homonymita neškodí příliš dorozumívání?

KLÍČE

1.	Jakou příčinu může mít jev, kdy se stejná výrazová forma vztahuje ke dvěma nebo k několika denotátům?	Tento jev může mít dvojitou příčinu:
1) slovo bylo přeneseno na jinou skutečnost a vzniklo slovo mnohoznačné, například <i>kobylka</i> (zvíře / součást houslí);
2) formy patří dvěma různým slovům, jde o homonyma, například <i>rum</i> (odpad) a <i>rum</i> (lihovina).
2.	Čemu říkáme homonyma?	Homonyma jsou slova se stejnou formou, ale zcela různým významem. Shoda ve formě je u nich náhodná. Poznávacím znakem je to, že se významy u nich nedají odvodit jeden z druhého jako při polysémii.
3.	Takže v případě homonymie jde o slova se stejnou formou, ale zcela různým vý-	Termín homonymie má v jazykovědě širší význam. Označují se jím i případy homonymity koncovek, např. <i>-ě</i> v 3. i 6. pádě sg. <i>ženě</i> , a homonymity přípon ve slovním

- znamem?
4. Jak můžeme třídit homonyma?
5. Jak můžeme třídit homonyma podle původu?
6. Kdy můžeme mluvit o homonymech čistě lexikálních?
7. Co způsobuje homonymitu v případě homonym slovotvorných?
8. Jak vznikají homonyma slovnědruhov?
- tvoření: *-ek: bilek* (nositel vlastnosti), *stromek* (zdrobnělina).
- Homonyma třídíme podle několika hledisek. Uplatnění vývojového pohledu nám vedle rozdělení poskytne i informaci o pramenech homonymity. Můžeme mluvit o homonymech podle původu, homonymech podle rozsahu, o nepravých homonymech, o mezijazykových homonymech.
- Prameny homonymity rozliší i jejich strukturální typy. Rozlišujeme podle toho: homonyma čistě lexikální, homonyma slovotvorná, homonyma slovnědruhov a homonyma z rozpadlé polysémie.
- Kdy jde o slova zcela různá s náhodnou shodou formální. Mohou to být dvě slova domáci (*topit* ve vodě a *topit* v kamnech), slovo domáci a slovo přejaté (*kolej* jako stopa po kole a *kolej* jako studentská ubytovna z latinského *collegium*), dvě slova přejatá z různých jazyků (*raketa* jako pálka z francouzštiny a *raketa* jako letací zařízení z němčiny), dvě slova přejatá z téhož jazyka (*hyperbola* jako kuželosečka i jako nadsázka, z řeckého slova *ὑπερβολή*).
- U homonym tohoto druhu způsobuje homonymitu slovotvorný prostředek (*vaříč* – osoba / nástroj) nebo paralelní tvoření slov stejného slovotvorného typu; základní slovotvorný význam těchto slov je totožný, ale jejich konkrétní významy jsou zcela rozdílné, nelze je považovat za varianty významu základního (*červenka* – pták / nemoc vepřů / červená hlína / plemeno slepic / odrůda pšenice).
- Taková homonyma vznikla přenesením slova do jiné slovnědruhové kategorie, tzv. konverzí. Slovo nabude nového významu i nové mluvnické charakteristiky (večer – substantivum / adverbium). Nejde tu o nějakou obměnu polysémie, ta existu-

9. Kdy mluvíme o homonymech z rozpadlé polysémie?
- je jen v rámci jednoho slovního druhu. Jde o případy, kdy v průběhu doby se původní významy slova vzdálí natolik, že se ztratí znak, který je spojoval, a vzniknou samostatná slova. Slovo *jeřáb* zaznamenáváme dnes ve třech odlišných významech: 1) pták, 2) strom, 3) stroj na zvedání. Z etymologického hlediska jsou slova s významem prvním a druhým homonyma, *jeřáb* ve významu stroj vznikl jako přenesení významu *jeřáb-pták*. Dnes se nám všechny tři slova jeví jako homonyma.
10. Zda jsou hranice polysémie a homonymitou jsou plynulé, vyskytují se případy na pomezí polysémie a homonymity. Proto se hledají i jiné znaky než významové. Jsou jimi rysy mluvnické, slovtvorná paradigmata a možnost kontextového zařazení.
- Ne. Hranice mezi polysémií a homonymitou jsou plynulé, vyskytují se případy na pomezí polysémie a homonymity. Proto se hledají i jiné znaky než významové. Jsou jimi rysy mluvnické, slovtvorná paradigmata a možnost kontextového zařazení.
11. Co to je úzké a široké pojetí homonym?
- Pojetí homonym není v jazykovědné literatuře jednotné. Někdy se omezuje na čistě lexikální homonyma, na slova etymologicky různá. To je pojetí velmi úzké. Tím, že argumentuje etymologií, odsouvá řešení za hranice současné lexikologie. Naproti tomu existuje pojetí velmi široké, které odchylky mluvnické, slovtvorné a kontextové považuje za průkazné, a proto považuje téměř každou polysémií za homonymii. Podle P. Hausera, správné je počítat s těmito rozdíly, za hlavní rozlišení však pokládat rozdíl významový.
12. Jak můžeme třídit homonyma podle šířky rozsahu překrývání lexémů?
- Podle šířky rozsahu překrývání lexémů rozlišujeme homonyma úplná a částečná.
13. Kdy mluvíme o homonymech úplných?
- Úplná homonyma se shodují ve všech mluvnických tvarech (*prapor* – vlajka / oddíl vojska; *zámek* – budova / zařízení na zamykání).
14. Kdy mluvíme o homo-
- Částečná homonyma se v některých tva-

- nymech částečných? rech liší. Tvoří je jména mužského rodu životná a neživotná (*los* – zvíře / listina; *rys* – zvíře / tah ve tváři). Velmi častý je případ shody jen v jednom nebo několika málo tvarech. Takové případy označujeme jako homoformy (*let* – 1., 4. sg. od *let* / 2. pl. od *léto*; *tři* – číslovka / sloveso).
15. Zda homoformy se analyzují v lexikografii? Ne. V lexikografii se řeší případy jen těch homonym, která jsou ve slovníkových tvarech. Homoformy jsou mimo pozornost lexikografů.
16. Čemu říkáme homonyma pravá a čím se liší od nepravých? Obojí homonyma, úplná i částečná, se vyznačují shodou v zvukové i grafické podobě. Označujeme je proto názvem homonyma pravá. Liší se od nepravých, kde je shoda v některém způsobu realizace porušena.
17. Jak můžeme třídit nepravá homonyma? Nepravá homonyma rozdělujeme na homofony, homografy a mezislovní hohomyma.
18. Jak vypadají homofony? Homofony jsou shodné ve zvukové, ale odlišné v grafické podobě. Liší se literami *i/y* (*být* – *bít*; *pravý* – *pravi*), souhláskovými skupinami (*vézt* – *vést*, *zpráva* – *správa*), souhláskami na konci (*led* – *let*, *zed'* – *zet'*), velkými a malými písmeny (*písek* – *Písek*, *most* – *Most*).
19. Jak vypadají homografy? Homografy jsou shodné v grafické a odlišné ve zvukové podobě (*panický* [panický] < panika / [panický] < panic). V češtině je to případ velmi řídký. Homografy jsou hojně v jiných jazycích, například ve francouzštině a v angličtině.
20. Jak vypadají mezislovní homonyma? Mezislovní homonyma jsou zvláštním případem nepravých homonym a tvoří je slovo na jedné straně a spojení slov nebo předložková vazba na druhé: *zapět* – *za pět*, *seskokem* – *se skokem*.
21. Jak vypadají mezijazyková homonyma? Jde o případy, kdy slova různých jazyků mají shodnou formu ale neshodné významy, například *chudý* slovensky znamená *hubený*, *pivnice* – sklep, *sprostý* – hloupý.

22. Jak vypadají paronyma? ^a Jde o slova ne zcela shodná, lišící se však jen některým rysem, například délkou (*liška – lyska, vina – vlna, dal – dál, pile – pile, soli – solí, řad – řád*). V nedbalé výslovnosti nebo při ztížených podmínkách příjmu projevu se mohou jevit jako homonyma.
23. Proč homonymita neškodí příliš dorozumívání? Existence homonym způsobuje možnost záměny stejně znějících slov a je na újmu správného dorozumění. K záměnám však dochází poměrně zřídka. Z kontextu nebo ze situace je dostatečně patrné, o které slovo jde, a adresát projevu si na homonymum ani nevzpomene: *Rys žije v hlubokých lesích. – Tento rys povahy má po matce. – Rys provedeme tuší.*

9. SYNONYMA A ANTONYMA

9.1. SYNONYMA

Polysémii a homonymii odhalíme při postupu od slova k označované skutečnosti (k denotátu), tedy v přístupu sémaziologickém. Vyjdeme-li od skutečnosti (denotátu) a postupujeme k pojmenování, to znamená uplatněním přístupu onomaziologického, objevíme **synonymii**. Zjistíme totiž, že neplatí poměr denotát = slovo, ale že k jednomu denotátu existuje více slov. Rozdíl obou postupů vystihneme schématem:

slovo	→	denotát A	polysémie homonymie
	→	denotát B	
	→	denotát C	
denotát	→	slovo A	synonymie
	→	slovo B	
	→	slovo C	

Polysémii jsme charakterizovali jako výraz jazykové ekonomiky, úspornosti ve vyjadřování. Synonymita se jeví naopak jako nadbytečnost, jako plýtvání slovy. Ve skutečnosti však nejde o pouhé zmnožení slov stejného významu, ale o pojmenování různě odstíněná.

[Hauser 1980: 85]

9.1.1. Příčiny vzniku synonymity

Příčinou vzniku synonymity je především to, že denotát můžeme pojmenovat znovu podle jiného znaku, který se jeví jako příznačný.

Např. chyba – k chyběti (něco chybí)
kaz – ke kaziti (něco pokažené)

Obráží se v ní bohatá rozrůzněnost objektivního světa a proces lidského poznání.

Základním znakem synonym je společná pojmenovávací funkce. Synonyma se vydělují od ostatních jednotek slovní zásoby pomocí shodných denotativních významů. Závažná je přitom příslušnost k jednomu slovnímu druhu. Ve všech konotativních složkách se mohou synonyma lišit.

[Hauser 1980: 85]

9.1.2. Synonyma jako lexikální jev systémový

Synonyma jsou lexikální jev systémový. Synonymní vztahy spojují slova nejruznějších významových oblastí a lexikálních vrstev. Přitom se tyto vzta-

hy netýkají pouze základních jednotek, slov, ale i víceslovných pojmenování: *liják – silný déšť, skot – hovězí dobytek, drabař – velbloud dvouhrbý, závět’ – poslední vůle, sněží – padá sníh* apod.

Je třeba zdůraznit, že jde o vztahy sémantické. Synonymita se netýká celých lexémů, např. všech významů polysémních slov, ale jen jejich jednotlivých významů, sémémů. Např. slovo *uzel* je synonymní se slovem *ranec* ve významu *zavazadlo, sbalené věci*; ve významu *uzel na provaze* je synonymní se slovem *suk*; slova *ranec* a *suk* navzájem synonymní nejsou. Slovo *oko* je synonymní se slovem *pleso* jen ve významu „*mořské oko*“ atp. Průkazným znakem synonymity je možnost vzájemné záměny.

Synonymitu můžeme posoudit konfrontací významů slov mimo kontext: *křeslo – sedadlo – židle; lelkovat – okounět, bloumat – zevlovat*. Přesným kritériem je však záměna v kontextu, která se uplatní zejména tam, kde je synonymita vně kontextu těžko zjištělná: *tát – slézat: sníh taje – sníh slézá; zrát – žloutnout: obilí zraje – obilí žloutne*. Jestliže záměna není možná, slova nejsou synonymní.

[Hauser 1980: 85-86]

9.1.3. Synonyma a nesynonyma

Toto hledisko odliši synonyma od nesynonym, jako jsou dvojice: *světlo – papír, krásný – rychlý, bílý – klikatý* atp. Na druhé straně je třeba oddělit synonyma od jevů podobných, především od variant. Hláskoslovné varianty se za synonyma nepovažují: *polévka – polívka*, ani tehdy, když se jejich význam rozejde: *sedlo – sídlo, město – místo*. Pak jsou významově vzdáleny a nemohou se překrývat. Za synonyma nepovažujeme mluvnické varianty rodové: *brambor – brambora, obrouček – obroučka, snídaně – snídaní*. Složitější je otázka variant slovtvorných. Považujeme za ně odvozeniny od téhož základového slova se shodným významem. Různé formanty sice vytvořily různé slovní formy s různou mluvnickou stavbou, ale nediferencovaly je sémanticky: *strniště – strnisko, úterý – úterek*. Nelze však odvozeniny od stejného základového slova z oblasti synonym paušálně vylučovat. Stává se, že se varianty odliši významovým znakem, konotací a kontextovým užitím. Tím se dostanou i do různých synonymních vztahů, např. *mladík / mládenec – jinoch, ale mládenec – družba; stařec / stařík – v kontextu velebný stařec / kmet*. Takové případy už nelze považovat za varianty, ale za synonyma. Je tedy hranice mezi variantami a synonymy plynulá.

Týž denotát se může pojmenovat slovem spisovným a nářečním nebo slangovým:

spis. slovo – nářeční: *paseka – seč, studánka – hlubánka, kámen – šutrák, poleno – štípa, náleď – ledovice, kachna – lička, prut – cháb*;

spis. slovo – slangové: *oči – světla, dráp – škrabák, nos – větrník, špičáky – kelce, větřit – jistit* (mysl. slang).

[Hauser 1980: 86]

9.1.4. Tautonyma a jazykové ekvivalenty

O synonymech nářečních nebo slangových lze mluvit jen z hlediska národního jazyka. Protože jde o shodná pojmenování různých jazykových útvarů (vrstev), za synonyma je nepovažujeme a označujeme je názvem **tautonyma**.

Mimo synonymitu jsou ovšem také shodná pojmenování různojazyčná: *tužka* – rus. *karandaš*, něm. *Bleistift*. Nazýváme je jazykovými **ekvivalenty**. Tautonymum je tedy lexikálně sémantická paralelnost vnitrojazyková, ekvivalent mezijazyková.

[Hauser 1980: 86]

9.1.5. Definice synonym

Uvedená zjištění podstatných znaků synonymity a jejich hranic se obražejí v definici:

Synonyma jsou pojmenovávací jednotky slovní i víceslovné, které se různí formou, ale shodují významem a jsou kontextově zaměnitelné. Mohou se lišit dalšími významovými znaky a příznaky slohovými, expresivními a možnostmi užití. Shoda v denotaci je vždy podmínkou, shoda v konotaci ne. Protože označují touž skutečnost, musí být stejného slovního druhu.

[Hauser 1980: 87]

9.2. KLASIFIKACE SYNONYM

V třídění synonym na druhy a typy není jednoty, někdy se provádí třídění velmi podrobné, jindy jen povšechné. V našem třídění postihneme **různost v rozsahu, jazykovou strukturu a formu synonym**.

[Hauser 1980: 87]

9.2.1. Synonyma podle rozsahu

Za nejdůležitější hledisko považujeme zjištění, do jaké míry se synonyma překrývají. Podle toho zjistíme dvě základní skupiny: **synonyma úplná** a **[synonyma] částečná**.

[Hauser 1980: 87]

9.2.1.1. SYNONYMA ÚPLNÁ

Úplná neboli **absolutní**, identická synonyma jsou shodná ve všech příznacích, v denotaci i v konotaci a distribuci. Možno je ve všech kontextech zaměnit. Jejich výskyt není častý.

V lexikologické literatuře se někdy o absolutních synonymech pochybuje nebo se ze synonymity vylučují. Vyplývá to z toho, že se hledá synonymita celých lexémů. Případy naprosté shody všech semémů dvou synonymních lexémů jsou značně řídké. Tvoří však jen malou část absolutních synonym. Úplnost nutno spatřovat v synonymitě semémů, a pak se skutečně vyskytuje. Není také oprávněně přeceňovat rozdílné odstíny synonym. Základní podmínkou synonymity je významová shoda, přistupuje-li k ní i shoda konotační a distribuční, je to jeden z typů synonymity. Skepse někdy pramení z nemožnosti obsáhnout celou distribuci jednotlivých synonym. Pro naše zkoumání jsme využili záznamů typických kontextů u slovníkových hesel. Na nich jsme pak uplatnili kritérium zaměnitelnosti.

Podle původu jsou úplná synonyma tvořena slovy domácími: *hezký – pěkný, zvedat – zdvíhat, louže – kaluž, děvče – dívka, kouř – dým*.

Častěji jsou synonymní slova domácí s přejatými. Takové případy se vyskytují zvláště v terminologii. Terminologická synonyma musí být synonymy absolutními, protože termín je jednoznačný: *jazykověda – lingvistika, mluvnice – gramatika, krevle – hematit, rumělka – cinabarit, nerost – minerál, tuha – grafit, čedič – bazalt*.

Některé domácí termíny jsou kalky: *dvojhĺaska – diftong, životopis – biografie, podstata – substance*.

Řidčeji jsou synonymní přejatá slova mezi sebou: *wolfram – tungsten, denotát – referent – signifié, epos – epopej*.

Úplná synonymita se vyskytuje i u vlastních jmen, avšak poměrně zřídka: *Holandsko – Nizozemí, Etiopie – Habeš, Persie – Írán, Thajsko – Siam*.

Absolutní synonyma se někdy v dalším vývoji ruší. Některé ze synonym zastará nebo se stane řídkým nebo dostane jiný příznak. Např. původní synonyma *rozhlas – rádio* se rozlišila tak, že slovo *rádio* dostalo též význam *rádiový přijímač* a v synonymním významu se slovem *rozhlas* má příznak hovorový. V dvojici *Itálie – Vlchy* se druhý výraz stal archaickým.

[Hauser 1980: 87-88]

9.2.1.1. SYNONYMA ČÁSTEČNÁ

Částečná synonyma se liší v rozsahu denotace a v konotaci nebo v distribuci. Podle toho je dále rozlišujeme.

1. Synonyma **ideografická**, liší se zčásti v denotaci a v distribuci. Nejsou ve všech kontextech zaměnitelná:

<i>běžet – utíkat:</i>	do kopce, rychle, pro pomoc ... běžet závod / – 0 –
<i>kaz – vada:</i>	materiálu, charakteru zubní kaz / vada výslovnosti

U některých synonym tohoto druhu vyplývá ze vzájemné konfrontace zesílení základního významového znaku.

Označují se názvem **intenzifikační**: *práce – námaha, krása – nádhera*. Zesílení se projevuje jako gradace (klimax): *bít – rvát, volat – křičet, velký – obrovský*; nebo jako zeslabení (antiklimax): *slábnout – nehnout – zanikat*. Patří sem i synonyma lišící se obecností denotátu. Jako synonymní se zastupují pojmenování druhu a rodu nebo rasy, odrůdy apod.:

Kůň – *tarpan, mustang* (rasa)
bělouš, hnědouš, vraník, ryzák (podle barvy)
tahoun, klusák, soumar (podle funkce)
hajtra, herka (podle vlastnosti: špatný kůň)

2. Synonyma **stylistická** se liší stylistickými příznaky. Tvoří je slova neutrální a příznaková nebo příznaková mezi sebou:

neutrální – knižní: *mluvit – praviti, pole – role, krajíc – skýva, ostrov – výspa, naříkat – lkát*

neutrální – poetická: *jaro – vesna, moře – slaň*

hovorová – knižní: *moc – převelice*

3. Synonyma **expresivní** mají příznaky citové různé kvality: *spát – hajat, chlapec – kluk, pes – hafan, noha – hnát, zajíc – ušák, slepice – pipka*.

Tvoří je i pojmenování eufemistická: *zemřít – zesnout – skonat* a dysfemistická: *jíst – žrát, pít – chlastat*.

4. Synonyma **dobová** představují k neutrálním pojmenováním pojmenování archaická: *nýbrž – anobrž, protože – anžto, břeh – jespa, kraj – opolí, močál – mlaka, ovzduší – povětří, severní – půlnoční, jižní – polední, pevnina – celina, cín – čistec*.

5. Synonyma **frekvenční** se liší četostí výskytu, v lexikologii se jako zvláštní označují slova řídká: *přírodní – naturální, vesmír – svět, paprsek – prokmit, táti – jihnouti, pohraničí – pomezí, pahorkatina – pahrbkatina*.

[Hauser 1980: 88-89]

9.2.2. Synonyma podle slovnědruhové příslušnosti

Synonyma nacházíme u všech slovních druhů, ne však rovnoměrně zastoupena. Nejvíce synonym je u kategorií s nominální funkcí: u podstatných jmen, pak u jmen přídavných, u příslovcí a u sloves. V ostatních skupinách je synonym mnohem méně.

1. Podstatná jména jsou synonymní ve všech obsahových skupinách:

jména osob: *chlapec – hoch – kluk, muž – chlap, drvoštěp – dřevař, horník – havíř, žena – manželka, děvče – dívka*

jména zvířat: *medvěd – brtník, kuna – větevnice, kobyla – klisna, ledňáček – rybařík, delfín – plískavice*

jména konkrétních předmětů: *podnos – tác, držadlo – rukojeť – jilec, ruka – paže, kmen – peň, deska – prkno*

jména abstrakt, dějů: *lov – hon, opereta – zpěvohra, bitka – boj*

vlastností: *teplota – horečka, krása – nádhera, nemoc – choroba*

2. Přídavná jména

Synonymní jsou adjektiva jakostní:

bílý – bělostný – sněhový – sněhobílý – alabastrový – křídový

velký – obrovský – ohromný – hrozitánský – nesmírný

Adjektiva vztahová a přivlastňovací jsou synonymní tehdy, jsou-li synonymní jejich základová substantiva: *mužský – chlapský, parkový – sadový, přátelský – kamarádský, otcův – tatínkův.*

3. Příslovce jsou synonymní dosti často:

tu – zde – tady, brzy – záhy, pomalu – zvolna – mírně, velmi – značně, potom – pak, dole – vespod, ihned – okamžitě;

odvozeniny od adjektiv jsou synonymní podle svých základových slov: *špatně – zle, špinavě – nečistě, hezky – pěkně.*

4. Slovesa mají velmi bohatou synonymitu:

dělat – pracovat – konat – činit

vidět – hledět – pozorovat – zřít – dívat se – koukat

umět – dovést – znát

5. Předložky mají synonymní výrazy poměrně řídkěji:

okolo – kolem, mimo – kromě, vedle – u, v – na.

Třeba připomenout, že se jejich synonymita projevuje ve spojení se jménem, např. *v závodě – na závodě, v radnici – na radnici.*

6. Cíloslovce jsou synonymní pouze v okruhu tzv. cítoslovcí subjektivních a ještě jen ojedinele: *ach – ouvej – ouha, holá – hej, br – fuj.*

7. Spojky a částice jakožto slova s převážně mluvnickou funkcí mívají synonymní výrazy shodné v této funkci: *a – také, ale – avšak – však, ačkoli – i když – třebaže – přestože, protože – poněvadž – jelikož; ať – nechť – kéž, asi – snad – možná, skoro – téměř.*

8. Zájmena bývají synonymní jen řídky: *který – jenž, nikdo – žádný.*

9. Číslovky pro své zvláštní významy označovat určitou kvantitu mají synonymia jen ojedinele: *jedna – ráz (při počítání), málo – několik – pár.*

[Hauser 1980: 89-90]

9.2.3. Synonyma podle struktur pojmenování

Do synonymních vztahů vstupují kromě slov též pojmenování **víceslovná, sousloví a frazeologismy**.

K pojmenování jednoslovnému je synonymum víceslovné: *ofsajd – postavení mimo hru, češtinář – učitel češtiny, čeština – český jazyk, milovat – mít rád*. Synonymem jsou rozložené analytické popisy: *železničář – zaměstnanec železnic, stíhač – stíhací pilot, spěchat – jít rychle*. Takové popisy jsou úplnými synonymy, pokud ovšem mají povahu pojmenování.

Frazeologická synonyma jsou častá: *problém – tvrdý oříšek, všude – na každém kroku, jasný – nablední, převráceně – vzhůru nohama, dřimat – tlouci špačky, zchudnout – přijít na mizinu, vydržet – zatnout zuby*.

[Hauser 1980: 90]

9.3. SYNONYMNÍ POLE

Synonyma se společným významem se oddělují od ostatních jednotek slovní zásoby a vytvářejí **synonymní pole**. V jeho centru je pojmenování, které označuje denotát svým základním významem, je bez dalších příznaků (neutrální). Takové slovo se nazývá **dominant**. Členové synonymního pole jsou synonymní vzhledem k dominantě. Od ní se liší rozdíly významovými nebo konotativními. Synonymní pole utvářejí synonyma nejrůznějších druhů. Pro příklad uveďme synonymní pole s dominantou **dům**:

Příznaky synonym v tomto poli prozrazují, že neutrální jsou slova *stavba, budova*, označují však rozlehlejší domy, *stavení* je dům převážně venkovský, *obydlí* znamená dům obytný. Specializovanější jsou významy slov *chata, chalupa, statek, usedlost, vila*. Expresivní depreciativní je význam slov *chatrč, hajda, barák, barabizna*.

Stanovení dominanty není vždy snadné. Některé pole může mít také dominanty dvě, které jsou vzájemně úplnými synonymy:

EZKÝ	<i>krásný</i>		intenzifikační
	<i>překrásný</i>		
	<i>divukrásný</i>		
PĚKNÝ	<i>nádherný</i>		knižní
	<i>sličný</i>		
	<i>lepší</i>		

[Hauser 1980: 90-91]

9.4. SYNONYMNÍ ŘADA

Kromě toho se synonyma seskupují do **synonymních řad**. V čele řady je dominant a další uspořádání přihlíží také k synonymitě členů po sobě následujících:

STATEČNÝ – *chrabrý* – *udatný* – *hrdinný* – *hrdinský* – *rekovný* – *nehrožený* – *nebojácny*

VLNIT SE – *čerit se* – *vzdouvat se* – *vzedmout se* – *kolébat se* – *houpat se* – *válet se* – *vířit* – *zmítat se*

V delších řadách bývají poslední členy už významově vzdáleny od dominanty a synonymní vztah se může vytrácet.

Synonymní pole a řady jsou jen relativně uzavřené. Doplnují se o nové členy, obměňují se tak, jak se ve vývoji mění význam některých synonym, nebo jak slova vycházejí z užívání a zanikají.

[Hauser 1980: 91]

9.5. UŽITÍ SYNONYM

Synonyma jsou důležitým prostředkem pro odstínění pojmenování zvláště po stránce stylistické, zvyšují pestrost a vytříbenost projevu. V odborném stylu, v němž je položen důraz na přesnost a jednoznačnost, nejsou synonymní termíny vítány. Zato synonym plnou měrou využívá styl umělecký a zčásti i publicistický. V nespisovných útvarech a vrstvách je produkce synonym typická pro slang a argot, zde má ovšem své speciální poslání a důvody vzniku.

V sémantice přihlížíme k synonymním vztahům na základě konstituovaných strukturálních významů. Aktuálním užitím je možno vřadit slovo ještě do dalších vztahů. Ty ovšem nejsou předmětem sémantického popisu.

[Hauser 1980: 91]

9.6. ANTONYMA

K základním systémovým vztahům ve slovní zásobě patří vedle vztahu významové totožnosti vyjádřené synonymitou také vztah na podkladě opačnosti významu, **antonymita**.

Antonyma neboli **opozita** jsou slova s opačným, protikladným významem. Synonymním vztahem se váží celé trsy slov tvořící synonymní pole a řady, avšak antonymní vztah sdružuje pouze dvojice, v nichž jeden člen představuje pól kladný, druhý záporný. To ovšem neznamená, že slovo musí mít jen jedno antonymum, někdy má více antonym synonymních: *dobry – zly / špatny, blahobyt – bida / nouze*. Antonymita nezasahuje všechna slova slovní zásoby, ale jen ta, v jejichž významové struktuře je znak, který může předpokládat svůj opak. Většina slov antonyma nemá, např. *stul, strom, ptak, pisek, skola, ulice*.

Antonymita je stejně jako synonymita vztahem významovým. Týká se významových prvků slova, sémémů, nikoli celých lexémů. Jednotlivé významy polysémního slova mají svá vlastní antonyma:

pravý	(označení strany)	– levý	pravá ruka	– levá ruka
	(politický směr)	– levý	pravá úchylka	– levá úchylka
	(skutečný, opravdový)	– nepravý	pravý důvod	– nepravý důvod
		– falešný	pravé jméno	– falešné jméno

Antonymita je kategorie logická a sémantická. Logika rozlišuje opačné pojmy dvojího druhu: kontradiktorické, protikladné a kontrární, protivné.

Členové **kontradiktorické** dvojice se navzájem vylučují: platí-li A, neplatí non A a opačně: *rub – líc*: buď je to rub látky nebo líc; *konečný – nekonečný*: je-li vesmír konečný, není nekonečný. Kontradiktorické pojmy se zároveň nutně předpokládají: *rub* má smysl jen ve vztahu k *líc*, *konečný* má smysl jen v předpokladu něčeho *nekonečného*. To, co platí o pojmech v logice, platí o významech slov v sémantice.

Členové **kontrární** dvojice se nevylučují a předpokládají existenci středního členu:

velký – (prostřední) – malý
bílý – (šedý) – černý

Není-li předmět bílý, nemusí být nutně černý. Záporný člen kontrární dvojice má na rozdíl od členu dvojice kontradiktorické vždy určitý kladný obsah.

Rozlišení kontradikčnosti a kontrárnosti není ve všech případech snadné. Jazykové důsledky těchto rozdílů se neprojevují vždy, ale jen v některých typech antonym.

[Hauser 1980: 92-93]

9.7. DRUHY ANTONYM

Podle vnitřní jazykové struktury rozlišujeme antonyma **lexikální** a [**antonyma**] **slovotvorná**.

[Hauser 1980: 93]

9.7.1. Lexikální antonyma

Lexikální antonyma jsou tvořena slovy nepříbuznými: *mír – válka, pravda – lež, ticho – hluk, den – noc; rovný – křivý, dlouhý – krátký, moudrý – hloupý; mluvit – mlčet, pracovat – odpočívat.*

Někdy se antonymita omezuje jen na tento typ nebo se zdůrazňuje, že toto jsou **antonyma pravá** nebo **vlastní**. Bylo by to však zúžení pohledu.

Pokud sledujeme slovotvornou paradigmaticku antonymních párů, zjistíme, že se antonymita nemusí přenášet nutně na další odvozeniny od těchto slov: *rovný – křivý; rovina – hory; veliký – malý; velíkán – trpaslík.* V těchto případech byla antonyma jiná než u slov základových. Jindy odvozeniny antonyma nemívají: *mluvit – mlčet / mluvka – -0-; přímý – křivý / -0- – křivule.*

[Hauser 1980: 93]

9.7.2. Slovtvorná antonyma tvořená odvozeninami

Slovtvorná antonyma jsou tvořena slovy příbuznými, odvozeninami a složeninami.

U odvozenin jsou nositelem antonymického významu předpony. Podle nich rozlišujeme: [antonyma s předponou *ne-*, s předponou *ni-*, s předponou *bez-*, s předponou *proti-*, s cizími předponami, s přepónami se vzájemným antonymickým významem].

[Hauser 1980: 93]

9.7.2.1. ANTONYMA S PŘEDPONOU *NE-*

Tento druh odvozenin bývá z antonymie vylučován. Tvrdí se, že odvozeniny s předponou *ne-* jsou jen slovy prostě zápornými, jen popřením kladného slova. Platí to pouze o slovesech, která lze negovat neomezeně. V některých jazycích se odlišná povaha tohoto negování projevuje v odděleném psaní záporky nebo i v jejím volném postavení ve větě. U jiných slovních

druhů tomu tak není. Záporná slova vytvářejí antonyma s významem **kontradiktorickým** nebo **kontrárním**.

Negativní odvozeniny jsou antonymy kontradiktorickými v adjektivních dvojicích: *dokonavý – nedokonavý, přízvučný – nepřízvučný, slovesný – neslovesný, shodný – neshodný; zhojitelný – nezhojitelný, proveditelný – neproveditelný, ovladatelný – neovladatelný, rozbitný – nerozbitný, přípustný – nepřípustný, průstřelný – neprůstřelný*.

V **kontradiktorických** dvojicích substantivních nevyjadřuje záporné slovo pouhé popření, ale má jistý pozitivní smysl: *kuřák – nekuřák, straník – nestraník, voják – nevoják, plavec – neplavec, kov – nekov*. Antonymních párů tohoto typu není mnoho.

U celé řady substantivních a adjektivních antonymních dvojic **kontrárních** je záporné slovo jediným antonymem: *souhlas – nesouhlas, pohoda – nepohoda, zájem – nezájem, štěstí – neštěstí, přítel – nepřítel, dospělý – nedospělý, zralý – nezralý*.

Střední člen se vyjadřuje opisem s příslovci *málo, trochu, částečně, poněkud* apod.:

pozorný – málo pozorný – nepozorný

vinný – částečně vinný – nevinný

Někdy jej představují složeniny s *polo-*: *gramotný – pologramotný – negramotný, dospělý – polodospělý – nedospělý*.

V omezené skupině antonym existuje vedle těchto záporných slov antonymum lexikální: *ženatý – neženatý / svobodný, snadný – nesnadný / obtížný*.

Jiné povahy jsou záporné podoby adjektiv jako *nemladý, nemalý*. Jejich kladné formy mají pravidelně antonyma lexikální: *mladý – starý, malý – velký*. Záporné podoby *nemladý, nemalý* nevyjadřují přímý opak, ale jen oslabení významu. Jsou to antonyma neplná. Významový rozdíl vynikne ve srovnání s pravým antonymem: *nemladý – starý*. *Nemladý* je sice v opozici k *mladý*, ale je k němu blíže než *starý*: *mladý – – nemladý – starý*.

nevelký

velký – malý

nemalý

Z přehledu je patrné, že významy záporných slov jsou různé a vyjadřují:

1. prostou negaci u sloves: *nevolat, nemyslet*
2. kontradiktorická antonyma: *nekonečný*
3. kontrární antonyma: *neštěstí*
4. neplná antonyma: *nemladý*

Prokázali jsme tím současně, že vylučování záporných podob z antonymie je neoprávněné.

Dodáváme ještě, že ne každé záporné slovo je antonymem ke své kladné podobě. Některá mají antonyma lexikální, protože kladné protějšky neexistují: *nenávidět – milovat* nebo mají jiný význam: *nemoc – zdraví* (nikoli *moc*).

Kladný člen k slovům jako *nešika, nemluva, nemotora, nedovtipa, nedouk* tvoří opisy: *hovorný, šikovný* atd. *člověk*. Dvojice *svár – nesvár* antonymní není, obě slova mají shodný význam.

[Hauser 1980: 93-95]

9.7.2.2. ANTONYMA S PŘEDPONOU *NI-*

Rozšíření těchto antonym je omezeno na některá zájmena a zájmenná příslovce: *nikdo, nic, ničí; nikde, nikam, nikdy, nikudy, nijak*. Jejich kladné protějšky mají předponu *ně-*. Zájmeno *nijaký* není přímo antonymní k *nějaký*, je spíše synonymem zájmena *žádný*, užívá se ho však řidče.

[Hauser 1980: 95]

9.7.2.3. ANTONYMA S PŘEDPONOU *BEZ-*

Významným rysem těchto odvozenin je vyjadřovat nedostatek příslušné vlastnosti, předmětu apod. Takto se ve spojení se základovým slovem jeví jako antonyma: *vadný – bezvadný, cenný – bezcenný, charakterní – bezcharakterní*. Uvedené páry jsou kontrární, jejich střední člen je vyjádřen opisem s příslovcem: *málo charakterní, málo cenný* apod. Kontradiktorické jsou páry: *třídní – beztřídní, předložkový – bezpředložkový, motorový – bezmotorový*. V řadě případů pozitivní člen neexistuje, je nahrazen opisem: *mající ruce – bezruký*; podobně k *beznohý, bezhlavý, bezesný, bezmocný*. K některým jsou antonyma lexikální: *bezradný – jistý*.

[Hauser 1980: 95]

9.7.2.4. ANTONYMA S PŘEDPONOU *PROTI-*

Antonymita tohoto druhu je omezena: *jed – protijed, hráč – protihráč, lidový – protilidový*.

[Hauser 1980: 95]

9.7.2.5. ANTONYMA S CIZÍMI PŘEDPONAMI

a-/an- se vyskytuje u cizích slov: *gramatický – agramatický, typický – atypický, morální – amorální, organický – anorganický*

i-/in-: *racionální – iracionální, realita – irealita, tranzitivní – intranzitivní*

Předpony mají význam českého *ne-* a mohou jím být nahrazeny: *nemorální, netypický*.

anti- je ekvivalentní českému *proti-*: *antiklimax, antikomunismus, anti-humanistický, antihistorický, antiseptický*

kontra- je rovněž české *proti-*: *špionáž – kontrašpionáž, indikace – kontraindikace*

[Hauser 1980: 95]

9.7.2.6. PŘEDPONY SE VZÁJEMNÝM ANTONYMICKÝM VÝZNAMEM

Nositelem opačného významu jsou předpony vyjadřující opačný směr: *východ – západ, zahrabat – vyhrabat, svázat – rozvázat, nadzemní – podzemní*.

[Hauser 1980: 95]

9.7.3. Slovtvorná antonyma tvořená složeninami

Antonymita složenin je odvozená a vyplývá z antonymity jejich prvních částí: *mladočech – staročech, velkoobchod – maloobchod, pravotočivý – levotočivý, severoamerický – jihoamerický, slaboproudý – silnoproudý*.

[Hauser 1980: 96]

9.7.4. Sousední antonyma

V antonymickém vztahu bývají celá sousloví navzájem nebo slovo a sousloví. Příklady nejsou příliš časté: *mít rád – nenávidět; ostrý úhel – tupý úhel, bílá káva – černá káva*. Antonymy jsou i frazeologismy: *zůstat – vzít do zaječích, bdít – tlouct špačky*.

[Hauser 1980: 96]

9.8. ZASTOUPENÍ ANTONYM U SLOVNÍCH DRUHŮ

Převaha antonym je u podstatných jmen, přídavných jmen a sloves. Méně jsou u příslovčí a omezeně u předložek a zájmen.

K těmto kategoriím uvedeme několik příkladů.

Podstatná jména: *láska – nenávisť, světlo – stín, pohoda – nepohoda, bída – blahobyť, právo – bezpráví, píle – lenost*.

Přídavná jména: *dlouhý – krátký, široký – úzký, horký – studený, suchý – mokrý, lidský – nelidský, úrodný – neúrodný, umělý – přírodní, městský – venkovský*.

Príslovce: *zde – tam, brzy – pozdě, trochu – hodně*.

Slovesa: *spát – bdít, stát – ležet, smát se – plakat, brát – dávat*.

Zájmena: *každý – žádný, nikdo, něco – nic ...*

Předložky: *nad – pod, za – před, s – bez*; význam je patrný ze spojení s podstatnými jmény: *do školy – ze školy, ve stole – ze stolu*.

Číslovky jsou antonymní jen v dvojici *mnoho – málo* (čísl. neurčité).

[Hauser 1980: 96]

9.9. UŽITÍ ANTONYM

V terminologii diferencují antonyma blízké termíny:

<i>krátká</i>	<i>lehké – stro-</i>	<i>shodný</i>	–	<i>pravotočivá</i>	<i>pravovinná</i>	–
<i>– trať</i>	<i>jírenství</i>	<i>přívlastek</i>	–	<i>zatačka</i>	<i>kyselina</i>	
<i>dlouhá</i>	<i>těžké</i>	<i>neshodný</i>		<i>levotočivá</i>	<i>levovinná</i>	

V aktuálním užití mohou vstupovat do protikladu slova, která jinak antonymy nebývají. V uměleckém stylu má konfrontace obrazný význam: *vlna – kámen*, *krev – mléko*, *plamen – vítr*. Zvláštním případem je změna antonymního významu způsobená společenským chápáním, srov. politické rozlišení: *bílý – rudý*.

Specifickým případem užití je ironie: kladné slovo dostane opačný smysl. Jejím prostředkem je intonace. V psaném projevu se někdy dává slovo do uvozovek: *To je mi pěkné nadělení! Ty ses vyznamenal! To je také takový „inteligent“*.

[Hauser 1980: 96]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Polysémii a homonymii odhalíme při postupu od slova k označované skutečnosti (k denotátu), tedy v přístupu sémaziologickém. Co odladíme při postupu onomaziologickém?
2. Zda v případě synonymie platí poměr denotát = slovo?
3. Polysémii jsme charakterizovali jako výraz jazykové ekonomiky, úspěšnosti ve vyjadřování. Jak tedy můžeme charakterizovat synonymii?
4. Co je příčinou vzniku synonymie?
5. Co je základním znakem synonym?
6. Čím se mohou synonyma lišit?
7. Zda jsou synonyma lexikální jev systémový?
8. Zda jde o vztahy sémantické?
9. Co je průkazným znakem synonymity?
10. Zda máme rozlišovat hláskoslovné a mluvnické varianty slova na jedné straně a synonyma na straně druhé?
11. Jak je to s variantami slovtvornými?
12. Čemu říkáme tautonyma?
13. Čemu říkáme jazykové ekvivalenty?
14. V čem je tedy rozdíl mezi tautonymy a ekvivalenty?
15. Takže jak bychom mohli definovat synonyma?
16. Jak můžeme třídit synonyma?

17. Jak třídí P. Hauser synonyma podle rozsahu?
18. Čemu říká synonyma úplná?
19. Jakého původu jsou absolutní synonyma?
20. Zda jsou absolutní synonyma stabilní?
21. Čím se liší částečná synonyma?
22. Jak klasifikuje P. Hauser částečná synonyma?
23. Co označuje P. Hauser jako synonyma ideografická?
24. Co označuje P. Hauser jako synonyma intenzifikační?
25. Co označuje P. Hauser jako synonyma stylistická?
26. Co označuje P. Hauser jako synonyma expresivní?
27. Co označuje P. Hauser jako synonyma dobová?
28. Co označuje P. Hauser jako synonyma frekvenční?
29. Co můžeme tvrdit o synonymech vzhledem k jejich slovnědruhové příslušnosti?
30. Co můžeme tvrdit o synonymech ohledně struktur pojmenování?
31. Čemu říkáme synonymní pole?
32. Jak je synonymní pole uspořádáno?
33. Zda stanovení dominanty je vždy snadné?
34. Kdy mluvíme o synonymní řadě?
35. Zda jsou synonymní pole a řady uzavřené celky?
36. Pro které funkční styly je užívání synonym příznačné?
37. Čemu říkáme antonyma?
38. Zda existují nějaké uspořádané skupiny antonym, analogické synonymním polím a řadám?
39. Zda je antonymita stejně jako synonymita vztahem významovým?
40. Proč můžeme mluvit o antonymitě dvojího druhu?
41. Kdy mluvíme o kontradiktorické dvojici?
42. Kdy mluvíme o kontrární dvojici?
43. Zda je rozlišení kontradikčnosti a kontrárnosti snadné?
44. Jaké druhy antonym rozlišujeme podle vnitřní jazykové struktury?
45. Čemu říkáme antonyma lexikální?
46. Čím jsou tvořena slovtvorná antonyma?
47. Jak můžeme třídit slovtvorná antonyma jsou tvořena odvozeninami?
48. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *ne-*?
49. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *ni-*?
50. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *bez-*?
51. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *proti-*?
52. Co můžeme tvrdit o antonymech s cizími předponami?
53. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponami, které mají vzájemný antonymický význam?
54. Co můžeme tvrdit o slovtvorných antonymech tvořených složeninami?
55. Zda bývají v antonymickém vztahu sousloví?

56. Jak jsou zastoupena antonyma v těch či oněch slovních druzích?
57. Jak jsou antonyma užívána v odborných textech?
58. Jak jsou antonyma užívána v uměleckém stylu?

KLÍČE

1. Polysémii a homonymii odhalíme při postupu od slova k označované skutečnosti (k denotátu), tedy v přístupu sémaziologickém. Co odladíme při postupu onomaziologickém?
Vydeme-li od skutečnosti (denotátu) a postupujeme k pojmenování, to znamená uplatněním přístupu onomaziologického, objevíme synonymii.
2. Zda v případě synonymie platí poměr denotát = slovo?
Ne. V Případě synonymie poměr denotát = slovo také neplatí, protože k jednomu denotátu existuje více slov.
3. Polysémii jsme charakterizovali jako výraz jazykové ekonomiky, úspornosti ve vyjadřování. Jak tedy můžeme charakterizovat synonymii?
Synonymita se jeví naopak jako nadbytečnost, jako plýtvání slovy. Ve skutečnosti však nejde o pouhé zmnožení slov stejného významu, ale o pojmenování různě odstíněná.
4. Co je příčinou vzniku synonymie?
Příčinou vzniku synonymity je především to, že denotát můžeme pojmenovat znovu podle jiného znaku, který se jeví jako příznačný. Například *chyba* z *chybět* (něco chybí), *kaz* z *kazit* (něco pokažené). Obráží se v ní bohatá rozrůzněnost objektivního světa a proces lidského poznání.
5. Co je základním znakem synonym?
Základním znakem synonym je společná pojmenovávací funkce. Synonyma se vydělují od ostatních jednotek slovní zásoby pomocí shodných denotativních významů. Závazná je přitom příslušnost k jednomu slovnímu druhu.
6. Čím se mohou synonyma lišit?
Ve všech konotativních složkách se mohou synonyma lišit.
7. Zda jsou synonyma lexikální jev systémový?
Ano. Synonymní vztahy spojují slova nejrůznějších významových oblastí a lexikálních vrstev. Přitom se tyto vztahy

- netýkají pouze základních jednotek, slov, ale i víceslovných pojmenování: *liják – silný déšť, sněží – padá sníh* a podobně. Ano. Synonymita se netýká celých lexémů, například všech významů polysémních slov, ale jen jejich jednotlivých významů, sémémů. Např. slovo *uzel* je synonymní se slovem *ranec* ve významu *zavazadlo, sbalené věci*; ve významu *uzel na provaze* je synonymní se slovem *suk*; slova *ranec* a *suk* navzájem synonymní nejsou.
8. Zda jde o vztahy sémantické?
9. Co je průkazným znakem synonymity?
10. Zda máme rozlišovat hláskoslovné a mluvnické varianty slova na jedné straně a synonyma na straně druhé?
11. Jak je to s variantami slovtvornými?
12. Čemu říkáme tautonyma?
- Průkazným znakem synonymity je možnost vzájemné záměny. Přesným kritériem je však záměna v kontextu, která se uplatní zejména tam, kde je synonymita vně kontextu těžko zjištělná: *zrát – žloutnout: obilí zraje – obilí žloutne*. Jestliže záměna není možná, slova nejsou synonymní.
- Hláskoslovné varianty se za synonyma nepovažují: *polévka – polívka*. Za synonyma nepovažujeme ani mluvnické varianty rodové: *brambor – brambora, obrouček – obroučka, snídaně – snídání*.
- Složitější je otázka variant slovtvorných. Považujeme za ně odvozeniny od téhož základového slova se shodným významem. Různé formanty sice vytvořily různé slovní formy s různou mluvnickou stavbou, ale nediferencovaly je sémanticky: *strniště – strnisko, úterý – úterek*. Nelze však odvozeniny od stejného základového slova z oblasti synonym paušálně vylučovat. Stává se, že se varianty odliší významovým znakem, konotací a kontextovým užitím. Tím se dostanou i do různých synonymních vztahů.
- Týž denotát se může pojmenovat slovem spisovným a nářečním nebo slangovým: *kámen – šutrák, nos – větrník*. Protože jde o shodná pojmenování různých jazy-

- kových vrstev, za synonyma tato slova nepovažujeme a označujeme je názvem tautonyma.
13. Čemu říkáme jazykové ekvivalenty? Mimo synonymitu jsou ovšem také shodná pojmenování různojazyčná: *tužka* – rus. *карандаш* – něm. *Bleistift*. Nazýváme je jazykovými ekvivalenty.
14. V čem je tedy rozdíl mezi tautonymy a ekvivalenty? V případě tautonym jde o lexikálně sémantickou paralelnost vnitrojazykovou, kdyžto v případě ekvivalentů jde o paralelnost mezijazykovou.
15. Takže jak bychom mohli definovat synonyma? Synonyma jsou pojmenovávací jednotky slovní i víceslovné, které se různí formou, ale shodují významem a jsou kontextově zaměnitelné. Mohou se lišit dalšími významovými znaky a příznaky slohovými, expresivními a možnostmi užití. Shoda v denotaci je vždy podmínkou, shoda v konotaci ne. Protože označují touž skutečnost, musí být stejného slovního druhu.
16. Jak můžeme třídit synonyma? V třídění synonym na druhy a typy není jednoty, někdy se provádí třídění velmi podrobné, jindy jen povšechné. P. Hauser nabízí klasifikaci synonym podle různosti v rozsahu, podle jazykové struktury a podle formy synonym.
17. Jak třídí P. Hauser synonyma podle rozsahu? Za nejdůležitější hledisko považuje zjištění, do jaké míry se synonyma překrývají. Podle toho vyčleňuje dvě základní skupiny: synonyma úplná a synonyma částečná.
18. Čemu říká synonyma úplná? Úplná neboli absolutní, identická synonyma jsou shodná ve všech příznacích, v denotaci i v konotaci a distribuci. Možno je ve všech kontextech zaměnit. Jejich výskyt není častý.
19. Jakého původu jsou absolutní synonyma? Někdy jde o slova domácí: *hezký* – *pěkný*, *zvedat* – *zdvíhat*, *louže* – *kaluž*, *děvče* – *dívka*, *kouř* – *dým*. Častěji však jsou synonymní slova domácí s přejatými, zvláště v terminologii. Terminologická synonyma musí být synonymy absolutními, protože termín je jednoznačný: *jazykověda* – *lin-*

- gvistika, nerost – minerál, čedič – bazalt.*
Úplná synonymita se vyskytuje i u vlastních jmen, avšak poměrně zřídka: *Holandsko – Nizozemí, Etiopie – Habeš, Persie – Írán, Thajsko – Siam.*
20. Zda jsou absolutní synonyma stabilní? Spíš ne. Absolutní synonyma se někdy v dalším vývoji ruší. Některé ze synonym zastará nebo se stane řídkým nebo dostane jiný příznak. Například původní synonyma *rozhlas – rádio* se rozlišila tak, že slovo *rádio* dostalo též význam *rádiový přijímač* a v synonymním významu se slovem *rozhlas* má příznak hovorový. V dvojici *Itálie – Vlchy* se druhý výraz stal archaickým.
21. Čím se liší částečná synonyma? Částečná synonyma se liší v rozsahu denotace a v konotaci nebo v distribuci.
22. Jak klasifikuje P. Hauser částečná synonyma? V případě částečných synonym mluví P. Hauser o synonymech ideografických, synonymech stylistických, synonymech expresivních, synonymech dobových a synonymech frekvenčních.
23. Co označuje P. Hauser jako synonyma ideografická? Synonyma ideografická se liší zčásti v denotaci a v distribuci. Nejsou ve všech kontextech zaměnitelná, například „do kopce“, „rychle“ nebo „pro pomoc“ můžeme *běžet* nebo *utíkat*, kdyžto „závod“ můžeme jenom *běžet*.
24. Co označuje P. Hauser jako synonyma intenzifikační? Jde o druh synonym ideografických, u kterých ze vzájemné konfrontace vyplývá zesílení základního významového znaku: *krása – nádhera*.
25. Co označuje P. Hauser jako synonyma stylistická? Synonyma stylistická se liší stylistickými příznaky. Tvoří je slova neutrální a příznaková nebo příznaková mezi sebou: *mluvit – praviti, moc – převelice*.
26. Co označuje P. Hauser jako synonyma expresivní? Synonyma expresivní mají příznaky citové různé kvality: *spát – hajat, chlapec – kluk, pes – hafan, zajíc – ušák, slepice – pipka*.
27. Co označuje P. Hauser jako synonyma dobová? Synonyma dobová představují k neutrálním pojmenováním pojmenování archaic-

- ká: *nýbrž* – *alenobrž*, *ovzduší* – *povětrí*, *pevnina* – *celina*.
28. Co označuje P. Hauser jako synonyma frekvenční? Synonyma frekvenční se liší četostí výskytu, v lexikologii se jako zvláštní označují slova řídká: *přírodní* – *naturální*, *pohraničí* – *pomezí*, *pahorkatina* – *pahrkatina*.
29. Co můžeme tvrdit o synonymech vzhledem k jejich slovnědruhové příslušnosti? Synonyma nacházíme u všech slovních druhů, ne však rovnoměrně zastoupena. Nejvíce synonym je u kategorií s nominální funkcí: u podstatných jmen, pak u jmen přídavných, u příslovčí a u sloves. V ostatních skupinách je synonym mnohem méně.
30. Co můžeme tvrdit o synonymech ohledně struktur pojmenování? Do synonymních vztahů vstupují kromě slov též pojmenování víceslovná, souslovi a frazeologismy.
31. Čemu říkáme synonymní pole? To je uspořádána skupina synonym se společným významem.
32. Jak je synonymní pole uspořádáno? V centru absolutní většiny synonymních polí je pojmenování, které označuje denotát svým základním významem, je bez dalších příznaků (neutrální). Takové slovo se nazývá dominanta. Členové synonymního pole jsou synonymní vzhledem k dominantě. Od ní se liší rozdíly významovými nebo konotativními.
33. Zda stanovení dominanty je vždy snadné? Stanovení dominanty není vždy snadné. Teoreticky pole může mít také dominanty dvě nebo více, které jsou vzájemně úplnými synonym, srovnej sémantické pole s dominantou *hezký/pěkný* a členy synonymního pole *krásný*, *překrásný*, *divukrásný*, *nádherný*, *sličný*, *lepý*.
34. Kdy mluvíme o synonymní řadě? Kromě synonymních polí se synonyma seskupují do synonymních řad. V čele řady je dominanta a další uspořádání přihlíží také k synonymitě členů po sobě následujících: *VLNIT SE* – *čeřit se* – *vzdouvat se* – *vzednout se* – *kolébat se* – *houpat se* – *válet se* – *vířit* – *zmítat se*. V delších řadách bývají poslední členy už

- významově vzdáleny od dominanty a synonymní vztah se může vytrácet.
35. Zda jsou synonymní pole a řady uzavřené celky? Synonymní pole a řady jsou jen relativně uzavřené. Doplnují se o nové členy, obměňují se tak, jak se ve vývoji mění význam některých synonym, nebo jak slova vycházejí z užívání a zanikají.
36. Pro které funkční styly je užívání synonym příznačné? Synonyma jsou důležitým prostředkem pro odstínění pojmenování zvláště po stránce stylistické, zvyšují pestrost a vytrřbenost projevu. V odborném stylu, v němž je položen důraz na přesnost a jednoznačnost, nejsou synonymní termíny vítány. Zato synonym plnou měrou využívá styl umělecký a zčásti i publicistický.
37. Čemu říkáme antonyma? Antonyma neboli opozita jsou slova s opačným, protikladným významem.
38. Zda existují nějaké uspořádané skupiny antonym, analogické synonymním polím a řadám? Synonymním vztahem se váží celé trsy slov tvořící synonymní pole a řady, avšak antonymní vztah sdružuje pouze dvojice, v nichž jeden člen představuje pól kladný, druhý záporný. To ovšem neznamená, že slovo musí mít jen jedno antonymum, někdy má více antonym synonymních: *dobry – zly / špatny, blahobyt – bida / nouze*.
39. Zda je antonymita stejně jako synonymita vztahem významovým? Ano. Antonymita je stejně jako synonymita vztahem významovým. Týká se významových prvků slova, sémémů, nikoli celých lexémů. Jednotlivé významy polysémního slova mají svá vlastní antonyma: *pravá ruka – levá ruka / pravé jméno – falešné jméno*.
40. Proč můžeme mluvit o antonymitě dvojího druhu? Antonymita je kategorie logická a sémantická. Logika rozlišuje opačné pojmy dvojího druhu: kontradiktorické, protikladné a kontrární, protivné.
41. Kdy mluvíme o kontradiktorické dvojici? Členové kontradiktorické dvojice se navzájem vylučují: platí-li A, neplatí non A a opačně: *rub – líc* (buď je to rub látky nebo líc); *konečný – nekonečný* (je-li vesmír konečný, není nekonečný). Kontra-

- diktorické pojmy se zároveň nutně předpokládají: *rub* má smysl jen ve vztahu k *líc*, *konečný* má smysl jen v předpokladu něčeho *nekonečného*. To, co platí o pojmech v logice, platí o významech slov v sémantice.
42. Kdy mluvíme o kontrární dvojici? Členové kontrární dvojice se nevylučují a předpokládají existenci středního členu: *bílý* – (*šedý*) – *černý*. Není-li předmět bílý, nemusí být nutně černý. Záporný člen kontrární dvojice má na rozdíl od členu dvojice kontradiktorické vždy určitý kladný obsah.
43. Zda je rozlišení kontradikčnosti a kontrárnosti snadné? Rozlišení kontradikčnosti a kontrárnosti není ve všech případech snadné. Jazykové důsledky těchto rozdílů se neprojevují vždy, ale jen v některých typech antonym.
44. Jaké druhy antonym rozlišujeme podle vnitřní jazykové struktury? Podle vnitřní jazykové struktury rozlišujeme antonyma lexikální a antonyma slovtvorná.
45. Čemu říkáme antonyma lexikální? Lexikální antonyma jsou tvořena slovy nepříbuznými: *mir* – *válka*, *pravda* – *lež*, *ticho* – *hluk*, *den* – *noc*; *rovný* – *křivý*, *dlouhý* – *krátký*, *moudrý* – *hloupý*; *mluvit* – *mlčet*. Někdy se antonymita omezuje jen na tento typ nebo se zdůrazňuje, že toto jsou antonyma pravá nebo vlastní.
46. Čím jsou tvořena slovtvorná antonyma? Slovtvorná antonyma jsou tvořena slovy příbuznými, odvozeninami a složeninami.
47. Jak můžeme třídit slovtvorná antonyma jsou tvořena odvozeninami? U odvozenin jsou nositelem antonymického významu předpony. Podle nich rozlišujeme: antonyma s předponou *ne-*, s předponou *ni-*, s předponou *bez-*, s předponou *proti-*, s cizími předponami, s přeponami se vzájemným antonymickým významem.
48. Co můžeme tvrdit o antymech s předponou *ne-*? Tento druh odvozenin bývá z antonymie vylučován. Tvrdí se, že odvozeniny s předponou *ne-* jsou jen slovy prostě zápornými, jen popřením kladného slova. Významy záporných slov jsou však různé a mohou vyjadřovat: 1) prostou negaci u sloves (*nevolat*, *nemyslet*),

- 2) kontradiktorická antonyma (*nekonečný*), 3) kontrární antonyma (*neštěstí*), 4) neplná antonyma (*ne mladý*).
49. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *ni-*?
Rozšíření těchto antonym je omezeno na některá zájmena a zájmenná příslovce: *nikdo, nic, ničí; nikde, nikam, nikdy, nikud, nijak*. Jejich kladné protějšky mají předponu *ně-*. Zájmeno *nijaký* není přímo antonymní k *nějaký*, je spíše synonymem zájmena *žádný*, užívá se ho však řídce.
50. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *bez-*?
Významným rysem těchto odvozenin je vyjadřovat nedostatek příslušné vlastnosti, předmětu a podobně: *vadný – bezvadný, cenný – bezcenný*. Uvedené páry jsou kontrární, jejich střední člen je vyjádřen opisem s příslovcem: *málo cenný* apod. Kontradiktorické jsou páry: *předložkový – bezpředložkový, motorový – bezmotorový*. V řadě případů pozitivní člen neexistuje, je nahrazen opisem: *mající ruce – bezruký*. K některým jsou antonyma lexikální: *bezradný – jistý*.
51. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponou *proti-*?
Antonymita tohoto druhu je omezena: *jed – protijed, hráč – protihráč, lidový – protilidový*.
52. Co můžeme tvrdit o antonymech s cizími předponami?
Předpona *a-/an-* a předpona *i-/in-* se vyskytují u cizích slov: *typický – atypický, morální – amorální, organický – anorganický; realita – irealita, tranzitivní – intranzitivní*. Tyto předpony mají význam českého *ne-* a někdy mohou jim být nahrazeny: *nemorální*. Předpona *anti-* je ekvivalentní českému *proti-*: *antihistorický*. Totéž můžeme tvrdit také o předponě *kontra-* je rovněž české *proti-*: *kontrašpiónáž*.
53. Co můžeme tvrdit o antonymech s předponami, které mají vzájemný antonymický význam?
Nositelem opačného významu jsou předpony vyjadřující opačný směr: *východ – západ, zahrabat – vyhrabat, svázat – rozvázat, nadzemní – podzemní*.
54. Co můžeme tvrdit o
Antonymita složenin je odvozená a vyplý-

- slovotvorných antonymech tvořených složeninami?
55. Zda bývají v antonymickém vztahu sousloví?
56. Jak jsou zastoupena antonyma v těch či oněch slovních druzích?
57. Jak jsou antonyma užívána v odborných textech?
58. Jak jsou antonyma užívána v uměleckém stylu?
- vá z antonymity jejich prvních částí: *mladočech – staročech, velkoobchod – maloobchod, severoamerický – jihoamerický*. Ano. V antonymickém vztahu bývají celá sousloví navzájem nebo slovo a sousloví. Příklady ale nejsou příliš časté: *mít rád – nenávidět; ostrý úhel – tupý úhel, bílá káva – černá káva*.
- Převaha antonym je u podstatných jmen, přídavných jmen a sloves. Méně jsou u přísloví a omezeně u předložek a zájmen. V terminologii diferencují antonyma blízké termíny: *lehké strojírenství – těžké strojírenství; shodný přívlastek – neshodný přívlastek* apod.
- V aktuálním užití mohou vstupovat do protikladu slova, která jinak antonymy nebývají. V uměleckém stylu má taková konfrontace obrazný význam: *vlna – kámen, krev – mléko, plamen – vítr*.

10. ROZŠIŘOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSObY

10.1. VZNIK POJMENOVÁVACÍCH JEDNOTEK

Slovní zásoba živého jazyka se neustále vyvíjí. Některá slova vycházejí z užívání, zastarávají a zanikají, jiná se nově utvářejí. Ve způsobu, jak si jazyk opatřuje pojmenování, se jazyky od sebe liší. Slovní zásoba češtiny se obohacuje těmito způsoby:

1. Tvořením nových slov.

Nová slova se tvoří na základě slov v jazyce existujících o d v o z o v á n í m a s k l á d á n í m. Nejčastějším způsobem je odvozování. Rozumíme jim tvoření slov předponami, příponami nebo koncovkami a jejich kombinací. Skládání slov je tvoření ze dvou (zřídka více) základových slov. Okrajovým způsobem je z k r a c o v á n í, vytváření slov z několikاسlovných názvů.

2. **Přejímáním slov z jiných útvarů** národního jazyka a ze slangu. O pronikání slov nejprve do hovorové vrstvy spisovné jsme se již zmínili.

3. **Přejímáním slov z jiných jazyků** a slov mezinárodních. Uvedenými způsoby vznikají nové základní pojmenovací jednotky, slova. Platí to i o ožívování slov starých, které je však jen ojedinělé, např. oživení historismů *samopal, tarasnice*.

Dalšími způsoby vznikají nová pojmenování, ale inventář slov se jimi nerozhojňuje. Jsou to:

4. Vznik nových významů slov (sémantické tvoření).

Tímto způsobem se rozšiřuje okruh slov mnohovýznamových a vznikají další významy u slov, která již mnohovýznamová byla. Zahrnujeme sem i rozpad mnohovýznamnosti v homonymii, kdy se slovo zcela osamostatňuje: *pokoj* (klid) – *pokoj* (světnice).

5. Tvoření víceslovných pojmenování.

Nejčastější způsob pojmenování nových věcí je víceslovné neboli sdružené pojmenování. Jiným druhem tohoto způsobu je pojmenování frazeologické.

Podmínkami tvoření pojmenovávacích jednotek, jejich klasifikací a funkcí se zabývá oddíl nauky o slovní zásobě nazývaný **naukou o pojmenování** nebo **onomaziologií**.

[Hauser 1980: 97-98]

10.2. ONOMAZIOLOGICKÁ STAVBA SLOVA

Myšlenkovou stavbu slova zjišťuje postup od věci k pojmu a k pojmenování (postup *o n o m a z i o l o g i c k ý*). Předmět, který chceme pojmenovat, zařadíme do příslušné pojmové třídy, která tvoří *o n o m a z i o l o*

gickou bázi pojmenování, a pak ji odlišíme od ostatních a určíme onomaziologickým příznakem. Přiblížíme si tento postup na příkladě slova *řidič*: onomaziologickou bázi je přiřazení k „*osobám, které něco činí*“, vyjádřené v struktuře slova prvkem *-č*; příznakem je činnost *říditi* vyjádřená částí „*řidi-*“. Bílý kůň je zařazen do třídy nositelů vlastností vyjádřené bázi *-ouš* a určen příznakem *běl-*.

Onomaziologická báze je vždy jednoduchá, avšak příznak může být jednoduchý, jako tomu bylo ve zvolených příkladech, nebo složený, např. ve slovech *dřevorubec*, *vodoměrka*, v nichž je tvořen spojením slov *rube* *dřevo*, *měří* *vodu*. V onomaziologickém příznaku se také obráží motiv, který je jeho základem a rozhodne, jaká bude struktura pojmenování. Ve sdružených pojmenováních zůstane vyjádřen celý dvouslovný příznak: *vodní lyže*, *nákladní automobil*; ve složeninách je příznak koncentrován v podobě jednoho slova: *parní loď* – *parolod'*, *rychlý vlak* – *rychlovlak*; v odvozeninách se uplatní motivace určujícím přívlastkem: *parník*, *rychlík*.

Obecné pojmové struktury, které tvoří základ pojmenování, nazýváme onomaziologickými kategoriemi. Jsou to kategorie substance, vlastnosti, děje a okolnostního příznaku.

[Tradicí české onomaziologie založil Vilém Mathesius, který charakterizoval pojmenovací akt jako jeden ze dvou základních pilířů promluvy vedle aktu větorvorného, viz heslo ONOMAZIOLOGIE ve Encyklopedickém slovníku češtiny z roku 2002. – A.I.]

[Hauser 1980: 98]

10.3. POJMENOVÁNÍ MOTIVOVANÁ A NEMOTIVOVANÁ

Pojmenování, jejichž význam můžeme vysvětlit z jazyka pomocí jiných slov, jsou **motivovaná**. Motivovaná jsou všechna pojmenování sdružená: *jednočlenná věta*, *elektrický proud*, *vyšoké napětí* a složeniny: *dálnopis*, *velkoobchod*, *samospád*, *dějepis*. Jiná slova jsou motivovaná tehdy, dají-li se vysvětlit formálně a významově jiným slovem, které je pro ně motivujícím: *ocelový* = vlastnost toho, co je z ocele, *venkovský* = takový, jaký je na venkově, *lakomec* = lakomý člověk. Slova, která takto vysvětlit nemůžeme, jsou **nemotivovaná** neboli **značková**: *dům*, *židle*, *vejce*, *prst*, *bílý*, *krátký*, *zlý*, *spát*, *vidět*, *mluvit*. Sama tato pojmenování mohou být motivujícími pro jiná slova: *domek*, *židlička*, *vaječný atp.*

Motivovanost měříme současným jazykovým povědomím, v pohledu historickém a etymologickém jsou motivovaná i pojmenování, která se dnes jeví jako značková. Zjišťování této motivace nepatří ovšem do současné onomaziologie.

[Hauser 1980: 98-99]

10.4. TVOŘENÍ SLOV

10.4.1. Obsah a pojetí

Nejdůležitější součástí nauky o pojmenování je disciplína, která zkoumá, jakými způsoby jsou tvořeny základní pojmenovávací jednotky – slova. Rozsáhlá náplň této disciplíny i složitá povaha zkoumaného předmětu ji vyděruje jako poměrně samostatnou. Určíme nejdříve její předmět a vztah k sousedním jazykovědným oborům a potom vysvětlíme základní principy postupu zkoumání a podáme klasifikaci slovotvorného systému s vybranými příklady.

Tvoření slov zkoumá, jakými způsoby a postupy vznikají na základě již existujících slov nová slova, jakými prostředky se tato slova tvoří a jaké jsou další podmínky jejich tvoření. Přihlížíme dále k tomu, jak se takto utvořená slova včleňují do slovní zásoby, do jakých souvislostí na základě své slovotvorné stavby vcházejí s ostatními slovy slovní zásoby jazyka.

Postup, jímž se slova tvoří odvozováním, se po formální stránce podobá tvoření tvarů téhož slova. V obou případech se k základové složce slova připojují další části, **morfémy**, které ji blíže určují. Výsledek těchto procesů je však různý: odvozováním získáváme nová slova, která mívají obvykle i jinou gramatickou strukturu, ohýbáním se získávají jen tvary téhož slova, srov.:

<i>skál-a</i>	<i>skal-ka</i>
<i>skál-y</i>	<i>skal-ák</i>
<i>skál-e</i>	<i>skal-isko</i>
<i>skál-u</i>	<i>skal-ní</i>

Po formální stránce spočívající ve spojování základu s morfémy je možno nazvat oba způsoby morfologií, s rozlišením na morfologii flexivní a lexikální. V širokém pojetí tzv. nauky o slově se spojuje tvoření slov, formální tvarosloví, významové tvarosloví a teorie slovních druhů.

[Hauser 1980: 99]

10.4.1.1. TVOŘENÍ SLOV A TVAROSLOVÍ

Mezi formálně příbuznými disciplínami, tvaroslovím a tvořením slov, existuje celá řada styčných a přechodných oblastí. Jejich pomezí vede k tomu, že se v mluvnicích různě hodnotí a zařazují. Takovým případem je podstatné jméno slovesné. Někdy je uváděno v soustavě slovesných tvarů, protože se tvoří zcela pravidelně od všech sloves. Podle slovnědruhovité platnosti jde o jméno, ne o sloveso. Jeho tvoření je postup slovotvorný, nikoli tvarotvorný. Proto se v naší mluvnické tradici řadí ke jménům podstatným a podle tvoření k názvům dějovým.

Jiným případem je stupňování přídavných jmen. Podle formy jde o postup slovtvorný: komparativ se tvoří z pozitivu příponou (nebo koncovkou) a superlativ z komparativu předponou. V slovtvorném popise se obě podoby probírají odděleně: komparativ u odvozování příponového, superlativ předponového. Tím se poruší jejich významové sepětí v řadě pozitiv – komparativ – superlativ (*mladý – mladší – nejmladší*). Proto probíráme stupňování souborně v mluvnici, jako by to byl jistý typ flexe.

Připomeňme ještě přídavná jména individuálně přivlastňovací typu *otcův, matčín*. Tvoří se pravidelně od většiny osobních jmen rodu mužského a ženského a tím se jejich slovtvorná povaha gramatikalizuje.

Specifická povaha těchto hraničních případů má důsledky pro lexikografickou praxi. Pravidelné tvoření s jednotným obecným významem slovník nezaznamenává, pokud k tomu nevedou zvláštní důvody užití některých slov nebo jejich další významové specifikace. Neuvádí proto podstatná jména slovesná, komparativy a superlativy ani přídavná jména přivlastňovací.

[Hauser 1980: 99-100]

10.4.1.2. TVOŘENÍ SLOV A SYNTAX

Tvoření slov se přibližuje také druhé složce mluvnice, syntaxi. Zkoumá složená slova ve vztahu k původním syntaktickým spojením, která byla jejich základem: *pravděpodobný.*, *dřevozpracující*, *budižkničemu*, nebo která lze předpokládat jako jejich onomaziologický příznak: *voda padat – vodopád, rukou psát – rukopis*.

[Hauser 1980: 100]

10.4.2. Základní slovtvorný vztah či fundace

Uvedli jsme, že v onomaziologickém pohledu můžeme rozlišit slova motivovaná a nemotivovaná (značková). V rovině slovtvorné se toto rozlišení jeví jako **slova utvořená, fundovaná**, a slova **neutvořená, prvotní**, např. *trávník, růžový, zimnice – hlava, krk, záda*.

Slova utvořená, fundovaná, se svým vznikem opírají o slova **základová, fundující**: *učit – učitel, mladý – mladík*.

Spojení slova základového se slovem utvořeným je **základní slovtvorný vztah** zvaný **fundace**.

Vztah fundace zjišťujeme v současném jazyce. Jen slova, která se v dnešním jazykovém povědomí opírají o jiná slova, jsou utvořená. Slova, která fundačním vztahem spojit nemůžeme, jsou neutvořená, prvotní. V historickém, etymologickém pohledu lze ovšem vysvětlit fundaci řady takových prvotních slov: např. *strom – strný, mír – milý*. Z dnešního hlediska je tento vztah zastřen a není živý.

[Hauser 1980: 100-101]

10.4.2.1. FUNDACE PO STRÁNCE FORMÁLNÍ A PO STRÁNCE VÝZNAMOVÉ

Fundace má svou stránku formální a významovou. Po formální stránce se slovo utvořené zakládá na formě slova základového: *rybářský* – *rybář*, *vodní* – *voda*, *přehrada* – *přehradit*, *stromek* – *strom*. Po významové stránce můžeme význam utvořeného slova vyvodit ze základového: *učit* – *učitel* (kdo učí), *mladý* – *mladík* (kdo je mladý), *lepit* – *lepidlo* (prostředek k lepení).

Při rekonstrukci základového vztahu mohou nastat některé případy, které je třeba vysvětlit. Utvořené slovo se někdy může vztahovat k dvěma slovům, která se obě zdají být fundující:

	vyrobit	honit
<i>výrobce</i>		<i>honec</i>
	vyroba	hon

Formální souvislosti doprovází i dvojí možná interpretace významová: *výrobce* – ten, kdo vyrábí – kdo se stará o výrobu; *honec* – kdo honí, kdo provádí hon. Přikláníme se zpravidla k tomu základovému slovu, jehož forma je více shodná: *nájemce* vztahujeme k *nájem* (ne k *najmout*), *vývozce* k *vývoz* (ne k *vyvézt*, *vyvážet*).

U dvojic *lovit* – *lov*, *honit* – *hon*, *vyhrát* – *výhra* není na první pohled zřejmý směr fundace. Rozhodne o něm porovnání významové: vyjadřovat děj je vlastní slovesům, vyjádření podstatným jménem je druhotné; je to tedy převedení stejného významu do formy podstatného jména. Proto považujeme v těchto případech za základní sloveso, za utvořené podstatné jméno.

[Hauser 1980: 101]

10.4.2.2. SLOVA ODVOZENÁ A SLOVA SLOŽENÁ

Prostřednictvím základového vztahu rozlišíme dva typy tvoření: slova, v jejichž struktuře je zastoupen jeden základ fundujícího slova, jsou **odvozená**: *prá-dlo*, *zelen-ina*, *drti-č*. Slova, v jejichž struktuře jsou zastoupeny dva základy (zřídka více), jsou slova **složená**: *tepl-o/měr*, *listo/pad*. Rozdíl se projevuje již v počtu základových slov: odvozené slovo se opírá o jedno slovo: *ryba* – *ryb-ka*, *škola* – *škol-ní*; složené obvykle o dvě: *děj psát* – *dějepis*, *černé vlasy* – *černovlasý*.

Fundace se stává i klíčem pro posouzení struktury utvořeného slova, pro určení jejich složek a hranic mezi nimi.

[Hauser 1980: 101]

10.4.3. Slovtvorný základ

Část slova, kterou má utvořené slovo společnou se slovem základovým, je jeho **slovtvorný základ**:

<i>zломit</i>	<i>učitel</i>	<i>město</i>	<i>les</i>	<i>psát</i>
<i>zlom-ek</i>	<i>učitel-ka</i>	<i>měst-ský</i>	<i>pra-les</i>	<i>se-psat</i>

Po formální stránce se slovtvorný základ může krýt s kořenem základového slova: *strom-ek*, *ryb-ka*, *lov*, *sed*, *chud-ák*, nebo s jeho tvaroslovným kmenem: *učitel-ka*, *děli-tel*, *krmi-č*. Vzhledem k základovému slovu může však být ještě dále upraven. Někdy je od základového slova odpojena přípona a pak přidána přípona nová, např. *rov-ný – rov-ina*; *nemotor-ný – nemotor-a*, a jindy je základ rozšiřován: *dlouhý – dlouh-atán-ský*. Zpravidla se nestává východiskem tvoření tvar slova, např. základem slova *spisova-tel* je minulý kmen slovesa *spisovat* (nikoli snad infinitiv, jak by podle dnešní formální shody bylo možno mylně usuzovat, protože infinitiv končil na *-ti*). Slovtvorný základ může být s podobou v základovém slově totožný hláskově: *závod – závodní*, *beton – beton-ový*, *vrba – vrb-ina*. Může se však hláskově odlišovat:

a) kvantitou samohlásky: *rána – ran-ka*, *síla – sil-ný*, *jméno – jmen-ný*;
list – list-ek; *dar – dar-ek*, *pero – pér-ko*.

b) kvalitou samohlásky: *věřit – víra*, *kůň – kon-ik*, *most – můst-ek*, *sbírat – sběr*, *uvést – úvod*, *ves – vis-ka*.

c) kvalitou souhlásky: *ruka – ruč-ka*, *noha – nož-ka*, *moucha – muš-ka*, *zajíc – zajíč-ek*.

d) kvalitou souhláskové skupiny: *město – měšť-an*, *pustý – poušť*.

[Hauser 1980: 101-102]

10.4.4. Střídání hlásek neboli alternace jako průvodním jevem odvozování

Střídání hlásek neboli alternace jsou průvodním jevem odvozování. Základové slovo může být prvotní: *kniha – kníž-ka*, *kolo – kol-ový*, *mýt – mý-dlo* nebo odvozené: *vydělat – výděl-ek*; *vydělat* je odvozeno od *dělat*. Opakovaným zjišťováním fundačního vztahu dojdeme ke slovu prvotnímu, které už fundačním vztahem spojit nelze:

<i>cukrář-ský – cukrář</i>	<i>výděleč-ný – výdělek</i>
<i>cukr-ář – cukr</i>	<i>výděl-ek – vydělat</i>
	<i>vy-dělat – dělat</i>

[Hauser 1980: 102]

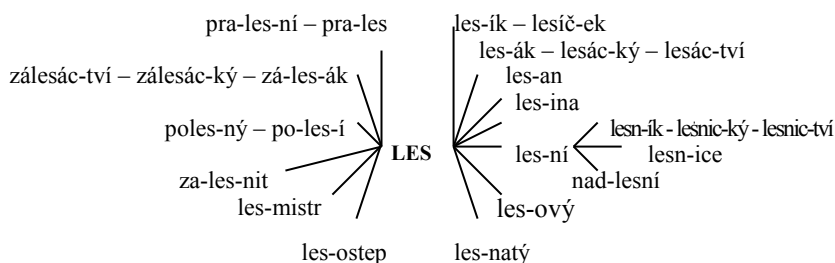
10.4.5. Slovtvorná řada - slovní čeled' - slovtvorný svazek

Řazením slov podle postupného odvození dostaneme slovtvornou řadu: *rybníkářský – rybníkář – rybník – ryba*. Všechna tato slova mají společný prvek *ryb-*. Tento společný prvek se nazývá **kořen**. Slovo, které je tvořeno kořenem a koncovkami (*ryb-a*), je **slovo kořenné**. Kořen je nejen „prazáklad“ formální, ale je také nositelem společného významového znaku. Slova se stejným kořenem jsou **slova příbuzná**. Souhrn všech příbuzných slov

vytváří **slovní čeled'**. Vztahy slov uvnitř čeledi jsou různé. Některá slova jsou fundována kořeným slovem přímo, jiná se opírají o slovo utvořené. Souhrn slov fundovaných jedním slovem vytváří **slovotvorný svazek**. Např.:

	veslař-ka		<i>mydl-ář</i>
	veslař-ský		<i>mydl-ina</i>
veslař	veslař-ina	mýdlo	<i>mýdel-ný</i>
			<i>mydl-it</i>
			<i>mýdél-ko</i>

Na diagramu slovní čeledi je patrné, že jsou v ní zastoupeny slovotvorné svazky i slovotvorné řady.

Složeniny se podle fundujících slov současně řadí k různým čeledím: *novověk* k čeledi slova *nový* a *věk*, *horolezec* k čeledím *hora* a *lézt*.

Pro určení slovotvorného základu a kořene platí: Slovotvorný základ vyčleníme konfrontací utvořeného slova se základovým. Kořen zjistíme postupným zjišťováním fundace, konfrontací se všemi slovy příbuznými.

[Hauser 1980: 102-103]

10.4.6. Formant

Určující složka, která vytváří na základě slova fundujícího slovo odvozené, se nazývá formant. Formant je jazykový prostředek, morfém, který se spojuje se slovotvorným základem. Z hlediska tvoření se odvozené slovo skládá ze základu a z formantu. Formantem je předpona, přípona, koncovka, kmenotvorná přípona nebo kombinace předpony a přípony, předpony a koncovky.

[Hauser 1980: 104]

10.4.6.1. PŘÍPONA (SUFIX)

Přípona je slovotvorný prostředek, který se připojuje za slovotvorný základ. Je to morfém, který nemá v jazyce samostatnou existenci, je vždy vázán na slovo: *let-ec, bojovn-ík, vod-ový*.

Přípona má svou stránku formální a významovou. Po formální stránce je přípona tvořena hláskou nebo skupinou hlásek: *-č, -ec, -tel*. Některé přípony mají jen jednu podobu, jiné se vyskytují v několika podobách, variantách. Rozlišujeme varianty volné, nezávislé na hláskové stavbě slovotvorného základu, a vázané, na této stavbě závislé. Volnými variantami jsou např.: *-ečko, -ěčko, -ičko: zrnečko, zrněčko, zrníčko; -ar, -ář: brankař, brankář*. Vázaná varianta přípony *-ský* je *-cký*, omezená na základy končící na *-k* nebo *-c: horník – hor-ni-cký, lovec – love-cký*.

Poměrně časté jsou případy, kdy je přípona rozšířena o další hlásky, tzv. varianty rozšířené. Vznikají novým rozdělením slova, tím, že se přeloží slovotvorná hranice mezi základem a příponou, tzv. perintegrací. Postup vynikne na příkladech:

Od podstatných jmen *čtvrtek, pátek* jsou odvozena přídavná jména *čtvrteč-ní, páteč-ní* příponou *-ní*, před kterou se mění koncové *k* v *č*. Hranice *páteč-ní* byla přenesena na místo *pát-eční*, takže vznikla rozšířená přípona *-eční*, kterou bylo odvozeno adjektivum *středeční* od *středa*. Podobně byla od slov *pekárna, cukrárna*, odvozených od podstatných jmen *pekař, cukrář* příponou *-na*, abstrahována přípona *-árna*, již byla odvozena slova jako *českárna, posluchárna, moštárna, sušárna* apod.

Z příkladů je patrné, že na vznik takových variant působí převažující zakončení slov příslušného typu. Připomeneme ještě případ názvů nositelů vlastností označujících osoby. Hojně se odvozují od adjektiv na *-ný, -ní: příslušn-ík, vodn-ík, bídn-ík*. Od nich se jako varianta přípony *-ík* vydělila rozšířená varianta *-ník*, kterou byla odvozena celá řada jmen přímo ze substantiv: *klobouč-ník, kožeš-ník, jeřáb-ník, papír-ník*. Způsobilo to i přehodnocení některých původních deadjektiv: slova *lodník, zedník* se pokládají za odvozeniny od *lod', zed'* nikoli už od *lodní, zední*. Vznik těchto nových přípon má velký význam v tom, že se jimi rozšiřují možnosti tvoření, např. z oblasti původně omezené na adjektiva se přenesla tvoření i na substantiva.

Přípona je těsně spjata s koncovkou. V morfematickém rozboru vyčleňujeme např. ve slově **stavba** slovotvornou příponu **-b-** a koncovku **-a**. Vázanost obou morfémů je těsná. Teprve celým spojením **-ba** se utváří slovo, vymezuje se jeho slovnídruhovátá platnost a určuje mluvnická charakteristika. Pro těsnost vztahu přípony a koncovky i z praktických důvodů (pro řazení a rychlou identifikaci přípon) uvádíme přípony vždy spojené s koncovkami, tedy např. *-ba, -ina, -ivo, -ský, -telný, -ní*. Nominativní koncovka je však slovníkovým zástupcem celého paradigmatu: koncovka *-a* ve slově *stavba*

všech koncovek vzoru *žena*, koncovka *-o* všech koncovek vzoru *město* (*pečivo, mýdlo*).

Malý počet přípon slouží pro odvozování jen jednoho určitého typu, např. *-ivo* k odvozování názvů prostředků a materiálů, *-tel* názvů činitelských. Většinou přípon se odvozují slova různých typů, s různými obecnými významy.

Příponou *-ka* se odvozují zdvojnásobky: *ruč-ka, kníž-ka, tabul-ka*, přechýlené názvy: *soused-ka, prodavač-ka*, dějové názvy: *hád-ka, stáv-ka*, nositelé vlastností: *uzen-ka, malinov-ka*, nástroje: *násad-ka, rozbuš-ka*.

Někdy se nepřesně mluví o mnohoznačnosti přípony, jde však o homonymii, protože jednotlivé významy spolu navzájem nesouvisí. Homonymita přípon je značná. Je vysvětlitelná omezeným počtem přípon a značným počtem slovtvorných významů. Inventář přípon je v jazyce relativně stálý. Ve vývoji dochází ke změnám ve využívání přípon v jejich produktivitě, ale málokdy vznikají přípony zcela nové.

[Hauser 1980: 104-105]

10.4.6.2. KONCOVKA

Koncovka má především funkci mluvnickou: slovo se jí zařazuje k slovnímu druhu a vyjadřují se jí mluvnické kategorie. Tvoří různé tvary téhož slova. Někdy však koncovka vystupuje jako slovtvorný prostředek. Odvozují se jí např. názvy hromadné: *trn – trn-í, hloh – hloží-í*, názvy dějů: *lovit – lov, prohrát – prohr-a*; přídavná jména druhově přivlastňovací: *včela – včel-í, holub – holub-í*.

Tvoření koncovkou je zvláštní druh odvozování, tzv. **konverze**. Jeho podkladem je právě změna slovnědruhové a mluvnické charakteristiky slova, základní význam slova se nemění.

Zvláštním druhem konverze je přesun ve slovním druhu beze změny mluvnické charakteristiky, např. zpodstatňování adjektiv: *pokladní, házená, dovolená*.

[Hauser 1980: 105]

10.4.6.3. PŘEDPONA (PREFIX)

Předpona je slovtvorný prostředek, který se připojuje před slovní základ a obměňuje jeho význam. Slovtvorným základem je vždy hotové slovo, to znamená, že předpona nemění jeho slovnědruhovou platnost ani mluvnickou charakteristiku: *jazyk – pra-jazyk, hra – mezi-hra, slabší – po-slabší, nést – od-nést, hodit – pře-hodit*.

Většina předpon existuje v jazyce samostatně jako předložky: *bez, do, od, u, za, s, v, na, nad, pod* atd. Předpona *ne-* je samostatně částicí. Menší počet útvarů je pouze předponami: *pa-, pra-, roz-, sou-, vy-, vz-*.

Pro tuto relativní samostatnost předpon se někdy tvoření předponami považuje za skládání. Od složenin však slova utvořená předponami odlišuje několik znaků: předložky jsou slova neplnovýznamová – složeniny jsou tvořeny slovy plnovýznamovými; význam homonymních předložek a předpon nebývá totožný a některé předpony mají jen mluvnický význam, označují vid: *psát – na-psat*. Složeniny jsou jen útvarem slovotvorným; neexistuje jednoznačný vztah předpona = předložka a předložka = předpona. Pro tyto důvody považujeme ve shodě s naší slovotvornou koncepcí předponové tvoření za odvozování.

Variety předpon představují vokalizované podoby diktované důvody výslovnostními (v tom jsou vázané): *v-/ve-, s-/se-, nad-/nade-* apod. Často se střídá kvantita samohlásky provázená někde změnou kvality: *zapálit – zápal, najmout – nájem, dokázat – důkaz, provléci – průvlek*.

Předpony se mohou navrstvovat: slovo odvozené předponou je základem pro další předponové odvozování: *dávat – rozdávat – po-rozdávat*. Před všechny slovesné předponové odvozeniny se může připojovat záporná předpona *ne-*: *nepovyskočit, neporozdávat* atp.

[Hauser 1980: 105-106]

10.4.6.4. KMENOVÁ PŘÍPONA

Kmenová přípona se jako slovotvorný prostředek uplatňuje při odvozování sloves. Např. od podstatného jména *veslo* je kmenovou příponou *-ova-* (sloves typu *kupovat*) odvozeno sloveso *veslovat*, od přídavného jména *červený* kmenovou příponou *-a-* sloveso *červenat* apod. Kmenová přípona má významnou slovotvornou úlohu u sloves proto, že slovesných přípon je relativně málo.

[Hauser 1980: 106]

10.4.6.5. KOMBINOVANÝ FORMANT

V odvozování slov se uplatňuje vedle jednoduchého formantu také jejich spojování. Ve srovnání se základovým slovem je zřejmé, že slovo bylo odvozeno současně dvěma formanty: předponou a příponou: *hrdlo – ná-hrdel-ník; pata – pod-pat-ek, ruka – pří-ruč-ní*; předponou a koncovkou: *město – před-měst-í, dvůr – ná-dvoř-í, ruka – bez-ruk-ý*. Oba formanty jsou vzájemně vázány, nejde o postupné odvozování jako ve slovech *úlovek, výhra*, která jsou odvozena z předponových sloves *ulovit* a *vyhrát*.

Uvedené příklady kombinovaného odvozování bychom mohli spojovat i s výchozím předložkovým pádem: *podpatek – pod patou, předměstí – před městem, bezruký – bez rukou*. Pak by byla formantem pouze přípona nebo koncovka. V tomto kombinovaném odvozování se však uplatňují i předpony, které předložkami nejsou a kde proto musíme předpokládat vztah jen k základovému slovu: *cesta – roz-cest-í, slunko – vý-slun-í, rok – vý-roč-í*.

[Hauser 1980: 106-107]

10.4.6.6. FORMANTY DOMÁCÍ A CIZÍ

Většina přípon a předpon je původu domácího, některé však byly přejaty. Pokud se vyskytují v cizích slovech, netýkají se domácích slovtvorných procesů: *antiřašista, kontraindikace, komunista, operace, rekreace* atp. Někdy se však spojují s domácími slovtvornými základy: *housl-ista, nada-ce, syn-átor, ultra-záření, sub-dodavatel*. Odvozeniny, v kterých je spojen prvek cizí s domácím, se nazývají hybridní.

[Hauser 1980: 107]

10.4.7. Slovtvorná hranice

Hranice mezi základem a formantem, **slovtvorný šev**, se zjišťuje srovnáním se slovem základovým. Většinou je hranice zřetelná, vyskytují se však zvláštní případy u přípon a předpon, které potřebují vysvětlení.

[Hauser 1980: 107]

10.4.7.1. ODHALENÍ PRODUKTIVNÍCH FORMANTŮ

Vydělení přípony *-ský* u přídavných jmen odvozených od názvů místních není obtížné: *venkov – venkov-ský, Náchod – náchod-ský*. Avšak u adjektiv *brandýský, tuniský* odvozených od jmen zakončených na *-s* se jako přípona jeví pouze *-ký*: *brandýs-ký, tunis-ký*. Protože jde o jednotný typ těchto adjektiv, předpokládáme u nich také jednotnou příponu *-ský*. Souhláska *s* patří základu i příponě. Tvoří uzel, ve kterém se obě části slova spojují. Stejně je tomu u přídavného jména *ruský* odvozeného od *Rus* a *český* od *Čech*. Příponou je tu *-ský* podle většiny případů tohoto typu, jako jsou *Srb – srb-ský, Bulhar – bulhar-ský* atp. U adjektiv *hradecký, mělnický*, odvozených od *Hradec, Mělník*, představuje uzel souhláska *c*. Příponou je u nich *-cký*, která je variantou přípony *-ský* vázanou na odvozování od jmen zakončených na *-c* nebo *-k*. V této variantě je na počátku jiná hláska, ale příbuzného druhu: polosykavka *c* – sykavka *s*. Odlišení jsme provedli z hlediska současného jazyka. Historické důvody je podporují: v případech *brandýský, ruský* splynula dvě *s* původních podob v jedno: *brandýsský – brandýský* (srov. ruské *russskij*). V adjektivu *český* splynuly souhlásky *šs* v *s* (srov. ruské *češskij*).

Splynutí nastalo i u dnešních adjektiv na *-cký*; v původních podobách byla skupina *čs: mělničský, hradečský*, která splynula v *c*.

[Hauser 1980: 107]

10.4.7.2. ODHALENÍ FORMANTŮ NEPRODUKTIVNÍCH

Rekonstrukcí fundačního vztahu odhalíme i formanty neproduktivní, např. *vládnout – vlad-ya, sekat – sek-era*. Přitom máme ověřeno, že je slovo skutečně odvozeno. Vyskytují se však případy, kdy můžeme oddělit formant, který je nám znám z jiných slov, ale základ s žádným základovým slovem ztotožnit nemůžeme. U slova *malina* se nám jeví jako přípona *-ina*, známá z tematicky blízkých slov *ostružina, jeřábina*, avšak základ *mal-* v jiném slově není (nesouvisí s adjektivem *malý*, ale s indoevropským kořenem, který je v latinském *malum* = jablko). Takových případů bychom mohli uvést celou řadu, připomeňme: *ulice, vrabec, skorec, křepelka* atp. Zjišťujeme tedy, že pouhá identifikace přípony nesevřídčí o tom, že je slovo odvozeno. Uvedené případy představují slova neodvozená, prvotní.

[Hauser 1980: 107-108]

10.4.7.3. PŘEDPONOVÝ ŠEV

V některých případech sice základ také nemůžeme spojit s fundujícím slovem, ale příponu můžeme vydělit podle toho, že je zaměnitelná s jinou:

<i>kyt-ka</i>	<i>láv-ka</i>
<i>kyt-ice</i>	<i>lav-ice</i>

Základ je v takových slovech vázán jen na spojení s příponou.

Hranice mezi předponou a základem, předponový šev, je výraznější než u přípony: *pra-jazyk, po-menši, do-platit, s-volat*. Ve slovech *roz-šafný, roz-manitý, ob-ojek* sice odlišíme příponu, ale základ identifikovat nemůžeme: tato slova nejsou odvozená. Odlišné jsou případy slov, u kterých můžeme předponu zaměnit jinou:

<i>ne-tečný</i>	<i>ob-out</i>	<i>za-čit</i>	<i>ne-bohý</i>
<i>vy-tečný</i>	<i>z-out</i>	<i>po-čit</i>	<i>u-bohý</i>

Základ existuje jenom s předponou, je to **základ vázaný**. S jiným základovým slovem uvedené příklady nemůžeme spojit.

[Hauser 1980: 108]

10.4.8. Slovo tvorný typ

Slova tvořená stejným způsobem za stejných podmínek a se stejným obecným významem vytvářejí **slovo tvorný typ**. Po formální stránce reprezentuje typ jednotný formant, např. přípona *-tel* vytváří slovo tvorný typ názvů činitelských odvozených tímto formantem od sloves. Spojuje do jedné

skupiny slova jako *tazatel, skladatel, zlepšovatel, školitel, činitel, cvičitel*. Všechna mají společnou charakteristiku mluvnickou: jsou to podstatná jména rodu mužského životná, měkkého skloňovacího typu.

Pro tvoření typu je důležitá též mluvnická povaha základového slova. Podle jeho slovnědruhové příslušnosti rozlišujeme odvozeniny od sloves – deverbativa a od jmen – denominativa, která se dále třídí na odvozeniny od jmen podstatných – desubstantiva a odvozeniny od jmen přídavných – deadjektiva.

Zřetel k významu a podmínkám tvoření odliší typy s homonymní příponou:

<i>sušen-ka</i>	odvozeniny od přídavných jmen	nositelé vlastností
<i>lod'-ka</i>	odvozeniny od podstatných jmen	zdrobněliny
<i>osuš-ka</i>	odvozeniny od sloves	prostředky
<i>snůš-ka</i>	odvozeniny od sloves	děje

V rámci typu se vydělují podtypy odvozené variantou přípony, např. u činitelských názvů s příponou *-tel* je to podtyp odvozený variantou *-itel*: *stavitel, trpítel*. Oddělené skupiny vytvářejí uvnitř typu slova se specializovanějším významem, např. u typu nositelů vlastnosti odvozených příponou *-ice* názvy nápojů: *slivovice, meruňkovice, třešňovice, vínovice* apod.

Sémanticky ohraničené typy se vyskytují i u odvozenin příponových, předponové odvozeniny se spojují jen podle obecného významu předpony, která pouze modifikuje základní význam slova.

Složeniny tvoří typy charakterizované stejným poměrem částí složeniny a jejich povahou: k stejnému typu patří *drvoštěp, révokaz, vodovod, teploměr*. Druhá část je svou povahou řadí k podstatným jménům, původu je slovesného a předpokládaným východiskem tvoření je spojení předmětu a slovesa: *štípat dřevo, měřit teplo* atp.

Slovotvorný typ je nejkompaktnější a zároveň nejdůležitější slovotvorný útvar, který tvoří základ slovotvorného systému.

Při tvoření slov se nepostupuje vždy podle obecné typové formule, nýbrž se může uplatnit i tvoření podle hotového slova nápodobou. Tak slovo *silnice* představovalo hotový model pro vytvoření slov *železnice* a později *dálnice*, modelově byly vytvořeny názvy sportovních her jako *kopaná, házená, košíková, odbíjená*, nebo názvy jazyků *bantuština, svahilština, hindština* podle starých názvů *čeština, slovenština, ruština*.

[Hauser 1980: 108-109]

10.4.9. Slovotvorná kategorie

Hierarchicky vyšší stupeň představuje **slovotvorná kategorie**. Zahrnuje zpravidla několik slovotvorných typů spojených obecným významem. Zatím-

co typ tvoří jednota formantu a významu, konstituuje kategorii jednota významu. Např. kategorie názvů činitelských sdružuje typy odvozené příponami *-tel*, *-č*, *-ec*, *-ce*, *-čí*, *-ák* aj. Slovtvorné kategorie spojují typy odvození příponových spolu s příponovými (koncovkovými) složeninami. Odvozeniny předponové, představující významovou modifikaci jednotlivých významů základových slov, nejsou kategoriím podraženy.

Širší než kategorie slovtvorná je kategorie *onomaziologická*, zahrnující vedle slov utvořených i slova prvotní. Např. onomaziologická kategorie hromadnosti zahrnuje slovtvornou kategorii názvů hromadných tvořenou několika typy (*učitelstvo*, *stromoví*, *trní*) i slova prvotní jako *štěrk*, *písek*, *brav*, *hmyz*, *skot* aj.

V slovtvorném systému se odrážejí jen takové pojmové a věcné kategorie, které jsou slovtvorně ztvárněny. Některé třídy pojmové a věcné, přestože jsou značně obecné a důležité, společné slovtvorné znaky nemají a netvoří v slovtvorném systému zvláštní kategorie. Týká se to také názvů osob a zvířat. Jen zčásti se uplatňují jako dílčí skupiny v rámci některých typů. Třída rostlin a zvířat je názvoslovně uzavřena. Obsahuje po jazykové stránce pojmenování prvotní i utvořená (odvozená a složená), ustálila se a dotvořena byla v minulém století. Dnes se nové názvy v těchto skupinách netvoří, dochází jen k některým dílčím názvoslovným úpravám.

Slovtvorná kategorie se uplatňuje pouze v rámci jednoho slovního druhu. Je tedy pojem slovního druhu nadřazen pojmu kategorie. Po slovtvorné stránce se však takto uplatňují jenom podstatná a přídavná jména, příslovce a slovesa. Ostatní slovní druhy slovtvorný proces (odvozování a skládání) nezasahuje. Uplatňuje se u nich v omezené míře konverze, přesun ve slovnědruhové příslušnosti, např. *vedle* – příslovce, předložka; *ale* – spojka, částice atp.

Slovtvorné kategorie podle významového poměru utvořeného slova k základovému rozdělujeme do tří skupin:

1. kategorie mutační, kterých je většina, zahrnují slova, která označují jinou skutečnost než slovo základové: *cvičit* = sloveso, *cvič-iště* = místo, kde se cvičí.

K mutačním kategoriím patří názvy činitelské, konatelské, nositelů vlastností, míst, prostředků aj.

2. kategorie transpoziční (abstrakční) charakterizuje společný základní význam fundační dvojice. Rozdíl je v tom, že tvořené slovo ztvárňuje tento význam v jiném slovním druhu, např. *lovit* = sloveso, *lov* = podst. jméno; *dobrý* = příd. jméno, *dobrota* = podstatné jméno.

3. kategorie modifikační zahrnuje případy, kdy se odvozené slovo liší jen určitým příznakem od významu slova základového: *dub – doubek, kniha – knížka, pole – poličko* (příznak menší velikosti); *řidič – řidička, krajan – krajanka* (označení ženské osoby).

[Hauser 1980: 109-110]

10.4.10. Produktivita slovtvorných prostředků a typů

Vymezení pojmu **produktivita** je složité a nesnadné. Pod názvem produktivita se někdy myslí skutečná možnost tvoření, počet slov vytvořených i systémová produktivita, to, jak je prostředku využito v rámci slovtvorného typu. V rámci slovtvorné kategorie se posuzuje produktivita jednotlivých typů podle jejich konkurence při tvoření. Např. se porovnává v kategorii názvů činitelských produktivita typů s příponami *-tel, -i, -ec, -ce, -ák*.

Rozlišujeme produktivitu slovtvorného prostředku, přípony nebo předpony, a celého typu. Takto odlišujeme produktivitu přípony *-dlo* od produktivity slovtvorného typu názvů prostředků odvozených ze sloves příponou *-dlo*.

Posouzení stupňů produktivity není v literatuře jednotné. Přidržíme se rozlišení uplatňovaného v akademické práci o tvoření slov (TŠČ I, 2).

V prvé řadě se prostředky dělí na **živé** a **neživé**. **Živé** jsou ty, které můžeme vydělit ve srovnání se slovy základovými: *tavit – tav-ba, chodit – chod-ec, malý – mal-ik*. **Neživé** v současném jazyce vyčlenit nelze. Zjistí je zkoumání etymologické. Neživým prostředkem je např. přípona *-r* ve slově *mír, -yla* v *kobyła, -yto* v *kopyto, koryto, -yka* v *motyka, -no* v *okno, prkno* atp.

Živé prostředky jsou buď **produktivní**, nebo **neproduktivní**. **Neproduktivní** jsou ty, kterými se v současném jazyce již slova netvoří (jsou však zřetelně vyčlenitelné!): *-da: pravda, křivda; -ež: mládež, drůbež; -yka: vladyka; -r: dar* aj.

Produktivní prostředky se klasifikují podle stupně produktivity na:

1. neomezeně produktivní, jimiž se tvoří slova pravidelně za všech okolností. Příkladem, jsou podstatná jména slovesná odvoditelná od všech sloves bez výjimky, přídavná jména přivlastňovací odvozená od jmen osob příponami *-ův, -in*;

2. omezeně produktivní, jimiž se odvozují slova za určitých podmínek, např. *-názvy míst se odvozují od jmen zvířat příponou -in: vepřín, kravín*. Omezenost prostředku je dána již tím, že k němu existuje prostředek synonymní, např. v názvech činitelských přípony *-tel, -č, -ec, -ce...*

Ve skupině těchto prostředků vyčleňujeme prostředky:

a) **velmi produktivní**, které ve srovnání s dalšími synonymními prostředky vykazují největší míru tvořivosti, např. *-ka* v názvech přechýlených, *-dlo* v názvech prostředků, *-ost* v názvech vlastností apod.;

b) **středně produktivní**, vykazující ve srovnání s předchozími menší míru produktivnosti: *-ce* v názvech činitelských, *-yně* v názvech přechýlených;

c) **málo produktivní**, vyznačující se malou produktivitou: *-a* v názvech činitelských, *-oba* v názvech vlastností.

Z vymezení je patrné, že nám jde o systémovou produktivitu, ne o pouhou frekvenci slov. Stanovení produktivity je i tak obtížné. Obvykle se dělá jen odhadem, ale i pouhý odhad je pro charakteristiku příslušného prostředku cenný. Objektivní jsou údaje uvedené v TSC 2, protože byly získány na podkladě obsáhlého materiálu.

Produktivita souvisí s početností slov tvořených určitým prostředkem. Prostředky velmi produktivními je tvořen značný počet slov, prostředky málo produktivními jen několik slov. Záleží to ovšem i na významu příslušného typu nebo konkrétní skupiny, na potřebě a možnosti tvořit taková slova. Názvů míst odvozených příponou *-ín* od jmen označujících domácí zvířata musí být jen omezený nízký počet: tolik, kolik je zvířat chovaných v takových místech a ani od všech se takové názvy netvoří: *kravín, vepřín, ovčín, včelín*. Naproti tomu názvů nositelů vlastností odvozených příponou *-ec* je počet vysoký.

Stanovení stupňů produktivity je relativní vzhledem k podmínkám tvoření, k rozsahu typu, ale také navzájem. Přísné odlišení ani nelze provést.

[Hauser 1980: 110-112]

10.4.11. Slovtvorné způsoby a postupy

V češtině se uplatňují dva základní **způsoby** tvoření slov: *odvození a skládání*.

Odvozování se podle využití slovtvorných prostředků dělí na:

příponové: *líst-ek, soustruž-ník, škol-ní, blát-ivý*

koncovkové: *běh, chvál-a, trn-i, včel-i, holub-i*

předponové: *pra-les, nad-plán, od-nést, vy-hodit*

smíšené (kombinované): *před-měst-í, bez-ruk-ý* (předponově koncovkové)

ná-ram-ek, při-ruč-ní (předponově příponové)

Skládání posuzujeme podle utváření složených slov:

složeniny nevlastní (spřežky) vznikají pouhým spojením slovních tvarů: *ohni/vzdorný, pravdě/podobný, oka/mžik*;

složeniny vlastní vznikly spojením slovních základů: *tlako/měr, vodo/pád, děje/pis* nebo aspoň jedno slovo vchází do složeniny svým základem: *samo/obsluha, malo/město, býlo/žravý*.

Vlastní složeniny se rozdělují na typy různící se syntaktickým vztahem a poměrem předpokládaného spojení slov, které je základem složeniny. Rozlišujeme např. složeniny slučovací: *leso/step, červeno/bílý*; predikační: *liso/topad* (lístí padá), předmětové: *vodo/vod* (vést vodu) aj.

Některé složeniny vznikly kombinovaným způsobem: skládáním a odvozováním: *dřevo/rub-ec*, *malo/mysl-ný*, *vodo/měr-ka*; *teplo/měr*, *dřevo/ryt*, *listo/pad* (koncovky vzoru *hrad*).

Ostatní slovotvorné způsoby se na tvoření podílejí jen malou měrou. Rozšířenější je zkracování, tvoření slov z několikaslovných pojmenování: ÚRO, AMU, Svazarm.

Ojedinělá je deprefixace doložená ve starších poetismech jako *tes* z *útes*, *niknout* ze *zaniknout*. Desuffixací slova přímo nevznikají. Vyskytuje se jako dílčí proces sufixace: základové slovo je nejdříve zbaveno přípony: *rov-ný* a pak k získané části je připojena přípona nová: *rov-ina*. Deprefixace a desuffixace se označují názvem **postupy zpětné**.

Slovotvornými způsoby jsou tedy odvozování, derivace, a skládání, kompozice. Druhy těchto způsobů nazýváme **postupy**: příponové odvozování, sufixace – předponové odvozování, prefixace.

[Hauser 1980: 112-113]

10.5. SLOVOTVORNÝ A MORFEMATICKÝ ROZBOR SLOVA

Slovotvornou analýzou odhalujeme slovotvornou strukturu slova. Zjišťujeme, jakým způsobem a postupem je slovo utvořeno. U odvozených slov vyčleníme slovotvorný prostředek, slovo zařadíme k příslušnému typu a k slovotvorné kategorii.

Volíme přitom tento postup:

1. Prvním krokem analyzování libovolného slova je určení, zda je slovo utvořeno na základě jiného slova nebo zda jde o slovo neutvořené, prvotní. Takové slovo ze slovotvorného rozboru vyloučíme.

2. U slov utvořených zjistíme na základě fundamentálního vztahu, jakým prostředkem bylo utvořeno: slova opírající se o jedno základové slovo jsou odvozená, která se opírají o dvě nebo více slov, jsou složená: *zástrč-ka* – *zastrčit*, *výstav-ba* – *vystavět*, *zásluha* – *zasloužit*; *zeměpis* – *země psát*, *cukrovar* – *cukr vařit*.

3. Odvozeniny rozdělíme podle postupu odvození, podle toho, jakým prostředkem byly odvozeny. Jejich rozbor je vždy dvoučlenný: vydělí se slovotvorný základ a formant (předpona, přípona, koncovka): *pra-les*, *sáz-ka*, *příisah-a*. Také při postupu předponově příponovém a předponově koncovkovém považujeme oba prostředky za jeden formant, protože jimi bylo slovo odvozeno najednou: *město* – *ná-měst-í*, *pata* – *pod-pat-ek*. Někdy se takový formant nazývá obkročný nebo roztržštěný.

U jednotlivých prostředků stanovíme produktivitu v rámci kategorie.

4. Složeniny rozlišíme podle způsobu tvoření na vlastní a nevlastní: *země/koule* – *země/pis*. Vlastní určíme podle vztahu slov ve výchozím spojení (slučovací, predikační, předmětový atp.).

5. Odvozeniny příponové a koncovkové a sufixální složeniny zařadíme do slovtvorné kategorie. U předponových odvozenin stanovíme význam předpony.

Slovtvorný rozbor se liší od **rozboru morfemického**, od stanovení všech prvků ve stavbě slova. Morfémy zjišťujeme na základě opakovatelnosti: prvek, který se objevuje i v jiných slovech, je morfémem. Morfemická analýza je na rozdíl od slovtvorné vícečlenná, např.:

<i>po -</i>	<i>sluch -</i>	<i>ár -</i>	<i>n -</i>	<i>a</i>		
předpona	kořen	přípony		koncovka		
<i>ne -</i>	<i>roz</i>	<i>pust -</i>	<i>i -</i>	<i>tel -</i>	<i>n -</i>	<i>ý</i>
-						
předpony	kořen	kmenová příp.		přípony	koncovka	

Ve stavbě slova jsou přítomny vedle prvků slovtvorných také prvky tvarotvorné. Pro srovnání připomeneme slovtvorný rozbor zvolených dvou slov:

posluch - árna slovtvorný základ přípona

ne - rozpustitelný předpona slovtvorný základ

Morfemický rozbor je statický, slovtvorný dynamický. V prvním zjišťujeme prvky stavby slova, v druhém vznik slova.

[Hauser 1980: 113-114]

10.6. PŘEJÍMÁNÍ Z CIZÍCH JAZYKŮ

Jazyk tvoří nová slova z vlastních domácích zdrojů nebo přejímá hotové lexikální jednotky z jiných jazyků. Vnější popudem k tomu je vzájemný styk dvou jazyků. Přejímání se jako zdroj obohacování slovní zásoby uplatňuje od nejstarších dob.

Studium dějin národního jazyka zjišťuje dobu přejetí jednotlivých slov nebo celých skupin, významové okruhy, v kterých se přejatá slova objevovala, a prameny, odkud přicházela.

V nejstarším období přejímala čeština slova z latiny, kulturního jazyka středověku. Prostřednictvím latiny přecházela do češtiny také slova řecká. Druhým vydatným pramenem přejímání byl jazyk našeho největšího souseda, němčina.

Z latiny se přejímala slova z oblasti vzdělání a školství: *škola, tabule, kalamář*; z oblasti náboženské: *kostel, fara, biskup, oltář, mše, děkan, anděl, apoštol, papež*.

Z němčiny se přebírala slova souvisící s feudálním řádem: *rytíř, říše, man, léno, hrabě, šlechta, turnaj, oř* a slova z městského prostředí: *rychtář, purkmistr, rada, rynek*.

Větší příliv cizích slov zaznamenává čeština v období humanistickém. Objevila se opět slova latinská: *akademie, autor, bibliotéka, katedra*, ale také odborné názvy lékařské: *puls, pilule, katar, arsenik*, právnické: *apelace, proces, audience, mandát, rejstřík*.

Názvy vojenské pronikly z románských jazyků, z francouzštiny a španělštiny: *generál, armáda, kurýr, lajtnant, oficír, regiment, soldát, admirál* (původně arabské slovo přejato prostřednictvím francouzštiny). Němčina poskytla názvy řemeslnické: *handlovat, hoblík, fortel, foch*, hornické: *fedrovat, šichtmistr, perkmistr, havíř*; vojenské: *rytmistr, rejtar, knecht, fendrych*.

Významné bylo obohacení slovní zásoby z jiných **slovanských jazyků** v období národního obrození. Přejímání bylo záměrné a pomáhalo vybudovat české odborné názvosloví oborů humanitních a přírodovědných a přispívalo k vytvoření novočeského básnického jazyka. Soudobé bádání odhalilo, že jen v názvosloví botanickém a zoologickém bylo z jiných jazyků slovanských přejato asi 800 názvů. Jungmannův *Slovník* jich zaznamenal kolem 600. Z nich je 52% polonismů, 36% rusismů a 12% jugoslavismů. Slovanská slova se z velké části stala organickou součástí české slovní zásoby a zcela zdomácněla. Připomeňme v té době přejatá slova z polštiny: *obřad, vděk, výspa, vzor, výraz, ohon, věda, úvaha*; z ruštiny: *vzduch, bodrý, hláhol, jeseň, vkus*.

V nové době tvoří největší část přejatých slova **mezinárodní**, rozšířená v řadě evropských jazyků: *telefon, magnetofon, televize, tranzistor, radar, traktor, buldozer*. V určitých oblastech se slov z jednoho jazyka objevuje více, např. ve sportu to jsou slova anglická: *tenis, sport, dribling, trénink, motokros, rallye, gól*. V kulturní oblasti jsou četná slova francouzská: *angažmá, foyer, ouverture, fejeton, žánr, režisér, klišé, esej*. <...>

[Hauser 1980: 165-166]

10.7. KALKOVÁNÍ

Cizí slova jsou nepřímým zdrojem obohacování tím, že se doslovně překládají neboli kalkují. Jazykové kalky, které respektují české slovo tvorné normy, se staly součástí slovní zásoby. Slova neústrojná se cítí uží jako nezvyklá a bývají předmětem kritiky. Kalky se objevují již v raném období, např. *podstata* za latinské *substantia*. Překládají se slova latinská a řecká: *zlořečiti – maledicere, svědomí – conscientia, zeměpis – geographia, životopis – biographia, dalekohled – teleskop*. Velký počet kalků je z němčiny: *soucit – Mitgefühl, světónázor – Weltanschauung, těžkopádný – schwerfällig, veselohra – Lustspiel, maloměsto – Kleinstadt, velkoobchod – Grosshandel, poloostrov – Halbinsel, samozřejmý – selbstverständlich, strojevodoucí – Maschinenführer*. Částečnými kalky jsou: *vánoce – Weihnachten, bavlna – Baumwolle*. Kalky z ruštiny jsou hláskově přízvušené: *prověrka, pětilетка, hrdina práce, město hrdina*.

[Hauser 1980: 166-167]

10.8. DVOJÍ PŘEJETÍ

Vcelku řídké jsou případy dvojího přejetí jednoho slova v různých časových údobích. Za jedno slovo cizí má pak čeština dvě slova s rozdílnou formou a rozdílným významem.

Z latinského slova *recreatio* je české *legrace* i *rekreace*. Slovo *abatysa* dalo vznik slovu *jeptiška* i *abatyš*. Latinské *camera* bylo přejato jako *komo- ra* a pak znovu v podobě *kamera*. Slovo *leopardus* je východiskem dvou slov tentokrát s významem shodným: *levhart* a *pardál*.

[Hauser 1980: 167]

10.9. ČESKÁ SLOVA V CIZÍCH JAZYCÍCH

Během svého vývoje přejala čeština velké množství cizích slov. Do cizích jazyků se však dostalo jen několik slov českých. Do němčiny byla z češtiny převzata slova *čížek*, *pečet*, *bouda*, *smetana*, *skopec*. Ruština přejala ve středověku česká slova *duchovenstvo*, *obyvatel*, *právo*, *nábožný* a karetní výrazy *červy*, *bubny*, *žaludy*, *král*, *chlap*; v nové době přejala některé gymnastické termíny, např. *vis*, *sed*.

Do několika jazyků pronikly názvy husitských zbraní *houfnice*, *hákovnice*, *píšťala*. Slovo *píšťala* se v románském prostředí hláskově změnilo a vrátilo se do češtiny se změněným významem jako *pistole*. Je to doklad řídkého zpětného přejetí.

Název biblické hory *Thabor* nabyl v počeštěné podobě *tábor* význam „vojenského ležení“ a v tomto významu se slovo rozšířilo do mnoha jazyků. Označení cizí měnové jednotky *dolar* je z českého slova *tolar*, které je úpravou původního německého názvu *Joachimstaler*, jak byly zvané peníze ražené v Jáchymově.

Do mnoha jazyků proniklo slovo *polka* a původně literární neologismus Karla Čapka *robot* (toto slovo se stalo mezinárodním).

[Hauser 1980: 167]

10.10. PŘEJÍMÁNÍ SLOV Z JINÝCH ÚTVARŮ NÁRODNÍHO JAZYKA

Slovní zásoba spisovného jazyka se obohacuje také o slova přejatá z jiných útvarů národního jazyka. Slova tím ztrácejí svou původní omezenost územní nebo vrstvou a šíří se do běžných projevů.

Součástí spisovného lexika se nejsnadněji stávají slova užívaná v širší oblasti. Takto se regionální moravské zabarvení přestává pociťovat u slov jako *zmola*, *žlíbek*, *seč*, *dědina*. Do spisovného jazyka se však dostávají i slova z užších nařčených oblastí. Slouží zde – aspoň zpočátku – jako charakterizační

prostředek ve stylové oblasti umělecké i odborné nebo jsou pojmenováním skutečnosti, pro niž spisovný ekvivalent chybí. Z řady takových slov uvedeme: *primáš, šohaj, čakan, valaška, pomlázka, maléřečka*.

V nové době je zdrojem rozšiřování slovní zásoby zvláště slang různých oborů. Ze školního prostředí pronikají slova jako *češtinář, ruštinář*, ze sportovního *slalomář, dráhař, sjezdovka, přesilovka*, ze zemědělského *skupinář, rostlinář, živočichář*, z technického různých oborů *autosvětla, tatrovka, taxík, panelárna, stavbař*. Slova se objevují nejdříve v běžně mluvených projevech a z nich pronikají do hovorové vrstvy spisovného jazyka. Častým užíváním se stírá jejich hovorový příznak a stávají se prostředky neutrálními. Přispívá k tomu také publicistický styl, projevy šířené rozhlasem a televizí.

Styk s živými útvary denního komunikačního styku, s interdialekty, obecnou češtinou a se slangy, je i v oblasti slovní zásoby důležitým činitelem pro rozvoj spisovného jazyka a pro integraci jednotlivých útvarů národního jazyka.

Do spisovného jazyka přejímáme z jiných útvarů slova potřebná, funkčně oprávněná, zapadající do slovo tvorného systému a přijatá kolektivem jeho uživatelů.

[Hauser 1980: 168]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Proč se slovní zásoba živého jazyka neustále vyvíjí?
2. Jak se obohacuje slovní zásoba češtiny?
3. Jak probíhá tvoření nových slov v češtině?
4. Čemu říkáme odvozování?
5. Čemu říkáme skládání?
6. Čemu říkáme zkracování?
7. Který oddíl nauky o slovní zásobě se zabývá podmínkami tvoření pojmenovávacích jednotek, jejich klasifikací a funkcí?
8. Jak bychom mohli popsat postup onomaziologický?
9. Jak nazýváme obecné pojmové struktury, které tvoří základ pojmenování?
10. Jak nazýváme pojmenování, jejichž význam můžeme vysvětlit z jazyka pomocí jiných slov?
11. Jak hodnotíme nemotivovaná pojmenování?
12. Zda nemotivovaná pojmenování mohou být motivujícími pro jiná slova?
13. Zda ohledně motivovanosti pojmenování současné jazykové povědomí může být v rozporu s pohledem pohledu historickým a etymologickým?
14. Zda zjišťování etymologické motivace pojmenování také patří do současné onomaziologie?

15. Co zkoumá tvoření slov?
16. Zda postup, jímž se slova tvoří odvozováním, se po formální stránce podobá tvoření tvarů téhož slova?
17. Čím se liší zásadně odvozování a ohýbání?
18. Jak můžeme nazvat oba způsoby spojování základu s morfémou?
19. Proč se v mluvnicích různě hodnotí ty či ony jevy, které mohou patřit do tvarosloví a nebo do tvoření slov?
20. Jak může být hodnoceno podstatné jméno slovesné z hlediska tvarosloví a tvoření slov?
21. Zda jsou další pomezí případy?
22. Jaké důsledky pro lexikografickou praxi má specifická povaha takových hraničních případů?
23. Zda se tvoření slov přibližuje také druhé složce mluvnice, syntaxi?
24. Co máme na mysli, kdy mluvíme o slovech fundovaných nebo o slovech prvotních?
25. Co máme na mysli, kdy mluvíme o slovech základových?
26. Čemu říkáme fundace?
27. Zda vztah fundace zjišťujeme v současném jazyce?
28. Co máme na mysli, kdy tvrdíme, že fundace má svou stránku formální a významovou?
29. Proč v případech *lovit – lov, honit – hon, vyhrát – výhra* považujeme za základní sloveso, za utvořené podstatné jméno?
30. Jak prostřednictvím základového vztahu rozlišíme slova odvozená a slova složená?
31. Čemu říkáme slovotvorný základ?
32. Zda se po formální stránce slovotvorný základ může krýt s kořenem základového slova?
33. Zda vzhledem k základovému slovu může být slovotvorný základ ještě dále upraven.
34. Jak dostaneme slovotvornou řadu?
35. Čemu říkáme kořen?
36. Čemu říkáme slovo kořenné?
37. Kdy mluvíme o slovech příbuzných?
38. Co to je slovní čeleď?
39. Co to je slovotvorný svazek?
40. Kam se řadí složeniny?
41. Jakým postupem určujeme slovotvorný základ a kořen?
42. Čemu říkáme formant?
43. Co to je slovotvorný šev?
44. Zda je taková hranice vždy zřetelná?
45. Co máme na mysli, když mluvíme o slovotvorném typu?
46. Čemu říkáme slovotvorná kategorie?

47. Zda existuje něco širší než kategorie slovtvorná?
48. Do jakých tří skupin rozdělujeme slovtvorné kategorie podle významového poměru utvořeného slova k základovému?
49. Kdy mluvíme o kategoriích mutačních?
50. Kdy mluvíme o kategoriích transpozičních?
51. Kdy mluvíme o kategoriích modifikačních?
52. Jak můžeme zhodnotit pojem produktivity?
53. Zda rozlišujeme produktivitu slovtvorného prostředku a produktivitu slovtvorného typu?
54. Zda posouzení stupňů produktivity je v lingvistické literatuře jednotné.
55. Co má P. Hauser na mysli, kdy dělí formanty na živé a neživé?
56. Co označuje P. Hauser jako formanty produktivní a neproduktivní?
57. Jak se třídí formanty produktivní?
58. Co odhalujeme slovtvornou analýzou?
59. Čím se slovtvorný rozbor liší od rozboru morfematického?

KLÍČE

1.	Proč se slovní zásoba živého jazyka neustále vyvíjí?	Protože některá slova vycházejí z užívání, zastarávají a zanikají, jiná se nově utvářejí.
2.	Jak se obohacuje slovní zásoba češtiny?	Slovní zásoba češtiny se obohacuje: 1) tvořením nových slov, 2) přejímáním slov z jiných útvarů národního jazyka a ze slangu, 3) přejímáním slov z jiných jazyků, 4) vznikem nových významů slov (sémantickým tvořením), 5) tvořením víceslovných pojmenování.
3.	Jak probíhá tvoření nových slov v češtině?	Nová slova se tvoří na základě slov v jazyce existujících odvozováním a skládáním. Nejčastějším způsobem je odvozování. Okrajovým způsobem je zkracování.
4.	Čemu říkáme odvozování?	Je to tvoření slov předponami, příponami nebo koncovkami a jejich kombinací.
5.	Čemu říkáme skládání?	Skládání slov je tvoření ze dvou (zřídka více) základových slov.
6.	Čemu říkáme zkracování?	Je to vytváření slov z několikaslovných názvů.
7.	Který oddíl nauky o slovní zásobě se zabývá podmínkami tvoření pojmenování?	Podmínkami tvoření pojmenovávacích jednotek, jejich klasifikací a funkcí se zabývá oddíl nauky o slovní zásobě

- novávacích jednotek, jejich klasifikací a funkcí?
8. Jak bychom mohli popsat postup onomaziologický? Je to postup od věci k pojmu a k pojmenování. Předmět, který chceme pojmenovat, zařadíme do příslušné pojmové třídy, která tvoří onomaziologickou bázi pojmenování, a pak ji odlišíme od ostatních a určíme onomaziologickým příznakem.
9. Jak nazýváme obecné pojmové struktury, které tvoří základ pojmenování? Obecné pojmové struktury, které tvoří základ pojmenování, nazýváme onomaziologickými kategoriemi.
10. Jak nazýváme pojmenování, jejichž význam můžeme vysvětlit z jazyka pomocí jiných slov? Pojmenování, jejichž význam můžeme vysvětlit z jazyka pomocí jiných slov, jsou motivovaná. Motivovaná jsou všechna pojmenování sdružená: *jednočlenná věta, elektrický proud, vysoké napětí* a složeniny: *dálnopis, velkoobchod, samospád, dějepis*. Jiná slova jsou motivovaná tehdy, dají-li se vysvětlit formálně a významově jiným slovem, které je pro ně motivujícím: *ocelový* = vlastnost toho, co je z ocele, *venkovský* = takový, jaký je na venkově, *lakomec* = lakomý člověk.
11. Jak hodnotíme nemotivovaná pojmenování? Pojmenování, která takto vysvětlit nemůžeme, jsou nemotivovaná neboli značková: *dům, židle, vejce, prst, bílý, krátký, zlý, spát, vidět, mluvit*.
12. Zda nemotivovaná pojmenování mohou být motivujícími pro jiná slova? Ano. Sama nemotivovaná pojmenování mohou být motivujícími pro jiná slova: *domek, židlička, vaječný* atp.
13. Zda ohledně motivovanosti pojmenování současné jazykové povědomí může být v rozporu s pohledem pohledu historickým a etymologickým? Ano. Motivovanost měříme současným jazykovým povědomím, v pohledu historickém a etymologickém jsou motivovaná i pojmenování, která se dnes jeví jako značková.

14. Zda zjišťování etymologické motivace pojmenování také patří do současné onomaziologie? Ne. Zjišťování této motivace nepatří do současné onomaziologie.
15. Co zkoumá tvoření slov? Tvoření slov zkoumá, jakými způsoby a postupy vznikají na základě již existujících slov nová slova, jakými prostředky se tato slova tvoří a jaké jsou další podmínky jejich tvoření.
16. Zda postup, jímž se slova tvoří odvozováním, se po formální stránce podobá tvoření tvarů téhož slova? Ano. Postup, jímž se slova tvoří odvozováním, se po formální stránce podobá tvoření tvarů téhož slova. V obou případech se k základové složce slova připojují další části, morfémy, které ji blíže určují.
17. Čím se liší zásadně odvozování a ohýbání? Výsledek těchto procesů je však různý: odvozováním získáváme nová slova, která mívají obvykle i jinou gramatickou strukturu, ohýbáním se získávají jen tvary téhož slova, srovnej ohýbání *skála*, *skál-y*, *skál-e*, *skál-u*, ... a odvozování *skal-ka*, *skal-ák*, *skal-isko*, ...
18. Jak můžeme nazvat oba způsoby spojování základu s morfémy? Po formální stránce spočívající ve spojování základu s morfémy je možno nazvat oba způsoby morfologií, s rozlišením na morfologii flexivní a lexikální. V širokém pojetí tzv. nauky o slově se spojuje tvoření slov, formální tvarosloví, významové tvarosloví a teorie slovních druhů.
19. Proč se v mluvnicích různě hodnotí ty či ony jevy, které mohou patřit do tvarosloví a nebo do tvoření slov? Mezi formálně příbuznými disciplínami, tvaroslovím a tvořením slov, existuje celá řada styčných a přechodných oblastí. Jejich pomezí nás vede k tomu, že se v mluvnicích různě hodnotí a zařazují.
20. Jak může být hodnoceno podstatné jméno slovesné z hlediska tvarosloví a tvoření slov? Podstatné jméno slovesné je někdy uváděno v soustavě slovesných tvarů, protože se tvoří zcela pravidelně od všech sloves. Podle slovnědruhové platnosti jde o jméno, ne o sloveso. Jeho tvoření je postup slovotvorný, nikoli tvarotvorný.

21. Zda jsou další pomezí případy? Přípomeňme třeba přídavná jména individuálně přivlastňovací typu *otcův, matčin*. Tvoří se pravidelně od většiny osobních jmen rodu mužského a ženského a tím se jejich slovtvorná povaha gramatikalizuje.
22. Jaké důsledky pro lexikografickou praxi má specifická povaha takových hraničních případů? Pravidelné tvoření s jednotným obecným významem slovník nezaznamenává, pokud k tomu nevedou zvláštní důvody užití některých slov nebo jejich další významové specifikace. Neuvádí proto podstatná jména slovesná, komparativy a superlativy ani přídavná jména přivlastňovací.
23. Zda se tvoření slov přibližuje také druhé složce mluvnice, syntaxi? Ano. Zkoumá složená slova ve vztahu k původním syntaktickým spojením, která byla jejich základem: *pravděpodobný, dřevozpracující, budižkničemu*, nebo která lze předpokládat jako jejich onomaziologický příznak: *voda padat – vodopád, rukou psát – rukopis*.
24. Co máme na mysli, kdy mluvíme o slovech fundovaných nebo o slovech prvotních? V onomaziologickém pohledu můžeme rozlišit slova motivovaná a nemotivovaná. V rovině slovtvorné se toto rozlišení jeví jako slova utvořená (fundovaná), a slova neutvořená (prvotní), například *trávník, růžový, zimnice – hlava, krk, záda*.
25. Co máme na mysli, kdy mluvíme o slovech základových? Slova utvořená (fundovaná), se svým vznikem opírají o slova základová (fundující): *učit – učitel, mladý – mladík*.
26. Čemu říkáme fundace? Základní slovtvorný vztah zvaný fundace je spojení slova základového se slovem utvořeným.
27. Zda vztah fundace zjišťujeme v současném jazyce? Ano. Jen slova, která se v dnešním jazykovém povědomí opírají o jiná slova, jsou utvořená. Slova, která fundačním vztahem spojit nemůžeme, jsou neutvořená, prvotní.
28. Co máme na mysli, kdy tvrdíme, že fundace má svou stránku formální a Po formální stránce se slovo utvořené zakládá na formě slova základového: *rybářský – rybář, vodní – voda, přehra-*

- významovou?
29. Proč v případech *lovit – lov, honit – hon, vyhrát – výhra* považujeme za základní sloveso, za utvořené podstatné jméno?
30. Jak prostřednictvím základového vztahu rozlišíme slova odvozená a slova složená?
31. Čemu říkáme slovtvorný základ?
32. Zda se po formální stránce slovtvorný základ může kryt s kořenem základového slova?
33. Zda vzhledem k základovému slovu může být slovtvorný základ ještě dále upraven.
34. Jak dostaneme slovtvornou řadu?
- da – přehradit, stromek – strom.* Po významové stránce můžeme význam utvořeného slova vyvodit ze základového: *učit – učitel* (kdo učí), *mladý – mladík* (kdo je mladý), *lepit – lepidlo* (prostředek k lepení).
- U dvojic *lovit – lov, honit – hon, vyhrát – výhra* není na první pohled zřejmý směr fundace. Rozhodne o něm porovnání významové: vyjadřovat děj je vlastní slovesům, vyjádření podstatným jménem je druhotné; je to tedy převedení stejného významu do formy podstatného jména.
- Slova, v jejichž struktuře je zastoupen jeden základ fundujícího slova, jsou odvozená: *prá-dlo, zelen-ina, drti-č*. Slova, v jejichž struktuře jsou zastoupeny dva základy (zřídka více), jsou slova složená: *teplo/měr, listo/pad*.
- Je to část slova, kterou má utvořené slovo společnou se slovem základovým, například *zlomit – zlomek, učitel – učitelka, město – městský, les – prales*.
- Ano. Po formální stránce se slovtvorný základ může kryt s kořenem základového slova (*strom-ek, ryb-ka, lov, chud-ák*), nebo s jeho tvaroslovným kmenem (*učitel-ka, děli-tel, krmi-č*).
- Ano. Někdy je od základového slova odpojena přípona a pak přidána přípona nová (*rov-ný – rov-ina; nemotor-ný – nemotor-a*), a jindy je základ rozšiřován (*dlouhý – dlouh-atán-ský*). Slovtvorný základ může ale nemusí být s podobou v základovém slově totožný hláskově, srovnej *závod – závodní, beton – betonový a síla – sil-ný, věřit – víra, ruka – ruč-ka, město – měšť-an*.
- Slovtvornou řadu dostaneme řazením slov podle postupného odvození: *rybníkářský ← rybníkář ← rybník ← ryba*.

35. Čemu říkáme kořen? Je to společný prvek všech slov tvořících slovotvornou řadu: *rybníkářský* ← *rybníkár* ← *rybník* ← *ryba*.
36. Čemu říkáme slovo kořeněné? Je to slovo tvořené kořenem a koncovkami.
37. Kdy mluvíme o slovech příbuzných? Slova se stejným kořenem jsou slova příbuzná.
38. Co to je slovní čeleď? Je to souhrn všech příbuzných slov, například *les*, *prales*, *pralesní*, *zálesáctví*, *zálesáctví*, *zálesák*, *polesný*, *polesí*, *zalesnit*, *lesmistr*, *lesostep*, *lesík*, *lesíček*, *lesák*, *lesácký*, *lesáctví*, *lesan*, *lesina*, *lesník*, *lesnický*, *lesnictví*, *lesní*, *lesnice*, *nadlesní*, *lesový*, *lesnatý*.
39. Co to je slovotvorný svazek? Je to souhrn slov fundovaných jedním slovem.
40. Kam se řadí složeniny? Složeniny se podle fundujících slov současně řadí k různým čeledím: *novověk* k čeledi slova *nový* a *věk*, *horolezec* k čeledím *hora* a *lězt*.
41. Jakým postupem určujeme slovotvorný základ a kořen? Slovotvorný základ vyčleníme konfrontací utvořeného slova se základovým. Kořen zjistíme postupným zjišťováním fundace, konfrontací se všemi slovy příbuznými.
42. Čemu říkáme formant? Je to určující složka, která vytváří na základě slova fundujícího slovo odvozené. Formant je morfém, který se spojuje se slovotvorným základem (nebo kombinace takových morfémů). Formantem je předpona, přípona, koncovka, kmenotvorná přípona nebo kombinace předpony a přípony, předpony a koncovky.
43. Co to je slovotvorný šev? Je to hranice mezi základem a formantem.
44. Zda je taková hranice vždy zřetelná? Většinou je hranice zřetelná, vyskytují se však zvláštní případy u přípon a předpon, které potřebují vysvětlení.
45. Co máme na mysli, když mluvíme o slovotvorném typu? Slova tvořená stejným způsobem za stejných podmínek a se stejným obecným významem vytvářejí slovotvorný typ. Po formální stránce reprezentuje typ

- jednotný formant, např. přípona *-tel* vytváří slovotvorný typ názvů činitelských odvozených tímto formantem od sloves: *skladatel, školitel, činitel, ...*
46. Čemu říkáme slovotvorná kategorie?
- Slovotvorná kategorie představuje hierarchicky vyšší stupeň, než slovotvorný typ. Zahrnuje zpravidla několik slovotvorných typů spojených obecným významem. Zatímco typ tvoří jednota formantu a významu, konstituuje kategorii jednota významu. Například kategorie názvů činitelských sdružuje typy odvozené příponami *-tel, -č, -ec, -ce, -čí, -ák* a jiné.
47. Zda existuje něco širší než kategorie slovotvorná?
- Ano. Širší než kategorie slovotvorná je kategorie onomaziologická, zahrnující vedle slov utvořených i slova prvotní. Například onomaziologická kategorie hromadnosti zahrnuje slovotvornou kategorii názvů hromadných tvořenou několika typy (*učitelstvo, stromoví, trní*) i slova prvotní (*štěrka, písek, brav, hmyz, skot, ...*).
48. Do jakých tří skupin rozdělujeme slovotvorné kategorie podle významového poměru utvořeného slova k základovému?
- Jsou to kategorie mutační, kategorie transpoziční a kategorie modifikační.
49. Kdy mluvíme o kategoriích mutačních?
- Kategorie mutační, kterých je většina, zahrnují slova, která označují jinou skutečnost než slovo základové: *cvičit* = sloveso, *cvič-iš-tě* = místo, kde se cvičí.
50. Kdy mluvíme o kategoriích transpozičních?
- Kategorie transpoziční (abstrakční) charakterizuje společný základní význam fundační dvojice. Rozdíl je v tom, že tvořené slovo ztvárňuje tento význam v jiném slovním druhu, např. *lovit* = sloveso, *lov* = podst. jméno; *dobrý* = příd. jméno, *dobrota* = podstatné jméno.
51. Kdy mluvíme o kategoriích modifikačních?
- Kategorie modifikační zahrnuje případy, kdy se odvozené slovo liší jen určitým

- příznakem od významu slova základového: *dub – doubek, kniha – knížka, pole – poličko* (příznak menší velikosti); *řidič – řidička, krajan – krajanka* (označení ženské osoby).
52. Jak můžeme zhodnotit pojem produktivity? Vymezení pojmu produktivity je složité a nesnadné. Pod názvem produktivity se někdy myslí skutečná možnost tvoření, počet slov vytvořených i systémová produktivity, to, jak je prostředku využito v rámci slovtvorného typu. V rámci slovtvorné kategorie se posuzuje produktivity jednotlivých typů podle jejich konkurence při tvoření.
53. Zda rozlišujeme produktivity slovtvorného prostředku a produktivity slovtvorného typu? Ano. Rozlišujeme produktivity formantu a produktivity celého slovtvorného typu. Takto odlišujeme produktivity přípony *-dlo* od produktivity slovtvorného typu názvů prostředků odvozených ze sloves příponou *-dlo*.
54. Zda posouzení stupňů produktivity je v lingvistické literatuře jednotné. Ne. Posouzení stupňů produktivity není v literatuře jednotné.
55. Co má P. Hauser na mysli, kdy dělí formanty na živé a neživé? Živé jsou ty, které můžeme vydělit ve srovnání se slovy základovými (*chodit – chod-ec, malý – mal-ík*). Neživé v současném jazyce vyčlenit nelze. Zjistí je zkoumání etymologické. Neživým prostředkem je např. přípona *-r* ve slově *mír, -yla* v *kobyła, -yto* v *kopyto*.
56. Co označuje P. Hauser jako formanty produktivity a neproduktivní? Živé formanty jsou buď produktivní, nebo neproduktivní. Neproduktivní jsou ty, kterými se v současném jazyce již slova netvoří (i když jsou zřetelně vyčlenitelné!): *-da: pravda, křivda; -ež: mládež, drůbež; -yka: vladyka; -r: dar* a jiné.
57. Jak se třídí formanty produktivní? Produktivní formanty se klasifikují podle stupně produktivity na formanty neomezeně produktivní, jimiž se tvoří slova pravidelně za všech okolností a forman-

58. Co odhalujeme slovo-
tvornou analýzou?
59. Čím se slovo-
tvorný rozbor liší od rozboru mor-
fematického?
- ty omezeně produktivní, jimiž se odvo-
zují slova za určitých podmínek.
Slovo-
tvornou analýzou odhalujeme
slovo-
tvornou strukturu slova. Zjišťuje-
me, jakým způsobem a postupem je
slovo utvořeno. U odvozených slov
vyčleníme slovo-
tvorný prostředek, slovo
zařadíme k příslušnému typu a k slovo-
tvorné kategorii.
Ano. Morfematický rozbor je statický,
slovo-
tvorný dynamický. V prvním zjiš-
ťujeme prvky stavby slova, v druhém
vznik slova.

11. POJMENOVÁNÍ VÍCESLOVNÁ

V pojmenovávacím procesu se vedle základních jednotek jednoslovných uplatňují i pojmenování víceslovná. Slova v těchto jednotkách jsou vázána skladebními vztahy, proto nazýváme toto tvoření syntaktickým. Podle významu a vázanosti členů rozlišujeme pojmenování sdružená a frazeologická.

[Hauser 1980: 156]

11.1. POJMENOVÁNÍ SDRUŽENÁ

Sdružená pojmenování neboli **sousloví** jsou ustálená spojení slov s jednotným významem. Členy takového spojení jsou vázány stejnými vztahy jako slova ve větě. Od volných spojení odlišuje sdružená pojmenování ustálenost. Rozdíl vynikne ze vzájemného srovnání [takového sdruženého pojmenování s volným spojením].

[Hauser 1980: 156]

11.1.2. Sdružená pojmenování versus volné spojení lexémů

Volné spojení vzniká v určitém sdělení a jeho platnost je tímto sdělením omezena. Např. podstatné jméno *kolo* může být určeno přívlastky:

<i>moje</i>		<i>kolo</i>
<i>nové</i>		
<i>bílé</i>		
<i>rozbité</i>		

V těchto spojeních nejde o vznik nové lexikální jednotky. Určující přídavná jména mohou být podle své povahy zaměněna též synonymy: *rozbité / zničené / polámané / poškozené kolo*.

Sdružené pojmenování není omezeno na určité sdělení. Slova v něm jsou vázána a nemohou být zaměněna synonymy. Sousloví tvoří lexikální jednotku: *jízdní kolo, vodní kolo*. Volná spojení i sousloví mají stejnou syntaktickou strukturu a obojí jsou syntakticky členitelná. Sousloví se odlišuje ustáleností projevující se i nezaměnitelností jednotlivých členů synonymy, jednotným významem a pojmenovávací funkcí.

Z členitelnosti sdružených pojmenování vyplývá, že jsou – až na nečetné výjimky – zřetelně motivovaná. Skládají se z části určované a z části určující: *číslo jednotné, trojúhelník pravouhlý*. Jsou tvořena vztahem determinačním. Určující člen z významového hlediska specifikuje a diferencuje obecný význam určované jednotky.

Podle počtu plnovýznamových slov jsou sousloví d v o u s l o v n á : *kanálový volič, ozubená dráha, samočinný počítač* a víceslovná: *krajský národní výbor, nádržka ostřikovače čelního skla, základní úhel předstihu*.

Sdružená pojmenování třídíme podle slovnědruhové povahy určovaného členu, dále podle skladební funkce určujícího členu a podle jeho povahy.

[Hauser 1980: 157]

11.1.3. Sdružená pojmenování substantivní

11.1.3.1. SHODNÝ ADJEKTIVNÍ PŘÍVLASTEK + JMÉNO

Je to typ velmi produktivní. Neterminologické povahy jsou: *kyselé mléko, závodní kuchyně, hrubá mouka, národní hospodářství, pitná voda, asfaltová silnice, balicí papír*.

Hojné je uplatnění v různých odborných oblastech: *kliková hřídel, dvoudobý motor, dešťová kupa, řadící páka, valivé ložisko, ledová doba, zlomková čára, digitální hodiny, barevná televize, pokutový kop, plochá dráha, orbitální stanice, kosmická loď, severní pól, samočinný počítač, pohonná hmota*.

Zvláštní podtyp tvoří sousloví s přivlastňovacím přídavným jménem odvozeným od jména vlastního: *Archimedův zákon, Pythagorova věta, Purkyňův fenomén, Ludolfovo číslo, Faradayův náboj, Fahrenheitova stupnice, Rittbergerův skok*. Využívá se jich v odborném názvosloví, zvláště fyzikálním, technickém, ale i sportovním.

Nepříliš častá jsou sousloví s číslovkou: *první tajemník, druhá fronta, sedmý pád, druhá směna, první jakost*.

Omezená jsou i sousloví se zkratkou: *c vitamín, RHfaktor, u kmen, γ záření*.

Přívlastek v souslovích může mít i formu postupně rozvíjející: *místní národní výbor, jednotné zemědělské družstvo, druhá světová válka, první kosmická rychlost, druhá signální soustava*.

V některých názvoslovných soustavách mají sdružená pojmenování obrácené pořadí členů: substantivum + adjektivum. Tento typ charakterizuje názvosloví chemické: *kyselina sírová, kysličník uhličitý, síran amonný, dusičnan stříbrný, lučavka královská, uhličitan sodný*; botanické: *prvosienka vyšší, mrkev obecná, čičorka pestrá, tis červený, brslen evropský, vrbina penízková, hluchavka skvrnitá*; zoologické: *včela medonosná, netopýr hvízdavý, vlaštovka obecná, ropucha zelená, ostroretka stěhovavá, racek mořský*.

[Hauser 1980: 157-158]

11.1.3.2. SHODNÝ SUBSTANTIVNÍ PŘÍVLASTEK + JMÉNO

V těchto spojeních je první člen určován a druhý určující (přívlastek): V češtině není typ hojný. Zastoupen je v názvosloví botanickém: *řepa cukrovka, hřib satan, pryšec chvojka, slivoň mahalebka, trnovník akát, borovice vejmutovka, vstavač kukačka, jilm vaz, dub cer, topol osika, javor klen, jater-*

nik podléška, oměj šalomounek; v zoologickém: *jelec tloušť, chroust mlynařík, káně myšilov, tetřev hlušec, medvěd brtník, rys ostrovid, lišaj smrtihlav.*

Mimo terminologii jsou sousloví vzniklá pod vlivem ruštiny: *letec kosmonaut, město hrdina.*

[Hauser 1980: 158]

11.1.3.3. JMÉNO + NESHODNÝ PŘÍVLASTEK

Neshodný přívlastek může být v genitivu: *rovnice přímky*. Taková sousloví jsou většinou povahy terminologické: *odpor vzduchu, hranice ledu, trest smrti, stupnice tvrdosti, stav beztlíže, čistič vzduchu, úhel dopadu, prezident republiky, mistr sportu.*

Bývá také v instrumentále: *vrh koulí, hod diskem, vzpírání tahem, psaní strojem, sváření plamenem.*

V předložkovém pádě je v souslovích: *skok do výšky, skok o tyči, rovnice o dvou neznámých, postavení mimo hru, běh přes překážky, rozhlas po drátě, kolo na hřídeli, choroba ze záření, smlouva o dílo, lov do sítě.*

Neshodný přívlastek adverbialní je poměrně řídký: *chod naprázdno*. Častější je v gymnastickém názvosloví: *vis střemhlav, skok plavmo, podpora ležmo, stoj roznožmo, sed snožmo* atp.

Typy přívlastků se ve víceslovných názvech kombinují: *pásmo věčného sněhu, brigáda socialistické práce, středisko vrcholového sportu.*

[Hauser 1980: 158-159]

11.1.4. Sdružená pojmenování slovesná

11.1.4.1. SLOVESO + PŘEDMĚT

Tento typ není častý, bývá u sloves širokého významu: *brát ohled, mít radost, dělat potíže* atp.

[Hauser 1980: 159]

11.1.4.2. SLOVESO + PŘÍSLOVEČNÉ URČENÍ

Také tento typ není příliš rozšířen: *střílet z děla, běžet naprázdno, spojit za sebou, hrát nerozhodně.*

Doplňkový typ je zastoupen spojením: *mít rád*. U slovesných sousloví je hranice mezi pojmenováním a volným spojením málo zřetelná.

[Hauser 1980: 159]

11.1.5. Sdružená pojmenování příslovečná

Některá tato pojmenování jsou zřetelně motivovaná: *slovo od slova, tváří v tvář, některá jsou méně zřetelná: stůj co stůj, chtě nechtě, páté přes deváté nebo se u nich motivace ztratila: křížem krážem, třesky plesky.*

[Hauser 1980: 159]

11.1.6. Slovo a sousloví

Sdružené pojmenování je lexikální jednotkou jako slovo. Jejich vzájemný vztah se projeví zřetelně tam, kde obě jednotky existují vedle sebe jako synonyma.

Podle slohových příznaků mohou být obě pojmenování

a) rovnocenná: *učitel češtiny – češtinář, jazyk ruský – ruština, hráč kopané – fotbalista, televizní přijímač – televizor, hokejová hůl – hokejka;*

b) stylově různá: *zasedací síň – zasedačka, plenární schůze – plenárka, zlepšovací návrh – zlepšovák, továrna na automobily – automobilka. Jednoslovná pojmenování mají ráz hovorový.*

Vcelku jsou však takové synonymní dvojice řídké. Obvykle sousloví jednoslovný protějšek ve spisovném jazyce nemají: *nákladní vlak, parní stroj, výbušný motor, jednočlenná věta, krátké vlny, psací stroj, čistič vzduchu.*

[Hauser 1980: 159]

11.1.6.1. ZASTUPITELNOST SOUSLOVÍ JEDNOSLOVNÝM POJMENOVÁNÍM

V kontextovém užití je možno určovací člen sousloví vynechat a užít pouze člen určovaný. Slovo s obecným významem zastupuje pak sousloví s významem specializovaným: místo *osobní auto* lze užít pouze *auto*, místo *plnicí pero pero*, místo *jednotné zemědělské družstvo* pouze *družstvo*.

Zastupitelnost sousloví jednoslovným pojmenováním je průkazným znakem jednoty jeho pojmenovávací funkce. Jiným důkazem je obdobný překlad do cizího jazyka: tam, kde má čeština sousloví, může být v jiném jazyce pojmenování jednoslovné a obráceně: *nákladní auto – gruzovik (rus.), příčná ulice – pereulok (rus.), parní stroj – Dampfmaschine (něm.); zbláznit se – sojiti s uma (rus.), vdát se – vyjiti замуž (rus.), železnice – železnaja doroga (rus.).*

Přednost sdruženého pojmenování je v jasné motivaci, v zřetelné specifčnosti a diferenciaci: *vzestupný klíč, jednoúrovňový program, grafický znak, logický součin, absolutní chyba*. Jejich nevýhodou je to, že se jen výjimečně stanou základem pro další tvoření, jako je tomu v případě *vysoká škola – vysokoškolský – vysokoškolák*. Poměrná délka vyjádření se v jazykovém projevu jeví jako nepohodlná. Jednoslovná pojmenování mají výhodu ve své

krátkosti a operativnosti i v možnosti být základem pro další tvoření: srov. *zaměstnanec železnic – železničář / železničářský / železničárka.*

[Hauser 1980: 159-160]

11.1.6.2. NÁHRADA SOUSLOVÍ ODVOZENINOU V BĚŽNĚ MLUVENÉM JAZYCE

V pojmenovávacím procesu vznikají stále nová sdružená pojmenování, protože jejich tvoření je velmi snadné. V komunikačním procesu se však také prosazuje snaha nahradit je pojmenováním jednoslovným. Dochází tak k univerbizaci: *železná dráha – železnice, český jazyk – čeština*. Univerbizace se silně prosazuje v běžně mluveném jazyce, ve slangu a v hovorovém stylu spisovného jazyka. Projevuje se náhradou sousloví odvozeninou: *lanová dráha – lanovka, prachový sníh – prašan, brzdit pluhem – plužit, závodník na dráze – dráhař, kontrolní svítilna – kontrolka*; složeninou: *měřič rychlosti – rychloměr, kresba perem – perokresba*; zkratkami: *práce a mzdy – pam, jednotné zemědělské družstvo – JZD.*

[Hauser 1980: 160]

11.2. POJMENOVÁNÍ FRAZEOLOGICKÁ

Pojmenování frazeologická neboli **frazeologismy** jsou víceslovná pojmenování ustálená s přeneseným (obrazným) významem. Ustálenost je základní podmínkou frazeologismů a projevuje se nezaměnitelností jejich slovního obsazení. Význam frazeologismů nelze vyvodit z dílčích významů jeho složek. Slova v něm ztrácejí svůj původní význam a nabývají významu vázaného na frazeologismus. Touto individuální platností se frazeologický význam liší od významu přeneseného, který není kontextově úzce omezen.

V literatuře není pojetí frazeologismů jednotné. V úzkém pohledu se za frazeologismus považuje jen spojení s celkovým obrazným významem, např. *tvrdý oříšek, chytat lelky*. Široké pojetí zařazuje k frazeologii všechna víceslovná pojmenování, tedy i sousloví, dokonce i slovesné vazby a ovšem též frazeologismy větné, jako jsou úsloví, přísloví, pořekadla, aforismy, okřídlená slova.

Souhrn frazeologismů tvoří **frazeologii**. Někdy se tímto termínem označuje i oddíl lexikologie, který se frazeologismy obírá.

[Hauser 1980: 160-161]

11.3. TŘÍDĚNÍ FRAZEOLIGISMŮ

[P. Hauser třídí frazeologismy z různých hledisek, při tom vynikne jejich povaha a funkce. - A.I.]

11.3.1. Třídění podle rozsahu frazeologizace

[Podle rozsahu frazeologizace P. Hauser rozlišuje pojmenování s jedním frazeologizovaným členem (*vlčí mak*) a pojmenování celkově frazeologizovaná (*bílá vrána*). - A.I.]

11.3.1.1. POJMENOVÁNÍ S JEDNÍM FRAZEOLOGIZOVANÝM ČLEMEM

[V pojmenování *vlčí mak*] frazeologizovaným členem je určující adjektivum *vlčí*. Má jiný význam než ve spojeních *vlčí kožešina*, *vlčí zuby*, v nichž vyznačuje příslušnost ke slovu *vlk*. Ve frazeologismů znamená divoký, nešťovaný.

Neterminologické jednotky mají příznak osobitého vyjádření: *krátký rozum*, *železné zdraví*, *slepý pasažér*, *děravá paměť*, *zlatá mládež*, *koňská dávka*. Termíny přísluší různým oborům: *černý kašel*, *černé neštovice*, *slepé střevo*, *mléčné zuby*, *těžká voda*.

Přechod mezi frazeologickými a nefrazeologickými spojeními tvoří pojmenování, kde je odlišný význam adjektiva dán antonymním protějškem: *lehká – těžká atletika*, *lehký – těžký průmysl*, *bílá – černá káva*, *vysoký – nízký tlak*.

Některé frazeologismy tohoto typu jsou vlastními názvy: *Rudé moře*, *Černé moře*, *Tichý oceán*.

[Hauser 1980: 161]

11.3.1.2. POJMENOVÁNÍ CELKOVĚ FRAZEOLOGIZOVANÁ

Celistvost významu se projevuje v tom, že je možno uvést k nim jednoslovné ekvivalenty: *ukázat paty – utéci*, *bílá vrána – výjimka*. Jako celek se chápou i při překládání do cizího jazyka. Motivace těchto frazeologismů nebývá většinou živá a mluvčí ji obvykle vůbec nezná. Neterminologická spojení jsou často expresivní: *pěkný ptáček*, *mořský vlk*, *modrá krev*, *husí kůže*, *kuří oko*, *berná mince*, *tvrdý oříšek*. Jako termíny se nalézají v botanice: *penízek rolní*, *pastmi tobolka*, *zlatý déšť*, *vrání oko*, *kozí brada*, *ucho Jidášovo*, *vlčí mor* a v zoologii: *páví oko*, *hadí hlava*; v astronomii: *Mléčná dráha*, *Velký vůz*.

[Hauser 1980: 161]

11.3.1.3. VINOGRADOVOVO TŘÍDĚNÍ FRAZEOLOGISMŮ A ČESKÁ TRADICE

Významová uvolněnost nebo naopak sevřenost členů frazeologismů je základem často citovaného třídění akad. V.V. Vinogradova na **frazeologická spojení, frazeologické celky a frazeologické srostlice**. S jistými výhradami by frazeologická spojení tvořila v našem pojetí sousloví, frazeologické celky pojmenování s jedním frazeologizovaným členem a frazeologické srostlice pojmenování celkově frazeologizovaná.

[Hauser 1980: 161]

11.3.1.4. IDIOMY

Od frazeologismů celkových se někdy oddělují tzv. **idiomy**. Někdy se za ně považují frazeologické jednotky typické pro určitý jazyk a do jiného jazyka nepřeložitelné. To je ovšem dělitko značně široké a nepřilíží průkazně. Oprávněnější je považovat za idiomy frazeologismy s reliktními tvary a slovy, která se mimo frazeologismus ve slovní zásobě nevyskytují, např. *na bíle dni, z čista jasna; ani vidu, ani slechu, na holičkách, ani zbla, honit bycha, na jedno brdo, mít něco za lubem, vzít pochopa*.

[Hauser 1980: 161-162]

11.3.2. Třídění podle slovnědruhových kritérií

Slovnědruhové příslušnosti se při klasifikaci užívá dvojím způsobem: [Frazeologismy se třídí podle slovnědruhové příslušnosti určovaného slova nebo podle slovnědruhové platnosti jednoslovného ekvivalentu. – A.I.].

[Hauser 1980: 162]

11.3.2.1. SLOVNĚDRHOVÁ PŘÍSLUŠNOST KLÍČOVÉHO SLOVA

Za klíčové slovo se považuje slovo určované. Podle toho jsou frazeologické jednotky:

substantivní: *psi víno, Achillova pata, kočičí stříbro*

adjektivní: *zelený jako sedma, mazaný všemi mastmi, páte kolo u vozu, tichý jako pěna, chudý jako kostelní myš*

slovesné: *dělat cavyky, vzít nohy na ramena, hrát komedii*

Slovesné frazeologismy se označují názvem **rčení** nebo **úsloví**. Jsou velmi hojné a pro jazykovou komunikaci mají velký význam.

[Hauser 1980: 162]

11.3.2.2. SLOVNĚDRUHOVÁ PLATNOST EKVIVALENTU

Frazeologismy se třídí podle smyslu, např. *krev a mléko = zdravý, zatnout zuby = mlčet*. Podle toho jsou frazeologismy:

substantivní: *úhelný kámen, čínská zeď, jablko sváru*

adjektivní: *najedno brdo, samý sval, každý pes jiná ves, ani ryba, ani rak, v letech, při síle, pod psa*

slovesné: *lovit v kalných vodách, jít na ruku, dostat se do úzkých, pustit k vodě, držet nad vodou*

přísluvečné: *do morku kostí, z bláta do louže, z deště pod okap, prost jak uhod, na každém kroku, z jedné vody na čisto*

předložkové: *ve světle, na poli, po linii*

částicové: *na neštěstí, na žalost*

citoslovečné: *čert to vem*

[Hauser 1980: 162]

11.3.3. Strukturní třídění

Strukturní třídění vychází z jazykových typů částí frazeologismu:

Nejmenší frazeologickou jednotku tvoří předložkové pády jmen. Jejich význam je ovšem jiný než význam paradigmatický, srov. *v kostce = uvnitř kostky, návod v kostce (= stručný, frazeol.)*. Takovými frazeologismy jsou: *vzhůru nohama, od oka, bez obalu, mimo pochybnost*.

Poměrně hojně jsou frazeologismy přirovnávací. Přirovnání se připojují hned k podstatnému jménu: *kluk jako buk, ruce jako lopaty, den jako ze zlata*, k přídavnému jménu: *červený jako rak, dlouhý jak Lovosice, bledý jak stěna, ostrý jako břitva, chudý jak kostelní myš, hluchý jako poleno*; ke slovesu: *lže, jako když tiskne, spí jako dudek, mlčí jako hrob, sedí jako buchta, mluví jako kniha*. Ve všech případech jde o přirovnání frazeologická, ustálená, s přeneseným významem, nikoli o přirovnání aktuální, volná.

Částí frazeologismu jsou vázány syntaktickými vztahy. Podle nich a větné platností určujícího členu rozlišujeme frazeologismy:

a) koordinační: *krev a mléko, zuby nehty, v pátek i ve svátek, za hory a doly, hej počkej*

b) determinační:

přívlastkové: *krokodýlí slzy, krkavčí otec, prašivá ovce, pekelný stroj*

předmětné: *přijít o krk, prolomit ledy, malovat čerta na zeď*

přísluvečné: *píchat do vosího hnízda, obrátit na ruby, táhnout za jeden provaz*

Zvláštním případem jsou frazeologismy větné, které mají formu věty, ale povahu pojmenování. Jsou ekvivalentní slovu nebo slovnímu spojení: *oči mu lezou z důlků = diví se*; podobně: *hoří mu půda pod nohama, teče mu do bot, je ruka v rukávě, jazyk se mu plete*.

[Hauser 1980: 162-163]

11.3.4. Třídění podle příznaků citových

Podle příznaků citových jsou frazeologismy dílem neutrální: *přidat do kroku, krok za krokem, bílá vrána, mořská nemoc*, větším dílem expresivní: *házet flintu do žita, poradit se s Vaňkem*. Mívají také ráz eufemistický: *odejít na věčnost, rozloučit se se životem* i dysfemistický: *mlít pantem* (mluvit), *být pod drnem* (zemřít).

[Hauser 1980: 163]

11.3.5. Třídění podle příznaků stylistických

Stylisticky jsou některé frazeologismy neutrální: *husí kůže, jde to k duhu, tvrdý oříšek*. Většinou jsou však příznakové, a to hovorové: *koukat jak výr, nestát za babku, dát na frak*, knižní: *střiči jako zřítelnici oka, obrátit v prach a popel, chytit za srdce*. Jsou též frazeologismy publicistické: *dát prostor, dát zelenou, poprat se s problémem*.

[Hauser 1980: 163]

11.3.6. Třídění podle původu

Podle původu jsou frazeologismy domácí a cizí.

Domácí mívají kořeny lidové, a to nářeční nebo slangové: *mít hlavu v pejr-u, mít hubu napříč, nestát za starou bačkoru, chodit s keserem pro vodu, mít pod čepicí, sušit hubu*. Slangové jsou: *dávat majzla / bacha, hodit kostrou, zahrnout kramle, vzít roha, dát si lehára*.

Cizí frazeologismy čerpají z různých zdrojů:

z antické mytologie a historie: *jablko sváru, Achillova pata, Augiášův chlév, Buridanův osel, Prokrustovo lože, Tantalova muka, sisyfovská práce, Damoklův meč, Ariadnino klubko, gordický uzel, překročit Rubikon, nosit sovy do Athén*

z bible: *kalich hořkosti, solný sloup, zlaté tele, marnotratný syn, babylónská věž, šalamounský rozsudek, zakázané ovoce, tříška v oku, číst levity, hodit kamenem*

[Hauser 1980: 163]

11.4. SYNONYMATA FRAZEOLOGICKÝCH JEDNOTEK

Uvedli jsme, že frazeologismy jsou ekvivalentní s výrazy nefrazeologickými souslovnými a jednoslovnými. Jsou však také synonymní vzájemně s jinými frazeologismy:

utéci – ukázat paty – vzít do zaječích – poradit se s Vaňkem – vzít nohy na ramena – prásknout do bot – ukázat záda; chytrý – mazaný všemi mastmi – mít Filipa – mít pod čepicí – za ušima – hlavu na pravém místě – jíst vtipnou

kaši – být od lesa – být podšitý liškou – mít všech pět pohromadě; spát – být v limbu – jít do Hajan – jít do kanafasu.

[Hauser 1980: 163-164]

11.5. USTÁLENÉ VĚTNÉ OBRATY

Slovesné a větné frazeologismy se sblíží s jinými ustálenými větnými obraty, které však nemají pojmenovávací funkci. Pro vzájemnou blízkost si vytkneme jejich specifické rysy a užití.

[Hauser 1980: 164]

11.5.1. Rčení

Rčení neboli **úsloví** jsou frazeologismy, jejichž klíčovým slovem je sloveso. Jako jiné frazeologismy jsou lexikálními jednotkami. Jsou použitelné v různé formě klíčového slovesa, mohou se tedy uvádět i ve slovníkové podobě infinitivní: *mluvit do větru, dělat z komára velblouda, nepřeložit stéblo křížem, vzít vítr z plachet, mít vysoko do žlabu* apod. Některá rčení mají ustálenou podobu větnou, v infinitivní podobě neexistují: *teče mu voda do bot, jde to jako na drátkách, uhodila kosa na kámen*. Rčení se však vždy začleňuje do projevu a podle kontextu se mluvnicky mění:

<i>šlo to</i>		<i>jako na drátkách</i>
<i>půjde to</i>		
<i>šlo by to</i>		
<i>ať to jde</i>		

[Hauser 1980: 164]

11.5.2. Pořekadla

Pořekadla se od rčení liší tím, že mají stálou neměnnou podobu. hranice mezi větnými rčeními a pořekadly nejsou však výrazné. Pořekadla jsou průpovídkami situačními nebo charakterizujícími osoby. Mívají často veršovou podobu: *My o vlku a vlk za humny. Dočkej času, jako husa klasu. My o koze, on o voze. Ruka ruku myje. Až naprší a bude sucho. Já nic, já muzikant. Jak k dílu, tak k jídlu. I mistr tesař se utne. Není dýmu bez ohně.*

[Hauser 1980: 164]

11.5.3. Přísloví

Přísloví jsou krátké průpovědi s mravním, etickým naučením. Mají smysl samy v sobě a nepotřebují kontext. Obsah přísloví platí za všech okolností, proto je slovesný tvar v příslovích atemporální: *Kdo šetří, má za tři. Bez práce nejsou koláče. Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlépe. Lež má krátké nohy, daleko nedorazí. Jaký pán, takový krám. Podej čertu prst, chce*

celou ruku. Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá. Všude dobře, doma nejlépe.

[Hauser 1980: 164]

11.5.4. Pranostiky

Od přísloví se odlišují **pranostiky** podávající zkušenosti o přírodních jevech, obvykle o počasí: *Na Nový rok o slepičí krok. Lucie noci upije, ale dne nepřidá. Na svatého Řehoře, šelma sedlák neoře. Svatý Matěj ledy láme. Medardova kápě čtyřicet dní kape. Zelené vánoce, bílé velikonoce.*

Rozdíl mezi uvedenými útvary nespočívá jen v obsahu a formě, ale také v kontextovém zapojení. Rčení se plně přizpůsobuje textu mluvnicky: Rozčiloval se zbytečně, *protože šlápl vedle*. Sedlák hned *spustil bandurskou*. Pořekadla a přísloví se v textu objevují jako citáty, stále ve stejné podobě: Je to takový *mouchy snězte si mě*. Účetní byl *kam vítr, tam plášt'*. Uvědomil si pozdě, že *dvěma pánům nelze sloužiti*. Pořekadla jsou těsně vázána užitím na situaci, kdežto přísloví má platnost na kontextu nezávislou. Užívá se ho jen jako analogie, jako vystižení podobné situace.

[Hauser 1980: 164-165]

11.5.5. Okřídlená slova

Ustálenými formulemi jsou také okřídlená nebo živá slova. Jsou to sentence historických osob, spisovatelů nebo literárních postav, které se váží k určité konkrétní situaci. Využívá se jich v doslovné citaci, často v původním jazyce v situacích podobných nebo původní situaci něčím připomínajících.

V původním jazyce se uvádějí výroky: *Heureka!* (Našel jsem.) *Alea iacta est.* (Kostky jsou vrženy.) *Hannibal ante portas!* (Hannibal před branami.) *Vae victis!* (Běda poraženým!) *Veni, vidi, vici.* (Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem.) *L'état c'est moi.* (Stát jsem já.)

V překladu se citují: *A přece se točí! Neruš mých kruhů! Být či nebýt?*

[Hauser 1980: 165]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda se v pojmenovávacím procesu se vedle základních jednotek jednoslovných uplatňují i pojmenování víceslovná?
2. Čemu říkáme pojmenování sdružená?
3. Co je společného u volných spojení a sousloví?
4. Čím se sousloví liší od volných spojení?
5. Jak třídíme sousloví podle počtu plnovýznamových slov?
6. Podle kterých dalších kritérií můžeme třídit sousloví?
7. Zda může být sousloví v synonymním vztahu se slovem?

8. Zda mohou být slovo a sousloví podle slohových příznaků rovnocenná nebo mohou být stylově různá?
9. Zda jsou takové synonymní dvojice uzuální?
10. Zda je možno v kontextovém užití vynechat určovací člen sousloví?
11. V čem je přednost sdruženého pojmenování?
12. V čem je nevýhoda sdruženého pojmenování?
13. Kde se prosazuje univerbizace?
14. Čím jsou nahrazována sousloví v běžně mluveném jazyce, ve slangu a v hovorovém stylu spisovného jazyka?
15. Čemu říkáme frazeologismy?
16. Proč význam frazeologismů nelze vyvodit z dílčích významů jeho složek?
17. Zda je v literatuře pojetí frazeologismů jednotné?
18. Co se považuje za frazeologismus v úzkém pohledu?
19. Co zařazuje k frazeologii široké pojetí frazeologismu?
20. Čemu říkáme frazeologie?
21. Jak P. Hauser třídí frazeologismy podle rozsahu frazeologizace?
22. Čím se liší pojmenování s jedním frazeologizovaným členem od volných spojení?
23. Zda je hranice mezi frazeologickými a nefrazeologickými spojeními ostrá?
24. V čem se projevuje celistvost významu pojmenování celkově frazeologizovaných?
25. Jaký je vztah mezi Vinogradovovým tříděním frazeologismů a českou tradicí?
26. Čemu říkáme idiomy?
27. Co považuje za idiomy P. Hauser?
28. Jak můžeme třídít frazeologismy podle slovnědruhových kritérií?
29. Jakých dalších kritérií se užívá pro třídění frazeologismů?
30. Kterými dalšími druhy ustálených obrátů se zabývá frazeologie?
31. Čemu říkáme rčení?
32. Zda všechna rčení mohou mít infinitivní podobu?
33. Čím se pořekadla liší od rčení?
34. Zda jsou hranice mezi větnými rčeními a pořekadly ostré?
35. Čemu říkáme přísloví?
36. Čím se od přísloví odlišují pranostiky?
37. Čemu říkáme okřídlená slova?
38. Která okřídlená slova se uvádějí v původním jazyce?
39. Která okřídlená slova se uvádějí v překladu?

KLÍČE

1. Zda se v pojmenovávacím procesu se vedle základních jednotek jednoslovných uplatňují i pojmenování víceslovná?
Ano. V pojmenovávacím procesu se vedle základních jednotek jednoslovných uplatňují i pojmenování víceslovná. Podle významu a vázanosti členu rozlišujeme pojmenování sdružená a frazeologická.
2. Čemu říkáme pojmenování sdružená?
Sdružená pojmenování neboli sousloví jsou ustálená spojení slov s jednotným významem, například *jízdní kolo*, *základní úhel předstihu*.
3. Co je společného u volných spojení a sousloví?
Volná spojení i sousloví mají stejnou syntaktickou strukturu a obojí jsou syntakticky členitelná.
4. Čím se sousloví liší od volných spojení?
Sousloví se odlišuje ustáleností projevující se i nezaměnitelností jednotlivých členů synonymy, jednotným významem a pojmenovávací funkcí.
5. Jak třídíme sousloví podle počtu plnovýznamových slov?
Podle počtu plnovýznamových slov jsou sousloví dvouslovná (*ozubená dráha*) a víceslovná (*základní úhel předstihu*).
6. Podle kterých dalších kritérií můžeme třídit sousloví?
Sdružená pojmenování pak třídíme podle slovnědruhové povahy určovaného členu, dále podle skladební funkce určujícího členu a podle jeho povahy.
7. Zda může být sousloví v synonymním vztahu se slovem?
Ano. Sdružené pojmenování je lexikální jednotkou jako slovo. Jejich vzájemný vztah se projevuje zřetelně tam, kde obě jednotky existují vedle sebe jako synonymy.
8. Zda mohou být slovo a sousloví podle slohových příznaků rovnocenná nebo mohou být stylově různá?
Ano. Podle slohových příznaků mohou být obě pojmenování rovnocenná (*jazyk český – čeština*) nebo stylově různá (*továrna na automobily – automobilka*).
9. Zda jsou takové synonymní dvojice uzuální?
Ne. Vcelku jsou však takové synonymní dvojice řídké. Obvykle sousloví jednoslovný protějšek ve spisovném jazyce nemají: *nákladní vlak*, *parní stroj*, *jednočlenná věta*, *krátké vlny*, *psací stroj*.
10. Zda je možno v kontextovém užití vynechat určovací člen sousloví vynechat a užít

- vací člen sousloví? pouze člen určovaný. Slovo s obecným významem zastupuje pak sousloví s významem specializovaným: místo *osobní auto* lze užít pouze *auto*, místo *jednotné zemědělské družstvo* pouze *družstvo*.
11. V čem je přednost sdruženého pojmenování? Přednost sdruženého pojmenování je v jasné motivaci, v zřetelné specifičnosti a diferenciaci: *grafický znak*, *logický součin*, *absolutní chyba*.
12. V čem je nevýhoda sdruženého pojmenování? Nevýhodou sdružených pojmenování je to, že se jen výjimečně stanou základem pro další tvoření, jako je tomu v případě *vysoká škola – vysokoškolský – vysokoškolák*. Poměrná délka vyjádření se v jazykovém projevu jeví jako nepohodlná.
13. Kde se prosazuje univerbizace? Univerbizace se silně prosazuje v běžně mluveném jazyce, ve slangu a v hovorovém stylu spisovného jazyka.
14. Čím jsou nahrazována sousloví v běžně mluveném jazyce, ve slangu a v hovorovém stylu spisovného jazyka? V běžně mluveném jazyce, ve slangu a v hovorovém stylu spisovného jazyka sousloví jsou nahrazována odvozeninami (*lanová dráha – lanovka*, *kontrolní svítidla – kontrolka*), složeninami (*měřič rychlosti – rychloměr*), zkratkami (*jednotné zemědělské družstvo – JZD*).
15. Čemu říkáme frazeologismy? Pojmenování frazeologická neboli frazeologismy jsou víceslovná pojmenování ustálená s obrazným významem. Základní podmínkou frazeologismů je ustálenost, která se projevuje nezaměnitelností jejich slovního obsazení.
16. Proč význam frazeologismů nelze vyvodit z dílčích významů jeho složek? Protože slova v něm ztrácejí svůj původní význam a nabývají významu vázaného na frazeologismus. Touto individuální platností se frazeologický význam liší od významu přeneseného, který není kontextově úzce omezen.
17. Zda je v literatuře pojetí frazeologismů jednotné? Ne. V literatuře není pojetí frazeologismů jednotné.
18. Co se považuje za frazeologismus v úzkém pohledu? V úzkém pohledu se za frazeologismus považuje jen spojení s celkovým obraz-

- du?
19. Co zařazuje k frazeologii široké pojetí frazeologismu?
20. Čemu říkáme frazeologie?
21. Jak P. Hauser třídí frazeologismy podle rozsahu frazeologizace?
22. Čím se liší pojmenování s jedním frazeologizovaným členem od volných spojení?
23. Zda je hranice mezi frazeologickými a nefrazeologickými spojeními ostrá?
24. V čem se projevuje celistvost významu pojmenování celkově frazeologizovaných?
25. Jaký je vztah mezi Vinogradovovým tříděním frazeologismů a českou tradicí?
- ným významem, např. *tvrdý oříšek*, *chytat lelky*.
- Široké pojetí zařazuje k frazeologii všechna víceslovná pojmenování, tedy i sousloví, dokonce i slovesné vazby a ovšem též frazeologismy větné, jako jsou úsloví, přísloví, pořekadla, aforismy, okřídlená slova.
- Souhrn frazeologismů tvoří frazeologii. Někdy se tímto termínem označuje i oddíl lexikologie, který se frazeologismy obírá.
- Podle rozsahu frazeologizace P. Hauser rozlišuje pojmenování s jedním frazeologizovaným členem (*vlčí mak*) a pojmenování celkově frazeologizovaná (*bílá vrána*).
- Ve frazeologizmu jde o sémantický přesun. Například v pojmenování *vlčí mak* frazeologizovaným členem je určující adjektivum *vlčí*. Má jiný význam než ve spojeních *vlčí kožešina*, *vlčí zuby*, v nichž vyznačuje příslušnost ke slovu *vlk*. Ve frazeologismu znamená *divoký, nepěstovaný*.
- Ne. Přejednost mezi frazeologickými a nefrazeologickými spojeními tvoří pojmenování, kde je odlišný význam adjektiva dán antonymním protějškem: *lehká – těžká atletika*, *lehký – těžký průmysl*, *bílá – černá káva*, *vysoký – nízký tlak*.
- Celistvost významu pojmenování celkově frazeologizovaných se projevuje v tom, že je možno uvést k nim jednoslovné ekvivalenty: *ukázat paty – utéci*, *bílá vrána – výjimka*. Motivace těchto frazeologismů nebývá většinou živá a mluvčí ji obvykle vůbec nezná.
- Významová uvolněnost nebo naopak sevřenost členů frazeologismů je základem často citovaného třídění akademika V.V. Vinogradova na frazeologická

- spojení, frazeologické celky a frazeologické srostlice. S jistými výhradami by frazeologická spojení tvořila v našem pojetí sousloví, frazeologické celky pojmenování s jedním frazeologizovaným členem a frazeologické srostlice pojmenování celkově frazeologizovaná.
26. Čemu říkáme idiomy? Od frazeologismů celkových se někdy oddělují tzv. idiomy. Někdy se za ně považují frazeologické jednotky typické pro určitý jazyk a do jiného jazyka nepřeložitelné.
27. Co považuje za idiomy P. Hauser? Podle P. Hausera, oprávněnější je považovat za idiomy frazeologismy s reliktními tvary a slovy, která se mimo frazeologismus ve slovní zásobě nevyskytují, například *na bílé dni, z čista jasna; na holičkách, honit bycha, mít něco za lubem*.
28. Jak můžeme třídit frazeologizmy podle slovnědruhových kritérií? Slovnědruhové příslušnosti se při klasifikaci užívá dvojím způsobem: [Frazeologismy se třídí podle slovnědruhové příslušnosti určovaného slova nebo podle slovnědruhové platnosti jednoslovného ekvivalentu].
29. Jakých dalších kritérií se užívá pro třídění frazeologizmů? Strukturní třídění vychází z jazykových typů částí frazeologismu, máme pak třídění podle příznaků citových, třídění podle příznaků stylistických a třídění podle původu.
30. Kterými dalšími druhy ustálených obrátů se zabývá frazeologie? Jsou to rčení, pořekadla, přísloví, prastatiky a okřídlená slova.
31. Čemu říkáme rčení? Rčení neboli úsloví jsou frazeologismy, jejichž klíčovým slovem je sloveso. Jsou použitelné v různé formě klíčového slovesa, mohou se tedy uvádět i ve slovníkové podobě infinitivní: *mluvit do větru, dělat z komára velblouda, vzít vítr z plachet* apod.
32. Zda všechna rčení mohou mít infinitivní podobu? Ne. Některá rčení mají ustálenou podobu větnou, v infinitivní podobě neexistují: *teče mu voda do bot, jde to jako na drát-*

- kách, uhodila kosa na kámen.* Rčení se však vždy začleňuje do projevu a podle kontextu se mluvnicky mění: *šlo to / půjde to / šlo by to / ať to jde jako na drátkách*
33. Čím se pořekadla liší od rčení?
Pořekadla se od rčení liší tím, že mají stálou neměnnou podobu. Pořekadla jsou průpovídkami situačními nebo charakterizujícími osoby. Mívají často veršovou podobu: *My o vlku a vlk za humny. Dočkej času, jako husa klasu. My o koze, on o voze.*
34. Zda jsou hranice mezi větými rčeními a pořekadly ostré?
Ne. Hranice mezi větými rčeními a pořekadly nejsou výrazné.
35. Čemu říkáme přísloví?
Přísloví jsou krátké průpovědi s mravním, etickým naučením. Mají smysl samy v sobě a nepotřebují kontext. Obsah přísloví platí za všech okolností, proto je slovesný tvar v příslovích atemporální: *Kdo šetrí, má za tři. Bez práce nejsou koláče. Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlépe.*
36. Čím se od přísloví odlišují pranostiky?
Od přísloví se odlišují pranostiky podávající zkušenosti o přírodních jevech, obvykle o počasí: *Na svatého Řehoře, šelma sedlák neoře. Svatý Matěj ledy láme.*
37. Čemu říkáme okřídlená slova?
Jsou to sentence historických osob, spisovatelů nebo literárních postav, které se váží k určité konkrétní situaci. Využívá se jich v doslovné citaci, často v původním jazyce v situacích podobných nebo původní situaci něčím připomínajících.
38. Která okřídlená slova se uvádějí v původním jazyce?
Jsou to například *Heuréka!* (Našel jsem), *Alea iacta est* (Kostky jsou vrženy), *Hannibal ante portas!* (Hannibal před branami), *Vae victis!* (Běda poraženým!), *Veni, vidi, vici* (Přišel jsem, uviděl jsem, zvítězil jsem) *L'état c'est moi.* (Stát jsem já).
39. Která okřídlená slova se uvádějí v překladu?
Jsou to například *A přece se točí! Neruš mých kruhů! Být či nebýt?*

12. SLOVNÍKY

12.1. VÝSTAVBA HESLA

Slovník je dosud jediným nejvšeobecnějším zachycením slovní zásoby. Obsah a způsoby podání slovní zásoby ve slovníku se řídí jeho cílem. Teorie, která se obírá sestavováním slovníků, se nazývá **lexikografie**. Jejím ústředním problémem je výstavba hesla.

[Hauser 1980: 169]

12.1.1. Označení ve slovníku

V předmluvě slovníku je vysvětleno, jak jsou v něm řazena heslová slova, které údaje heslo obsahuje a jakými indexy je označuje. Seznam excerповané literatury ukazuje, z jakých pramenů slovník čerpal.

Při vyhledávání údajů ve slovníku se musíme s těmito pokyny seznámit, povšimnout si, jakých označení slovník užívá.

Naše dva velké slovníky *Příruční slovník* a *Slovník spisovného jazyka českého* mají údaje v základě shodné.

Grafický znak * je v obou dílech u slov zřídka užívaných, † u slov zastaralých. Zkratkami se označují slova nářeční, oblastní, lidová, stylisticky příznaková slova hovorová, knižní, básnická a publicistická; odborné názvy mají zkratky oborů. SSSČ podrobněji diferencuje příznaky expresivní než PS. Z mluvnických údajů jsou ve slovnících uvedeny slovní druhy, u podstat, jmen koncovky 2. pádu a některé od paradigmatu odchylné tvary. U cizích slov je v případě potřeby uvedena v závorce výslovnost.

[Hauser 1980: 169]

12.1.2. Výklad významu

Nejdůležitější složkou heslového odstavce je výklad významu. V překladovém slovníku zastupuje tento výklad jinojazyčný ekvivalent. Hodnota slovníku je pak v adekvátnosti ekvivalentů. Ve výkladovém slovníku jednoho jazyka jsou druhy výkladu několikeré.

[Hauser 1980: 169]

12.1.2.1. VÝKLAD LOGICKÝ

Logický výklad je definicí; vyjádří se nejbližší rod (genus proximum) a určí rozlišující příznak (differentia specifica). Takový typ výkladu mají zejména odborné názvy:

křemičitan – sůl kyseliny křemičité

křišťál – čirá krystalovaná odrůda křemene

[Hauser 1980: 169]

12.1.2.2. VÝKLAD OPISNÝ

Opisný výklad připojuje rozvinutí významu paralelním vyjádřením:

květina – rostlina s pěknými květy

led – zmrzlá voda

krvinka – krevní buňka

U odborných názvů je vysvětlení podrobnější a často se v něm projevuje sklon k encyklopedičnosti:

chrostík – hmyz s chlupatými křídélky žijící u vod

kopřiva – plevelová rostlina s listy pokrytými žahavými chlupy

křišť – hřib s hnědým kloboukem a s červeně zbarveným třením, odporně hořké chuti

[Hauser 1980: 169-170]

12.1.2.3. VÝKLAD PODLE SLOVOTVORNÉ MOTIVACE

Výklad podle **slovotvorné motivace** je možný jen u slov s živou motivací. Je rozvinutím slovotvorné struktury:

hliniště – místo, kde se těží hlína

lyžař – kdo jezdí na lyžích

křesadlo – náradí ke křesání

[Hauser 1980: 170]

12.1.2.4. VÝKLAD SYNONYMEM A ANTONYMEM

Výklad **synonymem** význam naznačuje. Předpokládá, že synonymum ve výkladu je známější nežli heslové slovo. Objevuje se tam, kde by formulování výkladu bylo složité a kde synonymum k objasnění zcela postačí:

dělba – dělení, rozdělení

holota – sebranka, banda

hospoda – ob. hostinec

Ve výkladech významů přídavných jmen se často doplňují synonyma antonymy:

jasný – světlý, zářivý, zářící (op. tmavý, temný)

křivý – nerovný, ohnutý, pokroucený (op. rovný, přímý)

malý – neveliký hmotnými rozměry nebo časovým rozsahem (op. velký, veliký)

[Hauser 1980: 170]

12.1.2.5. VÝKLAD VÝZNAMU U PODSTATNÝCH A PŘÍDAVNÝCH JMEN

Jednotlivé slovní druhy mají rozdílnou výstavbu výkladu. U podstatných jmen, slov se základní funkcí pojmenovávací, se uplatňují všechny uvedené formy výkladu. U přídatných jmen je rozdíl dán jejich druhem: jakostní adjektiva mají převážně výklad opisem:

bohatý – mající velký majetek

krátký – mající na délku krátký rozměr

kyselý – mající chuť připomínající ocet
relační se rozvádějí ve smyslu slovtvorné motivace:

husí – k husa; husám vlastní, z husy pocházející, připravený

jazykový – před. jm. k jazyk

V hojnější míře se ve výkladech adjektiv uplatňují synonyma a antonyma.

[Hauser 1980: 170]

12.1.2.6. VÝKLAD VÝZNAMU U SLOVES

Jiného typu jsou výklady hesel slovesných. K předmětovým slovesům se připojuje vazba, kterou se zpřesní význam:

držeti (*co, koho; koho, co zač*) – něco uchopením mít v ruce a nepouštět

bíti (*čím, oč, nač, do čeho*) – působit nárazy, údery

U bezpředmětových sloves se význam opisuje:

běžeti – rychle jít, utíkat, spěchat

ležeti – spočívat na něčem nadél, obyčejně ve vodorovné poloze

[Hauser 1980: 170-171]

12.1.2.6. VÝKLAD VÝZNAMU U SLOV NEPLNOVÝZNAMOVÝCH

Zvláštní strukturu mají výklady neohebných slov neplnovýznamových, např. předložek.

Výklad obsahuje výčty typických spojení, v kterých je základní význam nějak modifikován. Proto jsou heslové odstavce předložek poměrně rozsáhlé. Např. výklad podstatného jména *drn* zabírá ve SSJČ 8 řádků, podstatného jména *kapr* 13 řádků, ale předložky *do* 99 řádků a předložky *k* 129 řádků.

[Hauser 1980: 171]

12.1.2. Spojování slov v jednom hesle

Spojování příbuzných slov v jednom heslovém odstavci říkáme **hnízdo-
vání**. Nevyhnou se mu ani velké slovníky. K základnímu slovu se připojují některé odvozeniny modifikační a transpoziční. K podstatným jménům se připojují zdobněliny a adjektiva od nich odvozená: *koral* – *korálek* – *korál-*

kový; k osobním jménům přídavná jména přivlastňovací, avšak pouze ta, která mají jisté zvláštnosti při tvoření: *Olga – Olžin, tetička – tetiččin*; názvy přechýlené: *dělník – dělnice, učitel – učitelka*. K přídavným jménům se připojují příslovce a názvy vlastností na *-ost*: *celý – cele – celost, drzý – drze – drzost*. Ke slovesům nenásobeným se připojují slovesa násobená: *jezditi – jezdívati, psáti – psávati*.

[Hauser 1980: 171]

12.1.3. Mluvnické údaje

Slovník uvádí u každého slova jeho slovnědruhovou příslušnost. U podstatných jmen je uvedena koncovka 2. pádu a zkratkou rod, u sloves vid (dokonavý nebo nedokonavý). Tyto údaje stačí pro určení slovnědruhové povahy substantiv a sloves, u ostatních slovních druhů je příslušnost vyznačena zkratkou, např. *příd.* = přídavné jméno, *přísl.* = příslovce, *sp.* = spojka apod. V důležitých případech připojují se k této charakteristice některé tvary, např. u slova *dítě* jsou zaznamenány všechny pádové tvary množného čísla, u slovesa *běžet* 3. osoba množného čísla a imperativ.

Za cizími slovy, jejichž výslovnost se rozchází s grafickou podobou, je v závorce připojen fonetický přepis výslovnosti příslušné odlišné části, např.: *davicembalo* (klavičem-), *diskuse* (dy-se).

[Hauser 1980: 171]

12.2. TYPY SLOVNÍKŮ

Slovníky se rozdělují podle různých hledisek do několika typů.

[Hauser 1980: 171]

12.2.1. Slovník jazykový a slovník naučný

Naučné slovníky podávají věcné poučení. Rozdíl mezi oběma typy pochopíme srovnáním hesel. V jazykovém slovníku je u hesla *Asie* uvedeno: největší z dílů světa. V naučném slovníku je pod tímž heslem rozsáhlé pojednání o rozloze, podnebí, obyvatelstvu, fauně a flóře atd. tohoto kontinentu. Slovo *stříbro* vykládá jazykový slovník jako „drahý, bělavě zbarvený lesklý kov“; naučný slovník obsahuje údaje o stříbrných rudách, jejich výskytu, vlastnostech stříbra a jeho využití. Vlastní jména zachycuje jazykový slovník jen v určitém výběru vždy s údajem, že jde o vlastní jméno osoby, zeměpisné skutečnosti atp. V naučném slovníku naopak zabírají vlastní jména, a to plná jména konkrétních osob a názvy zeměpisné, podstatnou část.

Encyklopedická díla mají dlouhou tradici. Připomeňme slavnou encyklopedii francouzských osvícenců **Diderota a d'Alemberta**, která počala vycházet v r. 1752.

České novodobé naučné slovníky vznikly v minulém století: *Riegrův slovník naučný* (1860–1874), má 11 dílů a 3 svazky doplňků, *Ottův slovník naučný* (1885–1909), 28 svazků – naše největší encyklopedie; v r. 1930 začal vycházet *Ottův slovník naučný nové doby*, nebyl však dokončen.

V současné době je nejúplnějším dílem pětidílný *Příruční slovník naučný* (1962–67), a jednodílný *Malý encyklopedický slovník* (1972). Speciálnější je *Technický slovník naučný* (1962–64), 5 dílů.

Ze světových encyklopedií uvedeme:

Bol'saja sovětskaja encyklopedija, 51 svazků; *Encyclopaedia Britannica*, *Der grosse Brockhaus*, *Grand Larousse encyclopédique*.

[Hauser 1980: 171-172]

12.2.2. Slovník výkladový a překladový

Výkladový slovník je slovníkem jednoho jazyka, překladový slovník uvádí ekvivalenty v cizím jazyce. Překladové slovníky mohou být dvojjazyčné nebo vícejazyčné. Příkladem dvojjazyčných slovníků jsou: *Velký rusko-český slovník* (1952–1962) obsahující 137 792 heslových slov; *Školní rusko-český slovník* (má okolo 30 tisíc hesel).

Zvláštním případem překladového slovníku je diferenční slovník dvou blízkých jazyků. Zachycuje jen jednotky odchylné. Příkladem takového díla je *Slovensko-český, česko-slovenský slovník rozdílných výrazů* (1963) od Jaroslava Nečase.

Vícejazyčné slovníky postihují obvykle užší nebo speciální oblasti (např. slovník kosmonautický). Jako exkluzivní případ mnohojazyčného slovníku se v literatuře uvádí práce německého učenice **Pallase** vydaná před dvěma sty lety *Linguarum Totius Orbis Vocabularia Comparativa* (Srovnávací slovník všech jazyků světa), v níž je zachyceno 200 jazyků (zdaleka ne ovšem celý svět).

[Hauser 1980: 172]

12.2.3. Slovník normativní a informativní

Výkladový slovník může být normativní nebo informativní. Normativní slovník zachycuje slovní zásobu jednoho časového období, postihuje lexikální normu. Příkladem normativních slovníků jsou oba naše velké slovníky: *Příruční slovník* obsahuje slovní zásobu od roku 1880 do roku 1957; *Slovník spisovného jazyka českého* se soustřeďuje na slovní zásobu současnou. V normativním slovníku je určen význam lexikální jednotky, vymezeno její místo ve slovní zásobě, podány typické kontexty, v kterých se jí užívá, a připojena mluvnická charakteristika. Slovník se řídí pravopisnou kodifikací platnou v době jeho vydání.

Informativní slovník zachycuje slovní zásobu v časovém průřezu. Dokládá slova z různých epoch jazykového vývoje, aby tak dokumentoval jazy-

kový vývoj v celé šíři. Nepodává lexikální systém. Takovým slovníkem je *Slovník Jungmannův*. Najdeme v něm slova doložená jen ve staročeských památkách, slova z humanistického období zároveň se slovy z autorovy současnosti, z období národního obrození.

Informativní slovník, který usiluje o podání úplné slovní zásoby, označujeme názvem **thesaurus**. V naší lexikografické literatuře máme doložen pouze pokus o *Thesaurus Linguae bohemicae* (Poklad jazyka českého) **J.A. Komenského**. Téměř hotový slovník shořel při požáru města Lesná, místa dočasného pobytu Komenského.

Informativní slovníky chtějí představit bohatství národního jazyka, ukázat jeho mohutnost a velikost. Z cizích slovníků sem patří rozsáhlý slovníkářský podnik bratří **Grimmů** *Deutsches Wörterbuch*, teprve nedávno dokončený, dvacetisvazkový anglický *Oxfordský slovník*. Sebrat slovní zásobu v úplnosti je možné jen u mrtvého jazyka. Latina je takto zachycena velkým slovníkem *Thesaurus linguae latinae*, na němž pracovalo po desítky let pět německých akademií. Staroslověnský thesaurus je shromážděn v kartotéce našeho Slovanského ústavu.

[Hauser 1980: 172-173]

12.2.4. Slovník abecední a věcný

Abecední slovník řadí slova podle formy, postupuje tedy sémaziologicky (od formy k významu), **věcný** je řadí podle významových okruhů, onomaziologicky (od významu k formě).

[Hauser 1980: 173]

12.2.4.1. ABECEDNÍ ŘAZENÍ HESEL

Abecední řazení hesel je nejobvyklejší, protože umožňuje rychlou a snadnou orientaci. Princip řazení je ovšem vnější, konvenční a nesouvisí s jazykovou povahou tříděných jednotek. Abecední postup se v různých jazycích užívajících latinky v detailech liší, odlišné pořadí je u jazyků užívajících azbuku nebo cyrilice.

[Hauser 1980: 173]

12.2.4.2. ŘAZENÍ HESEL PODLE POJMOVÝCH SKUPIN

Významový slovník (též ideografický) řadí slova do pojmových skupin. Výhodiskem je pojmová síť. Ta odráží rozvoj poznání a je také výrazem světového názoru autora. Věcné slovníky mají staletou tradici. Naše první slovníky **Klaretovy** byly věcné. Základem většiny nových slovníků je práce, kterou napsal **Peter Mark Roget**, *Thesaurus of English Words and Phrases* z r. 1852. Vycházela v mnoha vydáních po řadu let. Z tohoto slovníku je odvo-

zen francouzský *Dictionnaire idéologique* **T. Robertsona**. Z německých slovníků tohoto typu je nejznámější **F. Dornseifa** *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* z r. 1934. U nás zpracoval věcný slovník **Jiří Haller**, *Český slovník věcný a synonymický I–III*, 1969–1977, rejstřík 1986.

[Hauser 1980: 173-174]

12.2.4.3. HALLEROVO TRÍDĚNÍ

Hallerovo třídění se opírá o návrh německých filologů **R. Halliga a W. von Wartburga**. Pro ilustraci postupu věcného slovníku uvedeme jeho základní síť pro první okruh: *Vesmír, svět kolem nás*.

I Obloha a zemské ovzduší

a) Obloha a nebeská tělesa

b) Počasí. Vítr

II Země

a) Útvary a vzhled zemského povrchu

b) Vodstvo

c) Horniny a nerosty

d) Nerosty

III Rostliny

a) Život rostlin obecně

b) Stromy

c) Keřové rostliny

d) Rostliny zemědělské

e) Zeleniny

f) Rostliny pochutinové a nápojové

g) Rostliny olejné

h) Rostliny textilní

ch) Rostliny léčivé

i) Trávy

j) Jiné plané rostliny

k) Rostliny ozdobné

l) Některé rostliny cizí

IV Živočichové

a) Obecně

b) Savci

c) Ptáci

d) Ryby

e) Obojživelníci

f) Plazi

g) Měkkýši

h) Členovci

Všechny velké skupiny se dělí ještě na pododdíly.

Z povahy třídění věcných slovníků vyplývá, že se mnohoznačná slova do- stanou podle svých jednotlivých významů do různých heslových sloupců. Pro orientaci ve věcném slovníku je nezbytné, aby byl opatřen abecedním rejstří- kem. Věcné třídění má ovšem i své přednosti a hodí se např. pro sestavování slovníků dialektických a slangových i terminologických. Pojmová síť zde bývá užší a omezuje se jen na některé okruhy.

[Hauser 1980: 174-175]

12.2.4.4. OBRÁZKOVÝ SLOVNÍK JAKO ZVLÁŠTNÍ TYP VĚCNÉHO SLOVNÍKU

Zvláštním typem věcného slovníku je obrázkový slovník, místo výkladu podávající ilustraci. První takový slovník vytvořil **J.A. Komenský** a nazval jej *Orbis pictus* (Svět v obrazech). Ilustrací kombinovaných s výklady využí- vají hojně francouzské slovníky Laroussovy a německý Brockhaus.

[Hauser 1980: 175]

12.2.5. Slovník současného jazyka a slovník minulých epoch

Slovníky současného jazyka mají charakter normativní. Slovníky minu- lých období zachycují zpravidla delší časové úseky. Slovní zásobu staré češ- tiny obsáhne *Staročeský slovník*, který již vychází a který nahradí nedokon- čený dvoudílný *Slovník staročeský Jana Gebauera* (končí heslem *netbanli- vý*).

[Pracovníci Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky zpracova- valí v elektronické podobě a umožnili vyhledání přes Internet ve většině existují- cích staročeských slovníku viz <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>. – A.I.]

Názvem historický slovník bychom označili slovník, který by zachycoval historii jednotlivých slov, jejich podoby formální a změny významové. Ta- kový slovník dosud nemáme.

[Hauser 1980: 175]

12.2.6. Slovník velký, střední a malý

Podle rozsahu dělíme slovníky do tří základních kategorií:

1. Slovník **velký** je několikasvazkový a obsahuje kolem 200 tisíc hesel. Příkladem jsou oba naše slovníky PS i SSJČ.

2. Slovník **střední** bývá nejvýše třísvazkový a obsahuje kolem 100 tisíc hesel. Výkladový slovník tohoto typu pro češtinu není.

3. Slovník **malý** je jednosvazkový s rozsahem do 40 tisíc hesel. Bývá nazýván také příruční slovník. Tento typ reprezentuje starší *Slovník spisovného jazyka českého P. Váši a F. Trávníčka*. Novým slovníkem je *Slovník spisov- né češtiny* (1978), který je určen široké veřejnosti a potřebám školským.

Stručné malé slovníky bývají hlavně pro svou formu nazývány kapesní (zpravidla jsou konverzační a dvoujazyčné), zcela malé též kolibri.

[Hauser 1980: 175]

12.2.7. Slovníky speciální

12.2.7.1. SLOVNÍKY DIALEKTICKÉ

Slovník dialektický zachycuje zpravidla diferenční nářeční slovní zásobu. Samostatná díla tohoto druhu jsou např.:

F. Bartoš, *Dialektický slovník moravský* (1906)

J.F. Hruška, *Dialektický slovník chodský* (1907)

A. Lamprecht, *Slovník středoopavského nářečí* (1963)

A. Gregor, *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického* (1959)

Diferenční nářeční slovníky bývají připojeny k nářečním monografiím.

[Pracovníci Ústavu pro jazyk český Akademie věd české republiky zpracovali v elektronické podobě *Slovník nářečí českého jazyka*, viz <http://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Slovník-nareci-ceskeho-jazyka.html>

[Hauser 1980: 175-176]

12.2.7.1. SLOVNÍKY ETYMOLOGICKÉ

Slovník etymologický vysvětluje původ slov, jejich významové a formální změny a souvislosti se slovy jiných jazyků. Díla tohoto druhu jsou:

J. Holub-F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého* (1962) **V. Machek**, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968)

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.3. SLOVNÍKY MÍSTNÍCH JMEN

Slovník místních jmen podává výklad těchto jmen a dokumentuje jejich vývoj:

A. Profous, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* (1947–1960) 5 dílů.

L. Hosák-R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (1. díl 1970, 2. díl 1980).

[Z novějších publikací připomeňme *Slovník pomístních jmen v Čechách* (J. Matúšova a kol.), který vychází po svázcích v nakladatelství Academia od roku 2009 a také *Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* v elektronické podobě v Ústavu pro jazyk český, viz // <http://spjms.ujc.cas.cz/>. – A.I.]

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.4. SLOVNÍKY TERMINOLOGICKÉ

Slovník terminologický shromažďuje terminologii určitého oboru. Bývá výkladový i překladový. Pro jazykovědu jsou důležité slovníky lingvistických termínů. V češtině takovou práci nemáme. Vyšel však již *Slovník slovenské lingvistické terminologie* (1. díl 1977, 2. díl 1979). Zaznamenává znění termínů v jedenácti slovanských jazycích a také v angličtině, francouzštině a němčině.

[Z novějších publikací můžeme připomenout třeba

Lotko L. Slovník lingvistických termínů pro filology. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1999. – 114 s.]

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.5. SLOVNÍKY SYNONYMICKÉ, ANTONYMICKÉ, HOMONYMICKÉ

V naší lexikografické literatuře je zastoupen jen slovník synonym dílem **Jiřího Hallera**, *Český slovník věcný a synonymický* a prací **J. V. Bečky**, *Slovník synonym a frazeologismů* (1977).

[Už po vydání Hauserovy knihy se v několika vydáních objevil skvělý *Slovník českých synonym* od Karla Paly a Jana Všíanského – *A.I.*]

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.6. SLOVNÍKY PRAVOPISNÉ

Pravopisný slovník je obsažen v druhé části *Pravidel českého pravopisu*.

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.7. SLOVNÍKY FREKVENČNÍ

Frekvenční slovník zachycuje údaje o výskytu slov ve zkoumaném souboru textů. Dílem tohoto typu je *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* od autorů **J. Jelínka**, **J. V. Bečky** a **M. Těšitelové** (1961).

[Na základě dat Českého národního korpusu aurotský tým pod vedením Fr. Čermáka a M. Křena v roce 2004 vydal *Frekvenční slovník češtiny*, obsahující 50 000 nejběžnějších apelativ spolu s údaji o jejich frekvencích, pořadí podle těchto frekvencí a také procentuálně vyjádření typičnosti jejich užití v hlavních žánrech: beletrii, odborné literatuře a publicistice. – *A.I.*]

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.8. SLOVNÍKY RETROGRÁDNÍ

Retrográdní slovník je sestaven podle zvláštního principu: abecední pořádek slov vychází od jejich konce. Takto se k sobě dostanou slova stejného zakončení, tedy i slova odvozená stejnou příponou. Jedinou prací tohoto druhu v češtině je **E. Slavíčkové** *Retrográdní morfematický slovník češtiny* (1975).

[Hauser 1980: 176]

12.2.7.9. SLOVNÍKY CIZÍCH SLOV

[Kolektiv autorů pod vedením Věry Petráčkové a Jiřího Krause připravil v roce 1995 monumentální dvousvazkový *Akademický slovník cizích slov*, který obsahoval téměř sto tisíc významů dnes užívaných slov. Pozdější vydání z roku 1997, 1998, 2000, 2001 byly v jednom svazku. V roce 2005 se objevila doplněna o dva tisíce slov a významu verze pod názvem *Nový akademický slovník cizích slov*, která pak byla také v rocích 2006 a 2011 přetištěna. Z dílčích publikací připomeňme třeba *Slovník amerikanismů* (1982) *J. Peprníka. - A.I.*]

12.2.7.10. SLOVNÍKY FRAZEOLOGICKÉ

[Především máme připomenout pětidílný *Slovník české frazeologie a idiomatiky* pod redakcí *Fr. Čermáka, J. Hronka, J. Machače et al.*, který byl vydán v nakladatelství Leda. První tři díla, které byli vytištěny dříve v nakladatelství Academia v roce respektive 1983, v roce 1988 a v roce 1994, byly pro nové vydání přepracovány na základě korpusových dat]

12.2.7.11. DALŠÍ SLOVNÍKY SHRNUJÍCÍ OMEZENOU SLOVNÍ ZÁSObU

[Mezi podobné slovníky můžeme zařadit třeba:

Doležal A. Zakázaná slova aneb (ne)pikantní jazykověda. – Praha: Grada Publishing, 2004. – 200 s.

Fidler J. Sokolovo 1943. Malý encyklopedický slovník. – Praha: Naše vojsko, 2004. – 118 s.

Hugo J. Slovník nespisovné češtiny. 2. vyd. – Praha: Maxdorf, 2006. – 460 s.

Just V. Velký slovník floskulí. – Praha: Leda, 2009. – 360 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů / *O. Martincová, V. Mejstřík, A. Rangelová, V. Holubová, Z. Opavská, Z. Tichá, I. Tintěrová, M. Voborská, V. Schniedtová.* – Praha: Academia, 1998. – 360 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 / O. Martincová, V. Mejstřík, L. Janovec, J. Mravinacová, Z. Opavská, A. Rangelová, J. Světlá, P. Šmídová, Z. Tichá, I. Tintěrová. – Praha: Academia, 2004. – 568 s.

Suk J. Několik slangových slovníků. – Praha: Inverze, 1993. – 138 s.

Ouředník P. Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny 1945-1989. – Praha: Paseka, 2005. – 504 s.]

12.3. ČESKÉ SLOVNÍKÁŘSTVÍ

Nejstarším slovníkářským podnikem českým jsou rostlináře, slovníčky názvů rostlin a mammotrekty, výklady jednotlivých slov biblických.

[Hauser 1980: 176]

12.3.1. Bartoloměj z Chlumce zvaný Klaret

Nejcennější je však rozsáhlé dílo **Bartoloměje z Chlumce**, zvaného **Klaret**, mistra pražské univerzity, osobního lékaře arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Shrnuje obsáhlou slovní zásobu latinskou a překládá ji česky, aby usnadnil studentům studium latinské odborné literatury té doby. Ve slovnících se střídají latinská slova s českými překlady sestavená do hexametru:

Die fóre *wiatr* ventus, sed *žível* sit elementum;

aer sit *povětríe*, flatus *dutie*, *pára* vapor,

spiramen *dýchánie*, cometa sit tibi *zázrak*...

Vznik slovníků spadá do prvních desetiletí druhé poloviny 14. století (kolem r. 1360). Nejrozsáhlejší z nich je *Glossarius* (Glosář) obsahující asi 7000 slov, menší je *Bohemarius* (Bohemář). Pro jazykovědu je cenný *Vocabularius* (Vokabulář gramatický), v němž jsou podány jazykovědné termíny, které asi Klaret z větší části sám utvořil: *slovočtena* – gramatika, *čtena* – písmeno, *hlasa* – samohláska, *zvučna* – souhláska, *sřek* – slabika, *mnohohlas* – synonymum, *rovnohlas* – homonymum atp.

[Hauser 1980: 176-177]

12.3.2. Slovníky období humanistického

Rozmach slovníkářské práce nastává v období humanistickém. Přední český humanista **Zikmund Hrubý z Jelení**, působící v Basileji, vydal srovnávací slovník německo-latinsko-řecko-český *Lexicon symphonum* (1537). Ze století 16. je dochována celá řada slovníků. Patří k nim **Tomáše Rešelia** *Dictionarium latino-bohemicum, bohemico-latinum* (1561), zejména pak nejvýznamnější díla této doby, slovníky **Daniela Adama z Veleslavína**: věcně uspořádaný *Nomenclator* a abecední *Silva quadrilinguis* (Les čtyřjazyčný). Slovníky byly česko-latinsko-řecko-německé. Z obou děl čerpal do svého slovníku **J. Jungmann**; slova převzatá z *Nomenclatoru* jsou tu označena *Wn*, ze *Silvy Wq*. Rozsah každého z obou slovníků je asi 12 tisíc slov.

Dobovou zálibu ve vícejazyčných slovnících reprezentuje sedmi-jazyčný slovník **Petra Lodereckra**. Ve stejné době jako Veleslavín vydává **Matouš Benešovsky Philonomus** první pokus o český slovník etymologický a srovnávací: *Knížka slov českých, odkud svůj počátek mají* (1587). Slovníkové povahy je také sbírka českých přísloví **Jakuba Srnce z Varvažova**, *Dicteria seu proverbii bohemiae*.

Pokračováním humanistických lexikografických prací je i dílo **J. A. Komenského**. Připravený velký slovník *Thesaurus linguae bohemicae* byl zničen při požáru Lesná v r. 1656. Nezachovala se ani část materiálu, ani plán slovníku. Slovníkovým dílem Komenského je učebnice *Janua linguarum reserata* (Brána jazyků otevřená), obsahující 8 tisíc latinských slov rozříděných podle věcných souvislostí. Komenskému patří také primát v sestavení slovníku nového typu *Orbis pictus* (Svět v obrazech).

[Hauser 1980: 177]

12.3.3. Slovníky pobělohorské doby

Slovníky pobělohorské doby se vyznačují neústrojnými neologismy, tvořenými pod vlivem tehdejšího purismu. Příznačným dokladem tohoto úsilí je *Slovář český, to jest slova česká, jako od latinářův, tak i od Němcův vypůjčená, zase napravená a v vlastní českou řeč obrácená, k užívání milovníkům české řeči* (1716). O sepsání velkého slovníku se pokusil **Václav Jan Rosa**. Nazval jej stejně jako Komenský *Thesaurus linguae bohemicae*. Existuje domněnka, že Rosa využil ve slovníku i nějaký materiál Komenského. Česko-německý slovník vytištěn nebyl, zachoval se v rukopise a jeho čtyři svazky jsou uloženy v knihovně Národního muzea. Slovník cituje hojně J. Jungmann.

Několika vydání se dočkal purismem a novotařením poznamenaný česko-latinsko-německý slovník **Kašpara Vusína**, *Dictionarium von drei Sprachen*.

[Hauser 1980: 177-178]

12.3.4. Slovníky v době národního obrození

Nový rozvoj slovníkářství nastává v době národního obrození. Zahajuje jej práce **Karla Ignáce Tháma** *Neues ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches Nationallexikon* (1788). Thám vydal ještě další slovníky, ve všech však pokračuje v starém purismu a novotaření. Pečlivější je Františka Tomsy *Vollständiges Wörterbuch der böhmischen, deutschen und lateinischen Sprache* (1791) (Úplný slovník českého, německého a latinského jazyka), v dalším vydání jen česko-německý.

Metodou zpracování a přesností významových výkladů vyniká nad tyto práce dvoudílný německo-český slovník **Josefa Dobrovského**, *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (1. díl 1802, 2. zpracovaný **A. J. Puchmajerem** a

V. Hankou r. 1821). Měl sloužit vzdělavcům, jejichž vyjadřovacím jazykem byla němčina.

Vrcholem lexikografie obrozenské je pětidílný Slovník česko-německý **Josefa Jungmanna**, vycházející v letech 1835–39. Je to slovník informativní, zachycující slovní zásobu češtiny od nejstarších dob po autorovu současnost. Tento cíl, podat zevrubně slovní zásobu češtiny, a kritická metoda při výběru i pečlivá citace dokladů, odlišuje Jungmannovu práci od všech předchozích. Slovníkem dovršil Jungmann epochu národního obrození a položil základ pro další rozvoj české slovní zásoby.

V polovině minulého století vyšla řada slovníků s praktickým zaměřením, jako je např. **Josefa Franty Šumavského** Úplný německo-český slovník.

Nové přepracování Jungmannova Slovníku je základem práce **Františka Štěpána Kotta**, Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický. Autor slovník stále rozšiřoval a připojoval další doklady, takže se rozrostl na 10 dílů. Protože v doplňcích začínal slova řadit vždy znovu podle abecedy, je slovník značně nepřehledný a vyhledávání slov v devíti abecedách zdlouhavé. Slovník byl dokončen r. 1906.

[Hauser 1980: 178]

12.3.5. Příruční slovník jazyka českého

Potřeba nového slovníku, který by nebyl již dvojjazyčný, ale výkladový, pouze český a zahrnoval by současnou slovní zásobu, vedla k založení našeho největšího slovníkářského podniku. Roku 1911 byla zřízena zvláštní kancelář slovníku, již byla svěřena organizace práce. Byl sestaven plán excerpce a získána řada externích spolupracovníků. Podle původního záměru byly shromažďovány doklady z děl české literatury od r. 1770. Některá díla byla excerpována úplně, např. B. Němcové Babička, jiná výběrem. V třicátých letech bylo rozhodnuto vydat slovník soudobého jazyka opírající se o doklady od r. 1880. Tak měla být shrnuta slovní zásoba zhruba padesáti let, tj. doba jedné generace. Hraniční rok 1880 byl vybrán i proto, aby mohli být do slovníku zahrnuti spisovatelé starší, jako Jan Neruda, lumírovci, ruchovci a nastupující generace let devadesátých. Ze spisovatelů starší epochy byli zařazeni jenom klasikové, jako B. Němcová, K. Havlíček, K. J. Erben, F. Palacký aj. První sešit slovníku vyšel v r. 1935, sto let po Slovníku Jungmannově. Původně se počítalo se slovníkem středním, asi třísvazkovým, proto mu byl dán název Příruční slovník jazyka českého. Práce se však postupně rozrůstala. Po válce bylo pokračování slovníku svěřeno nově vzniklému Ústavu pro jazyk český, v němž byl slovník r. 1957 dokončen. Celý slovník má 9 dílů v 10 svazcích a obsahuje asi 250 000 hesel. Autorský kolektiv slovníku byl po dokončení vyznamenán státní cenou K. Gottwalda.

[Hauser 1980: 178-179]

12.3.6. Slovník spisovného jazyka českého

Po skončení Příručního slovníku se přikročilo v lexikografickém oddělení Ústavu pro jazyk český k vydávání nového Slovníku spisovného jazyka českého. Nemá tak rozsáhlý dokladový materiál jako jeho předchůdce a omezuje se na slovní zásobu současnou. Původně byl zamýšlen jako slovník střední, obsáhl však ve 4 dílech kolem 200 000 hesel a stal se rovněž slovníkem velkým. Vycházel v letech 1958 až 1971.

[Hauser 1980: 179]

12.3.6. Slovník spisovné češtiny

Protože Slovník jazyka českého P. Váši a F. Trávníčka určený pro běžnou praxi již nevyhovoval, přikročilo se k vydání jednosvazkového slovníku pro běžné uživatele a zároveň pro školy, Slovníku spisovné češtiny (1978).

[Hauser 1980: 179]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co je dosud jediným nejvšeobecnějším zachycením slovní zásoby?
2. Jak můžeme zhodnotit lexikografii?
3. Co je vysvětleno v předmluvě slovníku?
4. Jakých označení slovník užívají dva velké české slovníky *Příruční slovník* a *Slovník spisovného jazyka českého*?
5. Co je nejdůležitější složkou heslového odstavce?
6. Co to je výklad logický?
7. Jak vypadá výklad opisný?
8. Jak vypadá výklad podle slovotvorné motivace?
9. Jak vypadá výklad synonymem a antonymem?
10. Jak vypadá výklad významu u podstatných a přídavných jmen?
11. Jak vypadá výklad významu u podstatných a přídavných jmen?
12. Jak vypadá výklad významu u slov neplnovýznamových?
13. Čemu říkáme hnízdování?
14. Které mluvnické údaje jsou zpravidla uváděny?
15. Co to je slovník jazykový a slovník naučný?
16. Co to je slovník výkladový a překladový?
17. Co to je slovník normativní a informativní?
18. Čemu říkáme thesaurus?
19. Co to je slovník abecední a věcný?
20. Co to je obrázkový slovník?
21. Co to je slovník současného jazyka a slovník minulých epoch?
22. Čemu říkáme Slovník velký, střední a malý?
23. Co to je kapesní slovník?

24. Čemu říkáme kolibri?
25. Kterým slovníkům říkáme slovníky speciální?
26. Který nejstarší český slovník známe?
27. Které slovníky období humanistického můžeme připomenout?
28. Které slovníky pobělohorské doby bychom měli připomenout?
29. Které slovníky se objevily v době národního obrození?
30. Co to je *Příruční slovník jazyka českého*?
31. Co to je *Slovník spisovného jazyka českého*?

KLÍČE

1.	Co je dosud jediným nejvšeobecnějším zachycením slovní zásoby?	Jediným nejvšeobecnějším zachycením slovní zásoby je dosud slovník.
2.	Jak můžeme zhodnotit lexikografii?	Lexikografie je teorie, která se obírá sestavováním slovníků.
3.	Co je vysvětleno v předmluvě slovníku?	V předmluvě slovníku je vysvětleno, jak jsou v něm řazena heslová slova, které údaje heslo obsahuje a jakými indexy je označuje. Seznam excerповané literatury ukazuje, z jakých pramenů slovník čerpal.
4.	Jakých označení slovník užívají dva velké české slovníky <i>Příruční slovník a Slovník spisovného jazyka českého</i> ?	Grafický znak * je v obou dílech u slov zřídka užívaných, † u slov zastaralých. Zkratkami se označují slova nářeční, oblastní, lidová, stylisticky příznaková slova hovorová, knižní, básnická a publicistická; odborné názvy mají zkratky oborů. SSJČ podrobněji diferencuje příznaky expresivní než PS. Z mluvnických údajů jsou ve slovnících uvedeny slovní druhy, u podstat, jmen koncovky 2. pádu a některé od paradigmatu odchýlné tvary. U cizích slov je v případě potřeby uvedena v závorce výslovnost.
5.	Co je nejdůležitější složkou heslového odstavce?	Nejdůležitější složkou heslového odstavce je výklad významu nebo jinojazyčný ekvivalent, který zastupuje tento výklad v překladovém slovníku.
6.	Co to je výklad logický?	Logický výklad je definicí; vyjádří se nejbližší rod (genus proximum) a určí rozlišující příznak (differentia specifica).

- Takový typ výkladu mají zejména odborné názvy: *křemičitan* – sůl kyseliny křemičité.
7. Jak vypadá výklad opisný? Opisný výklad připojuje rozvinutí významu paralelním vyjádřením: *květina* – rostlina s pěknými květy, *led* – zmrzlá voda, *krvinka* – krevní buňka.
8. Jak vypadá výklad podle slovotvorné motivace? Výklad podle slovotvorné motivace je možný jen u slov s živou motivací. Je rozvinutím slovotvorné struktury: *hlinišťe* – místo, kde se těží hlína; *lyžař* – kdo jezdí na lyžích; *křesadlo* – náradí ke křesání.
9. Jak vypadá výklad synonymem a antonymem? Výklad synonymem význam naznačuje. Předpokládá, že synonymum ve výkladu je známější nežli heslové slovo. Objevuje se tam, kde by formulování výkladu bylo složité a kde synonymum k objasnění zcela postačí: *dělba* – dělení, rozdělení. Ve výkladech významů přídavných jmen se často doplňují synonyma antonymy: *jasný* – světlý, zářivý, zářící (op. tmavý, temný).
10. Jak vypadá výklad významu u podstatných a přídavných jmen? Jednotlivé slovní druhy mají rozdílnou výstavbu výkladu. U podstatných jmen, slov se základní funkcí pojmenovávací, se uplatňují všechny uvedené formy výkladu. U přídavných jmen je rozdíl dán jejich druhem: jakostní adjektiva mají převážně výklad opisem: *bohatý* – mající velký majetek. V hojnější míře se ve výkladech adjektiv uplatňují synonyma a antonyma.
11. Jak vypadá výklad významu u podstatných a přídavných jmen? Výklady hesel slovesných jsou jiného typu, než u podstatných a přídavných jmen. K předmětovým slovesům se připojuje vazba, kterou se zpřesní význam: *bit* (*čím, oč, nač, do čeho*) – působit nárazy, údery. U bezpředmětových sloves se význam opisuje: *běžet* – rychle jít, utíkat, spěchat.
12. Jak vypadá výklad významu? Výklady neohebných slov neplnový-

- znamu u slov neplnovýznamových?
13. Čemu říkáme hnízdování?
14. Které mluvnické údaje jsou zpravidla uváděny?
15. Co to je slovník jazykový a slovník naučný?
- znamových mají zvláštní strukturu. Výklad obsahuje výčty typických spojení, v kterých je základní význam nějak modifikován. Proto jsou heslové odstavce předložek poměrně rozsáhlé. Hnízdování je spojování příbuzných slov v jednom heslovém odstavci. K základnímu slovu se připojují některé odvozeniny modifikační a transpoziční. K podstatným jménům se připojují zdobněliny a adjektiva od nich odvozená (*korál – korálek – korálkový*) a názvy přechýlené (*dělník – dělnice, učitel – učitelka*), K osobním jménům – přídavná jména přivlastňovací, avšak pouze ta, která mají jisté zvláštnosti při tvoření: *Olga – Olžin, tetička – tetiččin*. K přídavným jménům se připojují příslovce a názvy vlastností na *-ost*: *celý – cele – celost, drzý – drze – drzost*. Ke slovesům nenásobeným se připojují slovesa násobená: *jezditi – jezdivati, psáti – psávati*. Slovník uvádí u každého slova jeho slovnědruhovou příslušnost. U podstatných jmen je uvedena koncovka 2. pádu a zkratkou rod, u sloves vid. V důležitých případech připojují se k této charakteristice některé tvary, např. u slova *dítě* jsou zaznamenány všechny pádové tvary množného čísla, u slovesa *běžet* 3. osoba množného čísla a imperativ. Za cizími slovy, jejichž výslovnost se rozchází s grafickou podobou, je v závorce připojen fonetický přepis výslovnosti příslušné odlišné části, například *diskuse* (dyse).
- Rozdíl mezi oběma typy pochopíme srovnáním hesel. Slovo *stříbro* vykládá jazykový slovník jako „drahý, bělavě zbarvený lesklý kov“; naučný slovník obsahuje údaje o stříbrných rudách, jejich výskytu, vlastnostech stříbra a

- jeho využití.
16. Co to je slovník výkladový a překladový? Výkladový slovník je slovníkem jednoho jazyka, překladový slovník uvádí ekvivalenty v cizím jazyce. Překladové slovníky mohou být dvojjazyčné nebo vícejazyčné.
17. Co to je slovník normativní a informativní? Výkladový slovník může být normativní nebo informativní. Normativní slovník zachycuje slovní zásobu jednoho časového období, postihuje lexikální normu. Informativní slovník dokládá slova z různých epoch jazykového vývoje, aby tak dokumentoval jazykový vývoj v celé šíři. Nepodává lexikální systém.
18. Čemu říkáme thesaurus? Jde o informativní slovník, který usiluje o podání úplné slovní zásoby. V české lexikografické literatuře máme doložen pouze pokus o *Thesaurus Imguae bohemicae* J.A. Komenského. Téměř hotový slovník shořel při požáru města Lesná, místa dočasného pobytu Komenského.
19. Co to je slovník abecední a věcný? Abecední slovník řadí slova podle formy, postupuje tedy sémaziologicky (od formy k významu), věcný je řadí podle významových okruhů, onomaziologicky (od významu k formě).
20. Co to je obrázkový slovník? Jde o zvláštní typ věcného slovníku, místo výkladu podávající ilustraci. První takový slovník vytvořil J.A. Komenský a nazval jej *Orbis pictus* (Svět v obrazech). Ilustrací kombinovaných s výklady využívají hojně francouzské slovníky Larousovy a německý Brockhaus.
21. Co to je slovník současného jazyka a slovník minulých epoch? Slovníky současného jazyka mají charakter normativní. Slovníky minulých období zachycují zpravidla delší časové úseky.
22. Čemu říkáme Slovník velký, střední a malý? Podle rozsahu dělíme slovníky do tří základních kategorií: 1. Slovník velký obsahuje kolem 200 tisíc hesel. 2. Slovník střední obsahuje kolem 100 tisíc hesel. 3. Slovník malý má rozsah do

- 40 tisíc hesel. Bývá nazýván také příruční slovník.
23. Co to je kapesní slovník? Jde o stručné malé slovníky, které jsou tak nazývány hlavně pro svou formu. Zpravidla jsou konverzační a dvoujazyčné.
24. Čemu říkáme kolibri? Jde o zcela malé slovníky.
25. Kterým slovníkům říkáme slovníky speciální? Jde o slovníky dialektické, slovníky etymologické, slovníky místních jmen, slovníky terminologické, slovníky synonymické, antonymické, homonymické, slovníky pravopisné, slovníky frekvenční, slovníky retrogradní, slovníky cizích slov, slovníky frazeologické, slovníky jednoho autora a o další slovníky shrnující omezenou slovní zásobu.
26. Který nejstarší český slovník známe? Nejstarším slovníkářským podnikem českým jsou rostlináře, slovníčky názvů rostlin a mammotrekty, výklady jednotlivých slov biblických. Nejcennější je však rozsáhlé dílo Bartoloměje z Chlumce, zvaného Klaret, mistra pražské univerzity, osobního lékaře arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Shrnuje obsáhlou slovní zásobu latinskou a překládá ji česky, aby usnadnil studentům studium latinské odborné literatury té doby.
27. Které slovníky období humanistického můžeme připomenout? Přední český humanista Zikmund Hrubý z Jelení, působící v Basileji, vydal srovnávací slovník německo-latinsko-řecko-český *Lexicon symphonum* (1537). Nejvýznamnější díly období humanistického jsou dva česko-latinsko-řecko-německé slovníky Daniela Adama z Veleslavína, a to věcně uspořádaný *Nomenclator* a abecední *Silva quadrilinguis*. Připravený velký slovník *Thesaurus linguae bohemicae* Jana Amose Komenského byl zničen při požáru Lesná v roce 1656. Slovníkovým dílem Komenského je učebnice *Janua linguae*

- rum reserata* (Brána jazyků otevřená), obsahující 8 tisíc latinských slov rozříděných podle věcných souvislostí. Komenskému patří také primát v sestavení slovníku nového typu *Orbis pictus* (Svět v obrazech).
28. Které slovníky pobělohorské doby bychom měli připomenout? O sepsání velkého slovníku se pokusil Václav Jan Rosa. Nazval jej stejně jako Komenského *Thesaurus linguae bohemicae*.
29. Které slovníky se objevily v době národního obrození? Nový rozvoj slovníkářství nastává v době národního obrození. Zahajuje jej práce Karla Ignáce Tháma *Neues ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches Nationallexikon* (1788). Metodou zpracování a přesností významových výkladů vyniká nad tyto práce dvoudílný německo-český slovník Josefa Dobrovského *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (1. díl 1802, 2. díl 1821). Vrcholem lexikografie obrozenecké je pětidílný Slovník česko-německý Josefa Jungmanna, vycházející v letech 1835–39. Je to slovník informativní, zachycující slovní zásobu češtiny od nejstarších dob po autorovu současnost.
30. Co to je *Příruční slovník jazyka českého*? Jde o největší český slovníkářský podnik. Roku 1911 byla zřízena zvláštní kancelář slovníku, již byla svěřena organizace práce. Byl sestaven plán excerptce a získána řada externích spolupracovníků. Podle původního záměru byly shromažďovány doklady z děl české literatury od r. 1770. Některá díla byla excerptována úplně, např. B. Němcové *Babička*, jiná výběrem. V třicátých letech bylo rozhodnuto vydat slovník soudobého jazyka opírající se o doklady od r. 1880. Tak měla být shrnuta slovní zásoba zhruba padesáti let, tj. doba jedné generace. Ze spisovatelů starší epochy byli zařazeni jenom klasikové, jako

31. Co to je *Slovník spisovného jazyka českého*?

B. Němcová, K.J. Erben, F. Palacký aj. První sešit slovníku vyšel v r. 1935, sto let po Slovníku Jungmannově. Po válce bylo pokračování slovníku svěřeno nově vzniklému Ústavu pro jazyk český, v němž byl slovník r. 1957 dokončen. Celý slovník má 9 dílů v 10 svazcích a obsahuje asi 250 000 hesel.

Po skončení Příručního slovníku se přikročilo v lexikografickém oddělení Ústavu pro jazyk český k vydávání nového Slovníku spisovného jazyka českého. Nemá tak rozsáhlý dokladový materiál jako jeho předchůdce a omezuje se na slovní zásobu současnou. Původně byl zamýšlen jako slovník střední, obsahl však ve 4 dílech kolem 200 000 hesel a stal se rovněž slovníkem velkým. Vycházel v letech 1958 až 1971.

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURA

1. *Васильева В.Ф.* Чешский язык. – М.: Дикси-Пресс, 2014. – 512 с.
2. *Изотов А.И.* Лексикология чешского языка: программа лекционного курса // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: МАКС-Пресс, 2000. Вып. 14. – С. 99-101.
3. *Изотов А.И.* Учебный чешско-русский и русско-чешский словарь: около 40 000 слов и выражений. – М.: Филоматис, 2012. – 832 с.
4. *Изотов А.И.* Новый чешско-русский словарь: около 100 000 слов и выражений. – М.: Дрофа, 2012. – 1024 с.
5. *Матюшенко А.Г.* Литературоведческий текст: лексико-семантический анализ / Под общей редакцией Б.Ю. Городецкого. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 271 с.
6. *Широкова А.Г.* Чешский язык. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1961. – 352 с.
7. *Широкова А.Г., Васильева В.Ф., Едличка А.* Чешский язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 344 с.
8. *Akademický slovník cizích slov / Red. V. Petráčková, J. Kraus.* – Praha: Academia, 1998. – 836 s.
9. *Český národní korpus* // <http://www.korpus.cz/>
10. *Doležal A.* Zakázaná slova aneb (ne)pikantní jazykověda. – Praha: Grada Publishing, 2004. – 200 s.
11. *Encyklopedický slovník češtiny / P. Karlík, M. Nekula, Z. Pleskalová.* – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. – 572 s.
12. *Fidler J.* Sokolovo 1943. Malý encyklopedický slovník. – Praha: Naše vojsko, 2004. – 118 s.
13. *Frekvenční slovník češtiny / R. Blatná, Fr. Čermák, J. Hlaváčová, M. Hnátková, J. Koček, M. Kopřivová, M. Křen, K. Kučera, V. Petkevič, V. Šmiedtová, M. Stluka, M. Šulc.* – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. – 596 s.
14. *Gebauer J.* Slovník staročeský. 2. vyd. Praha: Academia, 1970. [Díl 1. A-J; Díl 2. K-N; <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>]
15. *Hauser P.* Nauka o slovní zásobě. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980. – 196 s.
16. *Hugo J.* Slovník nespisovné češtiny. 2. vyd. – Praha: Maxdorf, 2006. – 460 s.
17. *Just V.* Velký slovník floskulí. – Praha: Leda, 2009. – 360 s.
18. *Lotko L.* Slovník lingvistických termínů pro filology. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1999. – 114 s.
19. *Malý staročeský slovník / J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera.* – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978. [<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>]

20. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů / O. Martincová, V. Mejstřík, A. Rangelová, V. Holubová, Z. Opavská, Z. Tichá, I. Tintěrová, M. Voborská, V. Schniedtová. – Praha: Academia, 1998. – 360 s.
21. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 / O. Martincová, V. Mejstřík, L. Janovec, J. Mravinacová, Z. Opavská, A. Rangelová, J. Světlá, P. Šmídová, Z. Tichá, I. Tintěrová. – Praha: Academia, 2004. – 568 s.
22. *Ouředník P.* Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny 1945-1989. – Praha: Paseka, 2005. – 504 s.
23. *Peprník J.* Slovník amerikanismů. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1982. – 718 s.
24. Pravidla českého pravopisu / *Hlavsa Z., Hrušková Z., Hůrková J., Kraus J., Martincová O., Polívková A., Sedláček M., Svobodová I., Vlková V.* – Praha: Academia, 1998. – 392 s.
25. Příruční slovník jazyka českého / Red. O. Hujer, E. Smetánka, M. Weingart, B. Havránek, Vl. Šmilauer, A. Ziskal. 9 svazků. – Praha: 1935-1957 [Díl 1.A-J. Praha: Státní Nakladatelství, 1935-1937; Díl 2. K-M. Praha: Státní Nakladatelství, 1937-1938; Díl 3. N-O. Praha: Školní Nakladatelství, 1938-1940; Díl 4. Část 1. P-Průsvitně. Praha: Školní Nakladatelství, 1941-1943; Díl 4. Část 2. Průsvitněti-Ř. Praha: Státní Nakladatelství, 1944-1948; Díl 5. S-Š. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1948-1950; Díl 6. T-Vůzek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1951-1953; Díl 7. Vy-Zapytlačiti. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953-1955; Díl 8. Zaráběti-žžonka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955-1957; http://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Prirucni_slovik_jazyka_ceskeho.html]
26. *Pála K., Všíanský J.* Slovník českých synonym. Vyd. 3. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. – 480 s.
27. Slovník české frazeologie a idiomatiky / Red. *Fr. Čermák, J. Hronek, J. Machač et al.* – Praha: Leda, 2009-2016. [Díl 1. Přírovnání. 2009; Díl 2. Výrazy neslovesné. 2009; Díl 3. Výrazy slovesné. 2009; Díl 4. Výrazy větné. 2009; Díl 5. Onomaziologický slovník. 2016]
28. Slovník nářečí českého jazyka // <http://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Slovník-nareci-ceskeho-jazyka.html>
29. Slovník pomístních jmen v Čechách / J. Matúšova a kol. – Praha: Academia, 2005- [Díl I. 2005; Díl II. 2007; Díl III. 2007; Díl IV. 2009; Díl V. 2009]
30. Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku // <http://spjms.ujc.cas.cz/>
31. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 1. vyd. / Red. *J. Filipec, Fr. Daneš.* – Praha: 1978. – 799 s. [2. vyd. 1994; 3. vyd. 2003; 4. vyd. 2005]

32. Slovník spisovného jazyka českého / Red. B. Havránek, J. Bělič, M. Helcl, A. Jedlička. Svazky 1-4. – Praha 1960-1971. [Přetisk 1989 8 svazků]
33. Staročeský slovník / Red. I. Němec, J. Pečirková. Praha: 1968-2008. [Sešity 1-26. Hesla Na-Při; <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>]
34. Stylistika současné češtiny / M. Čechová, J. Chloupek, M. Krčmová, E. Minářová. – Praha: ISV Nakladatelství, 1997.
35. Suk J. Několik slangových slovníků. – Praha: Inverze, 1993. – 138 s.
36. Šimek Fr. Slovníček staré češtiny. – Praha: Matice česká; Orbis, 1945. [<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>]